Vermoedelijk op transport

De Joodsche Raadcartotheek als informatiesysteem binnen sterk veranderende kaders: repressie, opsporing en herinnering. Een archiefwetenschappelijk onderzoek naar de herkomst, het gebruik en het beheer van een bijzondere historische bron.

Masterscriptie Archiefwetenschappen
Universiteit Leiden Instituut Geschiedenis
Prof. Dr. C. Jeurgens / Dr. B.E. van der Boom
November 2010 (update juni 2011)

Raymund Schütz
s8356289

1 Documenten, context en digitalisering

De oplettende bezoeker van het Anne Frankhuis kan in de onlangs heringerichte tentoonstelling een aantal interessante documenten zien, zoals een pagina van een lijst met 56 namen, waaronder die van Otto Frank, zijn vrouw Edith en hun dochters Anneliese en Margot, getiteld 'Judentransport aus den Niederlanden - Westerbork, 3 september 1944'. De bronvermelding ontbreekt. Evenmin is aangegeven dat het een facsimile is.[1] Even verderop worden kaarten met persoonsgegevens van de gezinsleden getoond, waarbij wel aangegeven is dat het facsimiles zijn van kaarten uit de Joodsche Raadcartotheek van de afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis.

Binnen de museale context is de functie van deze documenten duidelijk: zij onderstrepen de *authenticiteit* en *betrouwbaarheid* van het verhaal. Zij vormen het (aanvullende) bewijs dat Anne Frank heeft bestaan èn dat zij het slachtoffer werd van de Jodenvervolging door de nazi's. Het dagboek is het egodocument bij uitstek. Het Achterhuis met de originele details uit de oorlog zoals de granieten wasbak en de plaatjeswand in de kamer van Anne is een uniek *lieu de mémoire*. Toch is aanvullend bewijs kennelijk onontbeerlijk. Bovendien bevatten de kaarten aanvullende informatie. Vanaf het moment dat de dagboekbrieven ophouden, begin augustus 1944, vertellen de Joodsche Raadkaarten het verhaal verder: het overbrengen naar de strafbarak van Westerbork op 8 augustus 1944[2], de deportatie naar Auschwitz op 3 september 1944 en de dood van Edith op 6 januari 1945 in Auschwitz, de dood van Anne en Margot in maart 1945 in Bergen-Belsen. Plaats en datum van overlijden werden na de oorlog bij benadering vastgesteld door het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis in het kader van haar wettelijke taak om plaats en datum van overlijden van vermiste personen vast te stellen. De kaarten vermelden de afloop van de tragedie in enkele korte notities.

De tentoonstelling in het Anne Frankhuis biedt de bezoeker een kader om te begrijpen wat er is gebeurd met Anne en de joden in het algemeen. Behalve de brede historische context is er de persoonlijke context zoals in het dagboek beschreven. Er zijn bibliotheken over Anne volgeschreven. Ten slotte is er de museale omgeving van het Achterhuis, de plaats van onderduik en arrestatie. De context van de getoonde documenten krijgt nauwelijks aandacht: de lijsten en de kaartjes, met daarop de gegevens van Anne Frank, haar familieleden en al die andere slachtoffers. In het museum wordt die leemte gevuld door het brede aanbod van informatie. Maar op het internet is gebrek aan context een fundamenteel probleem. Zoeken we via de site van het NIOD naar informatie over het zangduo Johnny & Jones, dan is het resultaat een zwart-witscan van een kopie van een kaartje uit de Joodsche Raadcartotheek (Salomon Meijer Kannewasser) die zich bevindt in de NIOD-inventaris '250 i: Westerbork, *Judendurchgangslager*, 860, stukken over de deportatie van het zangduo Johnny & Jones'. Uit niets blijkt de herkomst van het stuk, uit niets blijkt de administratieve context ervan, om over de betekenis van de moeilijk te ontcijferen krabbels in zwart-wit maar te zwijgen.

---

[1] Het origineel bevindt zich bij het Nederlandse Rode Kruis, archief van het Informatiebureau, inventaris Westerbork, maar dit was bij de opening van de nieuwe tentoonstelling op 29 april 2010 (nog?) niet aangegeven.

[2] De arrestanten uit het Achterhuis staan vermeld op vier verschillende lijsten van personen die op 8 augustus 1944 zijn geregistreerd in het Lager Westerbork; Archief Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, collectie Westerbork, aanvraagnummer 186. Op de Joodsche Raad kaarten is de datum van registratie in Westerbork rechtsboven aangetekend, met daarbij de vermelding (straf)barak 67.

Niet alleen gefotokopieerde documenten kunnen los van hun context gaan dwalen. Reeds in de jaren vijftig stelde het Informatiebureau gemicrofilmde bestanden ter beschikking aan de International Tracing Service in Bad Arolsen. Al in 1955 was de Joodsche Raadcartotheek gemicrofilmd in zwart-wit, waarna er van de films afdrukken op papier werden gemaakt. Zo kwam er in Bad Arolsen een zwart-witkloon van de Joodsche Raadcartotheek beschikbaar. Ook de naam werd aangepast en in Arolsen kent men de cartotheek sindsdien als 'Westerbork-Kartei'[3]. De contacten van de ITS met het herinnerings- en onderzoeksinstituut Yad Vashem waren goed en de bestanden werden uitgewisseld met Jeruzalem. De bestanden werden gebruikt voor de beantwoording van *tracing*-aanvragen: heeft iemand het overleefd? Zo niet: waar en wanneer is iemand overleden? Met de opkomst van de digitalisering nam de uitwisseling van bestanden een grotere vlucht. Eerst moest een formele hobbel worden geslecht: de 'openstelling' van het ITS-archief in Bad Arolsen. Na jaren politiek geharrewar werden in 2008 bestanden uitgewisseld met het United States Holocaust Memorial Museum. De Joodsche Raadcartotheek, die vanaf microfilm door ITS was gedigitaliseerd, werd overgedragen aan het Amerikaanse herinneringsinstituut: in zwart-wit en ontdaan van zijn context. En dat betekent dat onderzoekers die niet op de hoogte zijn van de herkomst en context van het materiaal ernstig worden beperkt in hun mogelijkheden. De context is onbekend bij het USHMM en de ITS. Yad Vashem is inmiddels wel op de hoogte en verwijst aanvragers door naar het Nederlandse Rode Kruis.

De Joodsche Raadcartotheek bevindt zich als microfilm, als papieren kopie en als digitaal bestand in instituten *all over the world.* Is daarmee de toegankelijkheid van de informatie op termijn gewaarborgd? Digitale duurzaamheid wordt meestal opgevat als een puur technisch probleem. Zie de website van DEN (Digitaal Erfgoed Nederland):

> *Digitale duurzaamheid, ook wel: Digital preservation, duurzaamheid, duurzame toegankelijkheid. Langdurige toegankelijkheid van digitale data. Dit is een grote technologische uitdaging voor databeherende instellingen, omdat er nog geen passende oplossingen voorhanden zijn. Het duurzaam beschikbaar houden van data vergt zowel beleidsmatige beslissingen in de vorm van een duurzaamheidsstrategie als praktische oplossingen voor beheer en behoud zoals bijvoorbeeld systemen die aangeven wanneer de authenticiteit van een bestand is aangetast of wanneer een bestandsformaat niet meer gelezen kan worden omdat er geen geschikte software meer is om het bestand te tonen.*[4]

Duurzaamheid is meer dan een grote *technologische* uitdaging. De digitale beelden van gegevensdragers moeten duurzaam worden bewaard tezamen met de contextinformatie die een juiste interpretatie mogelijk maakt. Informatie over de vorming, het beheer en het gebruik van het archiefmateriaal moet aan de volgende generaties worden doorgegeven. Het betreft materiaal dat door een ingewikkeld papieren bureaucratisch systeem in bijzondere omstandigheden is gevormd. Duurzaamheid op de lange termijn is alleen gegarandeerd als er contextgegevens aan de gedigitaliseerde bestanden worden verbonden, zodat een *juiste interpretatie* van de bron is gewaarborgd.

---

[3] Inventory number: 4080, ITS file location: Kriegszeit-Kartei der Juden in Holland, Source institution: Het Nederlandse Rode Kruis, Den Haag. www.its-arolsen.org,geraadpleegd op 17 juni 2010.

[4] Digitaal Erfgoed Nederland: kennis delen. http://www.den.nl/kennis/thema/duurzaamheid/ ; geraadpleegd op 10 juni 2010.

1.1 *Wat is context?*

Al sinds de professionalisering van het beroep archivaris in de 19e eeuw besteedt de beroepsgroep bijzondere aandacht aan context. De geschiedenis en de taak van het archiefvormende instituut en de administratieve processen worden in de institutionele geschiedenis behandeld, die een belangrijk onderdeel van de inventaris vormt. Behalve beschrijven is ordenen een kerntaak van de archivaris. Daarbij wordt getracht om de 'oude orde' te respecteren dan wel te reconstrueren. Maar zelfs het vak van archivaris is niet immuun voor de technische ontwikkeling. Voortschrijdende digitalisering sinds de tweede helft van de 20e eeuw heeft geleid tot een vakinhoudelijke paradigmaverschuiving. Niet langer is respect voor de 'oude orde' van het materiaal heilig, maar men richt zich op de samenhang en context. Informatie over de context waarin de documenten zijn ontstaan maakt een goede interpretatie mogelijk en zorgt voor waarborging van de authenticiteit.[5]

Maar wat is context nu eigenlijk? Iedereen heeft wel enige notie wat het begrip inhoudt, maar er zijn grote verschillen per vakgebied (en zelfs binnen het vakgebied) hoeveel waarde men aan contextuele factoren toekent. Een eenduidige definitie van het begrip ontbreekt, ook binnen de archiefwetenschap.[6] Er zijn diverse theoretische beschouwingen verschenen in een poging om het begrip nader te definiëren. In 2000 verscheen een bundel van de Stichting Archiefpublicaties (SAP) waarin het begrip door diverse schrijvers vanuit de theorie en de praktijk wordt benaderd.[7] Ook dit heeft geen eenduidigheid opgeleverd en het is de vraag of die er ooit zal komen, maar diverse schrijvers hebben een contextmodel geformuleerd en van die inzichten zullen we hier gebruikmaken.

Context is niet alleen van invloed op het ontstaan van het archief, maar ook op de onderzoeker, de archivaris èn de gebruiker. Een archief en de eenmaal geproduceerde inventaris zijn statisch: gefixeerd in de tijd. De omgeving verandert voortdurend. De eerste generatie historici die is geboren in een door digitale technologie gedomineerde wereld heeft zich inmiddels aangekondigd. Papier kennen zij slechts als een noodzakelijk hygiënisch hulpmiddel. Begrip over het ontstaan en de werking van een papieren bureaucratisch systeem vergt veel inlevingsvermogen. Dit probleem zal over honderd jaar een veel grotere omvang hebben dan nu. Met die vooruitziende blik moet de kennis over papieren archieven, waarover we nu beschikken, worden vastgelegd. En dat vergt van de huidige archivaris ook een niet te onderschatten intellectuele inspanning. De uitstervende archivaris van nu, die muffe papieren archieven beschrijft, moet zich bij de beschrijving daarvan voortdurend proberen te verplaatsen in de belevingswereld van zijn digitale achterkleinkind.

1.2 *Context, archieven en herinnering*

Het individuele slachtoffer van de Holocaust staat in het huidige herinneringsproces steeds meer centraal. Op het internet zijn meerdere slachtofferbestanden te raadplegen.[8] Het Herinneringscentrum

---

[5] Peter J. Horsman, "'Het zat in de lucht.' De concepten achter de Handleiding", in: *Tekst en Context van de Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven van 1898* (Hilversum1998) XCVII.

[6] Geert-Jan van Bussel en Ferdinand Ector, *Het begrip context vanuit archiefwetenschappelijk perspectief*, www.vbds.nl/publicaties2005. geraadpleegd op 1 juli 2010.

[7] Horsman, P.J.. Ketelaar, F.C.J. Thomassen, T.H.P.M. (eds.), *interpretatiekaders in de archivistiek* (Den Haag 2010).

[8] Zoals het Digitaal Joods Monument (www.joodsmonument.nl), de slachtofferlijst van de Oorlogsgravenstichting (www.ogs.nl) en de Erelijst voor Gevallenen (www.erelijst.nl). Alleen het eerste initiatief betreft exclusief de Nederlandse slachtoffers van de Holocaust.

Westerbork is in het kader van het project ‘Een naam en een gezicht’ bezig bestanden te koppelen. Hiervoor is een interne database ontwikkeld, waarin alle namen van slachtoffers zijn opgenomen. Daaraan worden gegevens gekoppeld uit diverse archieven om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de slachtoffers en hun lot. In samenwerking met het Nederlandse Rode Kruis in Den Haag zijn onder meer gegevens vanuit de Joodsche Raadcartotheek beschikbaar gekomen. In de Hollandsche Schouwburg is op 15 september 2010 het Community Joods Monument gepresenteerd, een uniek *social network* rond de Sjoa. Gekoppeld daaraan is de *ikPod*, een *iPod* die de familienamen op de namenwand in de Hollandsche Schouwburg koppelt aan persoonlijke verhalen, foto’s en documenten op het Digitaal Monument.

De trend is duidelijk: oude bestanden worden in een nieuwe digitale context geplaatst en dat leidt tot nieuwe vraagstellingen. De beschikbaarheid van digitale beelden van documenten neemt toe en daarmee ook het aantal vragen. Niet alleen wordt gevraagd waar en wanneer men is omgekomen, maar in toenemende mate de vraag hoe en waarom. Dit betekent dat ieder gegeven van belang kan zijn om een vraag te kunnen beantwoorden. Dat stelt hoge eisen aan de contextinformatie (metadata). Digitalisering verschaft ook nieuwe mogelijkheden voor wetenschappelijk onderzoek. De institutionele kennis moet zich niet beperken tot de brede ontstaansgeschiedenis, maar moet zich ook richten op de uitvoering van de procedures die het lot van mensen hebben bepaald.

K Terug! 1/80438 R 29-9-43 Wbk.
ASSCHER, Abraham A35/404831 J
~~Ter Vermeerstr. 14~~ Amsterdam
19.9.1880 A'dam
ned.
voorzitter JR, voorz.permanente commissie,voorz.van kerkeraad, sedert oprichting JR
gesperrt wegens: functie
vroeg.werkkring: juwelier- KOOPMAN.
bijzonderheden: positief
alg.opmerk.
met Asscher, Joseph 10-12-12.
K 219

Afb. 1.1. De Joodsche Raadkaart van Abraham Asscher, voorzitter van de Joodsche Raad. De kaart bevat zowel gegevens uit de oorlog als na de oorlog. Ook is genoteerd dat de Euterpestraat 8 van naam veranderd is in Gerrit van der Veenstraat 8.

Voor het helder formuleren van de ontstaanscontext en met name de context van beheer en gebruik na de bevrijding is een specifiek analytisch kader nodig. De archiefwetenschapper Hans Hofman heeft een overkoepelend contextmodel geformuleerd. Dit model kent twee clusters:

1. Om te beginnen de cluster *ontstaanscontext*. Onderdeel daarvan is de *institutionele context,* die bestaat uit drie lagen. Allereerst de *functionele context*, waarbij functie wordt opgevat als het geheel van samenhangende activiteiten om een bepaald doel te bereiken. Dan de *organisatorische context* betreffende de actoren (organisaties, functionarissen en individuen) die met de uitvoering zijn belast. Dit omvat zowel de formele organisatiestructuur als de werkverdeling die bij de uitvoering van de taken wordt gehanteerd. Het derde deel van de institutionele context is de *wettelijke context*: de wet- en regelgeving waarop functies en werkverdeling zijn gebaseerd. En ten slotte de *administratief-procedurele context*: de wijze waarop de functie wordt uitgevoerd, met eraan gekoppeld de technische context.[9] Hier vinden we de effecten van het gevoerde beleid op het individu terug. Als we het individu centraal stellen, zoals tegenwoordig bij de herinnering van oorlogsslachtoffers gebeurt, dan moet er juist context van de uitvoering van de vervolging èn de opsporing worden vastgelegd.

2. De tweede cluster is de *beheerscontext*. Doel is de archiefbescheiden in stand te houden volgens de eisen die eraan worden gesteld door de archiefvormende organisatie en de maatschappij. Die eisen zijn toegankelijkheid, gegarandeerde authenticiteit en betrouwbaarheid, en beschikbaarheid. Het *archiefbeheersregime* betreft het beleid met betrekking tot het beheer: de eisen die door de vormende organisatie zijn vastgelegd. De *documentaire context* behelst de manier waarop dossiers werden gevormd en hoe deze zijn geordend. De structuur van het archief wordt op twee manieren beïnvloed: hoe documenten ontstaan en hoe administraties ermee omgaan.

Ondanks deze pogingen blijft context een moeilijk te definiëren begrip. Ieder archief heeft een eigen ontstaansgeschiedenis met een specifieke context. De scheiding tussen ontstaan en beheer is in de praktijk niet scherp. Die geschiedenis is in de eerste plaats een verhaal en geen model. In de geschiedschrijving is over de Joodsche Raad een verhit debat gevoerd. Met name door Presser (*Ondergang*), Lou de Jong (*Het Koninkrijk…*) en, wat minder bekend, Wielek: *De oorlog die Hitler won*.[10] Latere historici hebben de beperkingen van deze auteurs benadrukt. Maar de klassiekers bevatten veel gegevens over het instituut Joodsche Raad, die vaak rechtstreeks te vertalen zijn naar de informatie op de Joodsche Raadkaartjes. In die zin is aan historische context geen gebrek, maar om de processen te duiden die geleid hebben tot de Joodsche Raadcartotheek in zijn huidige vorm moet de relatie worden vastgesteld met bestanden die zich zowel in het archief van het Informatiebureau bevinden als elders. En dat is geen geringe klus.

1.3 *De vraagstelling, methode en opbouw van het betoog*

In dit onderzoek is de centrale vraag hoe de Joodsche Raadcartotheek is ontstaan en hoe deze is gebruikt binnen de radicaal veranderende context: eerst repressie, later de humanitaire informatieverstrekking. Wat is de herkomst van de gegevens die we in de cartotheek tegenkomen en in welke chronologie zijn deze aan de cartotheek toegevoegd? Wat zijn de achterliggende administratieve processen en hoe stabiel was de organisatorische continuïteit?

Dit onderzoek richt zich tot in het detail op de gegevens die op de kaarten zijn vermeld. De lezer zal zich soms wellicht afvragen waarom er zo op de finesses wordt ingezoomd. Moet er aan

9 Hans Hofman, ‘Context in functioneel institutioneel onderzoek: theorie’ in: Horsman, P.J. e.a., *interpretatiekaders in de archivistiek* (Den Haag 2010) 45-65, alhier: 54.

10 H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947).

iedere aantekening op de kaarten betekenis worden gegeven? Het antwoord is een drieledig ja. Allereerst omdat de procedures die hun sporen op de kaarten hebben achtergelaten, het individuele (nood-)lot bepaalden. Zij verklaren waarom de een op een ander moment de dood tegemoet ging dan de ander en in een aantal gevallen waarom sommigen de kans kregen om te overleven. Ook nu nog worstelen overlevenden, die tijdens de oorlog nog kind waren, vaak met de vraag: waarom heb ik het overleefd en anderen niet? Een analyse van de procedurele gegevens binnen de context kan een antwoord op die existentiële vraag geven. Een tweede reden is dat ooit, als alle privacybeperkingen op het materiaal door de tijd zijn opgeheven, er kan worden overgegaan tot publicatie op het internet. En zeker dan moet alle gevormde kennis over het materiaal bekend zijn en onderdeel vormen van de uitgebreide metadata die eraan zal moeten worden gekoppeld. En *last but not least* is er het belang van het wetenschappelijk onderzoek. Over de Joodsche Raad is veel geschreven, maar er is weinig bekend over de werking van haar administratief-procedurele systeem.

Methode

Ik heb diverse methodes toegepast om de context van het systeem te reconstrueren. Allereerst het systematisch noteren van afkortingen. Zoals in elk bureaucratisch systeem werden er veel afkortingen gebruikt. Een zo volledig mogelijke lijst is van grote waarde voor het interpreteren van de gegevens. Verder konden de functies van personen, wiens namen op de kaarten genoteerd staan, via de cartotheek worden achterhaald. Zo komt op de kaarten vaak de naam Kindler voor. Aangezien hij joods was, staat hij in de cartotheek met functie vermeld: Leider Voorlichtingsbureau Lijnbaansgracht 366 (sinds 9 februari 1942). In bijlage 2 is een lijst opgenomen met functionarissen van de Joodsche Raad: referenten in Amsterdam en inspecteurs te Westerbork. Maar om de gegevens werkelijk te kunnen duiden, moet de brede context in ogenschouw worden genomen. Die bestaat uit vele deportatielijsten, de interne communicatie van de Joodsche Raad (huispost) maar ook uit zeker twee cartotheken: de *Zentralkartei* van Westerbork en de persoonskaarten van de Hulpsecretarie van de gemeente Westerbork in het kamp. Het noodlot van velen werd voor een belangrijk deel bepaald en vastgelegd door het bewerken en verdelen van informatie in een *papieren* bureaucratisch netwerk (technische context). De resten van dit *dynamische* netwerk liggen in *statische* archieven. Door het semantische netwerk te reconstrueren kunnen informatiestromen, patronen daarin en hiërarchische verhoudingen worden getraceerd en dynamische fluctuaties daarin. Bij de reconstructie van het systeem moet rekening worden gehouden met de dynamiek van de vervolging in de tijd en ruimte. De uitvoeringspraktijk kon plotseling veranderen en kon per plaats verschillen. Het uitgangspunt is dat de *output* van bureaucratische systemen wordt bepaald door de functie die zij uitoefenen: door die *output* te analyseren kun je de functies reconstrueren en context destilleren.

Opbouw van het betoog

Het tweede hoofdstuk richt zich op de organisatie en de dynamische groei van haar functies. De functionele, organisatorische en wettelijke context vormen de institutionele geschiedenis van het orgaan Joodsche Raad. De functie van de Joodsche Raad was voor de bezetter een andere dan voor Asscher en Cohen. Er ontstonden afdelingen, vaak op persoonlijk initiatief, met overlappende taken

en die ieder beschikten over een administratief subsysteem. Welke afdelingen waren er, wat was hun functie en wat is hun relatie met de bewaarde documenten, lijsten en de Joodsche Raadcartotheek?

Het derde hoofdstuk behandelt een complex onderdeel van de uitvoering: de S*perres* (tijdelijk uitstel van deportatie). De bezetter deelde de vervolgden in categorieën in, die op verschillende tijdstippen voor deportatie in aanmerking kwamen. In de Joodsche Raadcartotheek komen veel kaarten voor, die uitgebreide procedurele aantekeningen over de *Sperre*-aanvragen bevatten. Zonder nadere context zijn deze cryptisch. De uitkomst van deze procedures waren lotsbepalend. Hoe ontwikkelde het systeem van tijdelijke vrijstellingen zich en welke categorieën *gesperrden* waren er? Hoe is de verhouding tussen de formele context en het vaak informele karakter van de procedures en wat is er bekend van het achterliggende administratieve proces (administratief-procedurele context)?

Hoofdstuk vier betreft de communicatie tussen de Joodsche Raad in Amsterdam en haar afdelingen in Westerbork. Om tijdig *Sperres* toe te kennen was snelle communicatie van levensbelang. Het administratieve proces was afhankelijk van een goede logistiek van het berichtenverkeer. Wat waren de communicatiemogelijkheden en hoe werden deze door de Joodsche Raad gebruikt, maar ook: wat was de invloed van de bezetter hierop?

Het vijfde hoofdstuk richt zich op het administratief proces achter de deportaties. Deportatie bestond uit twee fasen: transport naar Westerbork en deportatie vanuit Westerbork naar het Oosten. In beide fasen kon men worden teruggesteld. Het systeem ontwikkelde zich door *trial* en *error*. Er worden deportatielijsten geanalyseerd uit drie perioden: het begin, 15 juli 1942, de ontruiming van de Nederlandse Rijkswerkkampen in oktober 1942 en de lijsten van de Sobibor-transporten in 1943. Wat was de rol van de Joodsche Raadafdelingen in Amsterdam en in Westerbork? En hoe werd de administratieve continuïteit van de bevolkingsregistratie door de deportaties beïnvloed?

In het zesde hoofdstuk wordt ingegaan op de doodstijdingen en de verschillende wijzen waarop het naziregime daarmee omging. Het beleid was doorgaans om geen doodsberichten van vermoorde joden aan nabestaanden of autoriteiten te verstrekken, maar in een aantal gevallen gebeurde dit wel. Was dit het gevolg van een bewuste keuze of van een gebrek aan kennis over de bureaucratische consequenties van de *Endlösung* bij de uitvoerders daarvan? Aan de hand van voorbeelden uit Auschwitz en omgeving zal worden geïllustreerd dat de uitvoeringspraktijk zowel in de tijd als per plaats verschilde.

Hoofdstuk zeven richt zich op de opsporing en de geredde archieven na de bevrijding. Er was een grote vraag naar informatie over de vermiste gedeporteerden. Diverse officiële instanties en particuliere initiatieven trokken zich het lot van de nabestaanden aan en trachtten hen van informatie over de vermisten te voorzien. De belangen van deze instanties liepen uiteen. Zowel de context als de functie van het materiaal veranderden: gegevens werden niet meer in het kader van vervolging gebruikt, maar als instrument voor opsporing van personen en het vaststellen wat er uiteindelijk met ze gebeurd was. Hoe verliep de reparatie van de enorme administratieve discontinuïteit die was ontstaan en wat zijn daarvan de gevolgen voor de volledigheid van de huidige slachtofferbestanden?

2 Informaliteit en functionaliteit: De Joodsche Raad voor Amsterdam

Het schema van Hofman verdeelt de institutionele context in drie lagen: functioneel, organisatorisch en wettelijk. De organisatorische laag bevat informatie over de formele structuur van de archiefvormende organisatie, terwijl de functionele laag de functies, afdelingen en de daaraan verbonden competenties binnen de archiefvormer betreft. Stabiele organisaties kennen een hoge graad van administratieve continuïteit en goede documentatie van de structuur, de functies van afdelingen en functionarissen. In een rationele, formele bureaucratie worden beslissingen niet genomen door individuen, maar door functionarissen met goed omschreven competenties.[11]

Als de beslissingen vooral afhingen van *mondelinge* bevelen en afspraken tussen personen, dan geeft het archief slechts een zeer beperkt deel van de werkelijkheid weer. Bovendien was de Joodsche Raad geen zelfstandig orgaan, zij was gedwongen de verordeningen van de bezetter uit te voeren. Hoe kan deze ongrijpbare, informele context worden beschreven?

2.1 *De ontstaanscontext*

In de voorgeschiedenis van de Joodsche Raad voor Amsterdam komen we veel personen tegen die later een rol van betekenis zouden spelen. In de jaren dertig jaren bekommerden veel Nederlandse joden zich om de joodse vluchtelingen. De latere voorzitters van de Joodsche Raad voor Amsterdam David Cohen en Abraham Asscher richtten in maart 1933 het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen op. Kort daarna ontstond het Amsterdams Vluchtelingencomité. Vluchtelingen werden door het verstrekken van steun en advies geholpen.[12] Sleutelfiguren als Herman Eitje hielden zich voor het Amsterdams Vluchtelingencomité bezig met het leggen van verbindingen met de Nederlandse overheidsinstanties. In dezelfde club nam Gertrud van Tijn de internationale contacten voor haar rekening. Zij zou later de leiding geven aan de Joodsche Raadafdelingen Emigratie en Hulp aan Vertrekkenden (HAV).

Op 9 februari 1941 waren NSB'ers en Duitse militairen het café/cabaret ‘Alcazar’ aan het Thorbeckeplein binnengevallen, omdat daar joodse artiesten optraden. Bij de vechtpartij raakten 23 mensen gewond. De NSB'er Hendrik Koot overleed aan zijn verwondingen. Vervolgens liet Dr. Hans Böhmcker, *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam*, de Jodenbuurt op 12 februari 1941 om zes uur in de ochtend geheel afsluiten. Na het mondelinge bevel van Dr. Böhmcker werd op 12 februari 1941 de Commissie van Vertegenwoordiging van Amsterdamse Joden (ook wel genoemd Commissie terzake van Joodsche Aangelegenheden) bij vergadering opgericht. Aanvankelijk was de reikwijdte van de Raad beperkt tot Amsterdam en dan met name de Jodenbuurt, waar men de taak had om rust en orde te scheppen. De historici Roest en Scheren benadrukken dat het orgaan nog een lange geschiedenis te gaan had, voordat het bureaucratische begrip Joodsche Raad ontstond.[13]

---

[11] Paul du Gay, *In praise of bureaucracy: Weber, organization, ethics* (Londen 2000) 4.
[12] Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel I* (Den Haag 1969) 512-513.
[13] Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998) 447-448.

In een rechtstaat wordt de wet- en regelgeving vastgelegd, zodat iedere burger weet waar hij aan toe is. Maar overal in Europa waar Joodsche Raden op last van de Duitse autoriteiten werden opgericht was het standaardprocedure van de Duitse politionele autoriteiten om mondelinge bevelen te geven.[14] In Nederland werden de voorzitters van de Joodsche Raad Abraham Asscher en Prof. David Cohen ook met deze werkwijze geconfronteerd. De tactiek om de joden te dwingen als handlangers van hun eigen vernietiging te fungeren werd na de *Anschluß* (maart 1938) in Oostenrijk onder leiding van Adolf Eichmann ontwikkeld door het *Sonderkommando* van het *SD-Referat II-112*. Op last van Eichmann werd de *Israelitische Kultusgemeinde Wien* opgericht, de Oostenrijkse *Judenrat*. Ook de eerste *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* zag het licht.[15] Vervolging en zogenaamd 'Joods zelfbestuur' waren nauw verbonden. Volgens de Oostenrijkse auteur Doron Rabinovici vormde de strategie die in Oostenrijk werd ontwikkeld de basis voor de aanpak in andere landen.[16] De historicus Trunk, sprekend over Oost-Europa, benadrukte juist het gebrek aan coördinatie en de afwezigheid van een consistent patroon bij de opkomst van joodse raden. Volgens Dan Michman werden er door de Nazi's twee modellen van *headship* ingevoerd: een landelijk en een plaatselijk systeem. Hij spreekt van *headship* omdat de autoriteit van de leiding werd ontleend aan een externe macht: de Nazi's.[17] Vanaf oktober 1941 werd de functie van de Joodsche Raad voor Amsterdam uitgebreid tot heel bezet Nederland: het plaatselijke *headship*-systeem werd naar het landelijke systeem omgevormd.[18]

De Joodsche Raad voor Amsterdam beschikte ten behoeve van de communicatie met de joden over zijn 'eigen' persorgaan, het *Joodsche Weekblad*. De eerste redactievergadering vond op 6 april 1941 plaats. Het blad verscheen wekelijks van 11 april 1941 tot 28 september 1943 en fungeerde vooral als een doorgeefluik voor de Duitse bevelen en verordeningen. Ook de Duitse autoriteiten in Oostenrijk eisten na de *Anschluss* dat er een centraal orgaan zou komen dat alle verordeningen en kennisgevingen in het kader van de *Judenpolitik* publiceerde. In Berlijn was in november 1938 op last van de autoriteiten een joodse krant opgericht, die de plaats innam van alle andere joodse periodieken. In Wenen werd het *Nachrichtenblatt* opgericht, in Praag de *Zydowske Listy*, de *Gazeta Zydowska* in Krakau en de *Gazeta Evereiasca* in Boedapest.[19] In geen enkel geval waren dit zelfstandige persorganen van zelfstandige joodse raden.

Sinds mei 1941 bestond de hoofdtaak van de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* in Amsterdam uit de voorbereiding van deportaties: het administreren, oproepen en ophalen van de joden. Dit orgaan werd geleid door Sturmbannführer Willy Lages en was een zelfstandig onderdeel van de *Sicherheitspolizei und SD* dat de uitvoering van de ariseringspolitiek op niet-economisch gebied coördineerde. De dagelijkse leider was een vrij laaggeplaatste functionaris: *SS-Hauptsturm-*

---

14 Raoul Hilberg, *Sources of Holocaust Research*, 36.

15 Doron Rabinovici, *Instanzen der Ohnmacht. Wien 1938-1945. Der Weg zum Judenrat* (Wenen 2000) 10.

16 *Ibidem.* De auteur spreekt van het 'Wiener Modell', een typering die voorbij lijkt te gaan aan de verschillen die in de uitvoering per land zijn te constateren. Maar de overeenkomsten van de Weense aanpak met het in Nederland toegepaste vervolgingsbeleid zijn wel degelijk frappant.

17 Dan Michman, 'Duitse perspectieven, Joodse perspectieven', in: R. van Doorslaer en J.P. Schreiber, *De curatoren van het ghetto. De vereniging van joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt 2004) 23-111, alhier: 31.

18 Vergadering Joodsche Raad voor Amsterdam van 16 oktober 1941; zie: Johannes Th. M. Houwink ten Cate, 'Het jongere deel. De demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging' in*: Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Amsterdam 1989) 9-66; alhier 25; noot 85.

19 Rabinovici, *Instanzen der Ohnmacht*, 26.

führer Ferdinand Aus der Fünten. Het 'wettelijke' kader waarbinnen werd geopereerd bestond uit de verordeningen van Seyss-Inquart, waarmee de anti-joodse maatregelen werden doorgevoerd.

De verplichte registratie van joden op grond van de verordening 6/41 in januari 1941 had een bestand formulieren opgeleverd met de gegevens van vrijwel alle 'vol-, half- en kwart'-joden. Dit werd verzameld in het gebouw Kleykamp van de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters in Den Haag. Asscher en Cohen kregen van Aus der Fünten de opdracht met personeel van de Joodsche Raad op grond van dit materiaal een cartotheek te vormen. De *Zentralstelle* wilde een cartotheek laten vormen met de persoonsgegevens van alle joden, half- en kwart-joden inbegrepen. Uit de cartotheek moest ook blijken welke joden gemengd-gehuwd waren en of die gemengd-gehuwden kinderen hadden. Op dat moment was van deportatie nog geen sprake en zagen de voorzitters van de Joodsche Raad het gevaar er begrijpelijkerwijs niet van in.[20] Later bleek dat de *Zentralstelle* aan deze cartotheek de namen en adressen van te deporteren joden kon ontlenen.[21] De controle over deze gegevens was voor de *Zentralstelle* van belang voor een efficiënte uitvoering van haar functies.

Op 26 juni 1942 deelde Aus der Fünten het hoofdbestuur van de Joodsche Raad mee dat er voor de joden een *polizeilicher Arbeitseinsatz* in Duitsland werd ingesteld. Dit betekende dat alle joodse mannen en vrouwen in de leeftijd van 16 tot 40 jaar zich moesten laten registreren voor 'onder politietoezicht staande werkverruiming'. De voorzitters Asscher en Cohen besloten mee te werken aan de 'tewerkstelling' om 'erger te voorkomen'.[22] Dit was geheel in lijn met hun eerdere oproepen om de verordeningen van de Duitsers zo nauwgezet mogelijk uit te voeren. Vanaf half juli 1942 vonden de grote deportaties vanuit Westerbork naar Auschwitz plaats. Behalve door het *unverfroren* uitvaardigen van bevelen, al dan niet in combinatie met dreigementen, werden de voorzitters van de Joodsche Raad Asscher en Cohen ook psychologisch onder druk gezet. Het veelvuldige contact met Aus der Fünten leidde tot een moeilijk te duiden persoonlijke verhouding. Presser citeert uit de herinneringen van Cohen een 'merkwaardig verhaal' [23] van zijn bezoek op 6 augustus 1942 aan Aus der Fünten:

> Ik trof hem in zijn kamer in een grote, en naar het mij voorkwam, en nog altijd voorkomt, werkelijke ontroering. Hij verklaarde mij dat de razzia geschiedde omdat te weinig joden opkwamen en men het transport voltallig moest hebben en hij zei toen: "Aber glauben Sie mir, Herr Cohen, ich will es nicht". Ik nam toen zijn beide handen en zeide: "Aber Herr Hauptsturmführer, wenn Sie nicht wollen, so tun Sie es nicht". Hij keerde zich om naar het raam, wat hij deed als hij in ontroering was en zijn tranen wilde verbergen, keerde zich toen om en zeide: "Herr Cohen, ich muss, es geht nicht anders". Ik sprak hem nogmaals toe, maar hij herhaalde alleen zijn woorden.[24]

Zolang veel joden zich met hun oproep voor Westerbork meldden, was het werk voor de *Zentralstelle* vrij simpel. Stokte de aanvoer, dan was er een groot probleem. De *targets* van het RSHA uit Berlijn moesten gehaald worden. Hierover kon niet worden onderhandeld. Wellicht was dit moment van menselijke zwakte ook een poging om Cohens gemoed te bespelen: wij zitten *eigenlijk* in hetzelfde schuitje, help mij om mijn taak zo goed en zo 'menselijk' mogelijk uit te voeren, wij zijn *beiden* immers

[20] Somers, *De herinneringen van David Cohen*, 102-103.
[21] De cartotheek van de *Zentralstelle* is na de oorlog door de overheid vernietigd. Zie Tammes en Croes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 34.
[22] *Ibidem*, 115.
[23] Zie ook: Erik Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen, 1941-1943* (Zutphen 2010) 142.
[24] Jacques Presser, *De Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (Den Haag 1965)deel I*, 269-270.

slachtoffer van de omstandigheden. Deze beeldende anekdote is bewaard gebleven omdat Cohen het heeft vermeld in zijn memoires en geeft aan hoe dubbelzinnig de positie van de voorzitters van de Joodsche Raad in de praktijk was. Dergelijke psychologische contextfactoren zijn moeilijk te duiden; zelfs jaren na de oorlog kon Cohen de houding van Aus der Fünten niet plaatsen. Psychologie zal in veel situaties een belangrijke rol hebben gespeeld zonder dat de finesses aan het papier zijn toevertrouwd. Het is een vorm van context die meestal niet uit archieven is te herleiden.

De Joodsche Raad hield *de facto* op te bestaan toen in de nacht van 29 september 1943 de leiding van de Joodsche Raad, inclusief hun aanhang van familie, vrienden en betrekkingen naar het Lager Westerbork werden afgevoerd. Er werden nog enkele mensen uit Westerbork naar Amsterdam gestuurd om lopende zaken af te handelen, met name voor de *Verwalter* van de roofbank Lippmann, Rosenthal & co. Men werkte voor de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*, maar onder naam van de 'Joodsche Raad voor Amsterdam'. Dit bureau had niets van doen met de Joodsche Raad van Asscher & Cohen.[25] Na binnenkomst in Westerbork werden Asscher en Cohen door *Hauptsturmführer SS* Aus der Fünten en de commandant van kamp Westerbork Gemmeker geïnformeerd dat de Joodsche Raad was geliquideerd. Zij had haar taak voor de bezetter volbracht en werd afgeschaft op dezelfde wijze als zij was ontstaan: mondeling. De Joodsche Raad had amper 32 maanden bestaan. Van de ca. 140.000 in 1941 geregistreerde 'vol-joden' overleefde slechts ca. 27% de oorlog. In België overleefde 60% van de joden en in Frankrijk 75% van de ca. 320.000 Joden.[26] Discontinuïteit is de rode draad door de geschiedenis van de Joodsche Raad. De functies van personen en afdelingen geven slechts een beperkt deel van de werkelijkheid weer, want informele relaties en psychologische factoren speelden een grote rol. Die context is nauwelijks uit de documentatie te herleiden.

2.2 *Functionele context: dienstverlening door de Joodsche Raad*

Het perspectief van studies over de Joodsche Raad is vaak van bovenaf: wat wist de leiding van de *Endlösung*? Ook de recente uitgave van de memoires van Cohen volgt die benadering. [27] Maar een groot deel van de activiteiten van de Joodsche Raad was gericht op de dienstverlening aan individuele Joden, die behoefte hadden aan informatie over de oproep voor tewerkstelling of vormen van sociale ondersteuning. Via de district- en wijkbureaus in Amsterdam stond men in contact met de cliënt. Op landelijk niveau waren er kantoren van de plaatselijke afdelingen in de diverse grotere steden, onder andere in Den Haag, Rotterdam, Groningen, Enschede, Zwolle en Breda. Vermoedelijk verschilde de mate van medewerking met het Duitse systeem per regionale afdeling, maar we beperken ons hier tot Amsterdam: hoe voerden de medewerkers van de Joodsche Raad hun dagelijkse taken uit?

2.3 *Districtsbureaus en voorlichtingsbureaus in Amsterdam*

In de Amsterdamse wijken met veel joodse inwoners waren sinds eind 1941 districtsbureaus van de Joodsche Raad gevestigd. In de huidige terminologie kunnen zij als de *front-offices* worden gezien.

[25] K.P.L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam* (Amsterdam, 1945).
[26] Marnix Croes, 'The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival' in: *Holocaust and Genocide Studies* - Volume 20, Number 3, Winter 2006, 474-499.
[27] Zie noot 22.

Kostwinners die door de anti-joodse maatregelen werkloos waren geworden, werden tewerkgesteld in Rijkswerkkampen in de Noordelijke provincies (werkverruiming). Sinds begin 1942 was de sociale nood onder joodse gezinnen groot. De nood steeg omdat de Sociale Dienst van de gemeente Amsterdam niets meer voor de joodse inwoners mocht doen. De districtsbureaus van de Joodsche Raad gaven eerst voorlichting over tewerkstelling en verschaften sociale hulp. In het najaar van 1942 zaten er naar schatting 5000 joodse mannen in de werkkampen. Nieuwe bezettersmaatregelen leidden tot nieuwe taken. Na het begin van de deportaties ging men, via de afdelingen 'Hulp aan Vertrekkenden' (HAV) bij de districtsbureaus, hulp verlenen aan de 'vertrekkenden'. De hulp bestond onder andere uit het nazenden van bagage aan mensen die al in Westerbork zaten, maar geen koffers hadden kunnen pakken. Medio augustus 1942 waren er in Amsterdam vier districtsbureaus van de Joodsche Raad.[28] Eind september 1942 telde Amsterdam vier districtsbureaus en twee *wijkbureaus*.[29]

Eén van de schaarse documenten die een beeld geven van de werkzaamheden bij een Voorlichtingsbureau dateert van eind juli 1942. Het eerste transport naar Auschwitz had Westerbork op 15 juli 1942 verlaten en er volgden er spoedig meer: 16 juli, 21 juli, 24 juli, en 27 juli 1942. Bovendien zaten er nog vele joodse mannen in de Nederlandse werkkampen. De situatie werd steeds nijpender en men had toenemende behoefte aan steun en informatie van de Joodsche Raad.

Hoe werkte een voorlichtingsbureau in de praktijk? Eind juli 1942 schreef Dr. Marcel Fraenkel, de leider van het *Voorlichtingsbureau voor Duitschland-Oost* hierover een informatieve notitie, waaruit blijkt uit dat zijn staf ca. 20.000 joden adviseerde of probeerde te helpen. De hulpverlening had twee hoofdfuncties. Ten eerste het verschaffen van voorlichting over de mogelijkheden van uitstel voor *de Arbeitseinsatz*. Hiervoor waren speciale referenten in dienst. Alleen kansrijke verzoeken werden door het bureau Centrale Voorlichting (C.V.) aan de Amsterdamse Lijnbaansgracht 366 in behandeling genomen. Dit bureau nam contact op met de Joodsche Raadafdeling *Expositur*, die in verbinding stond met de *Zentralstelle*. De tweede functie betrof de sociale hulp aan en ondersteuning van de meestal kostwinnerloze gezinnen en achtergebleven bejaarden. Via het Voorlichtingsbureau konden joden trachten ondersteuning te verkrijgen: zorg in natura of financiële steun.

De maatregelen van de bezetter leidden tot grote nood onder de joden, die de Joodsche Raad steeds probeerde te lenigen. Maar de organisatorische continuïteit van de organisatie werd voortdurend en bewust door maatregelen van de bezetter verstoord. Medewerkers werden gearresteerd en naar Westerbork overgebracht, anderen doken onder. Er was een aparte afdeling van de Joodsche Raad die ten behoeve van gearresteerde medewerkers intervenieerde. In de notitie van Fraenkel valt te lezen dat er op de nieuwe situatie moet worden ingespeeld door de werkwijze te reorganiseren en te stroomlijnen:

---

[28] Dit waren de bureaus Zuid Rivierenbuurt, Zuideramstellaan 45 (ten huize van de heer Vleeschhouwer), Zuid Euterpestraat, Bachstraat 1 (ten huize van de heer Groenstad), Oost, Kraaipanstraat 60 en Centrum West en Noord (voorlopig op de afdeling HAV, Lijnbaansgracht 366) Archief NRK-IB, Huispost Joodsche Raad, toegangsnummer 11. Brief d.d. 16 augustus 1942 van HAV aan het Hoofd van het Voorlichtingsbureau Kraaipanstraat 60.

[29] Dit waren de bureaus : Zuid Rivierenbuurt, districtleider S. Vleeschhouwer, Z. Amsterlaan 45 hs, Zuid Euterpestraat, districtleider H. Oettinger, Bachstraat 1, Oost, districtleider S. van Adelsberg, Afrikanerplein 14-16. Centrum, Henri Eijl, Reguliersgracht 109, Wijkbureau Noord, wijkleider Joseph Gobes, Havikslaan 23, Wijkbureau West, wijkleider Louis Vleeschhouwer, Haarlemmerstraat 87; Ibidem, brief d.d. 20 september 1942 van HAV aan het hoofd Voorlichtingsbureau, Afrikanerplein 19.

> De tegenwoordige situatie doet vermoeden, dat de eerste phase van ons werk is afgesloten. Nu vaststaat dat de leeftijdsgrens van 40 naar 50 jaar is verhoogd en dat bovendien nu ook in de provincie menschen worden opgeroepen voor tewerkstelling in Duitschland, lijkt het mij nuttig, een samenvatting te geven van ons werk, opdat de nieuw op te richten voorlichtingsbureaux en andere hulporganisaties van begin af aan op zulke wijze worden opgebouwd, dat alle fouten en misstanden worden vermeden, die natuurlijk zijn ontstaan, wanneer bureaux zonder elke voorbereiding worden opgericht.[30]

Fraenkel had in deze periode 16 medewerkers: 3 juridisch adviseurs (referenten) en 13 ondersteunende personeelsleden. Hij beschrijft de werkzaamheden als volgt (het document heeft de tijd niet ongeschonden doorstaan. Waar het papier verdwenen is, is dit aangegeven met haakjes en puntjes):

> 'De bezoekers worden bij de ingang door een van de leden van de estafette[31] ontvangen. Deze informeert naar hun wenschen en deelt hen in voor de verschillende afdeelingen. Alle bezoekers, die advies vragen in verband met een oproep, krijgen een blauw nummer, terwijl alle anderen, die raad of hulp van de sociale afdeeling wenschen, een rood nummer krijgen. Alle bezoekers blijven in de wachtkamer, tot hun nummer wordt opgeroepen. Er wordt streng op gelet, dat noch in de gangen noch voor de ingang groepjes menschen staan te wachten. Nadat hun nummer is opgeroepen, worden de bezoekers naar de betreffende afdeeling gestuurd. De werkwijze van de eigenlijke voorlichtingsdienst is zoo: de technische bureauleider ontvangt de bezoekers en noteert de personalia (zie ingesloten papier in origineele grootte.[32] Op de achterkant van dit papiertje, dat de bezoeker aan de adviseur moet geven, maakt deze korte aanteekeningen, waaruit het geval ten allen tijde te reconstrueeren is. B.v.: 'Werkt voor de firma…., die Wehrmachts-aufträge heeft. Vrijstelling in Baarn aangevraagd. Verzoekt uitstel van enkele dagen.' Of: 'Drie Portugeesche grootouders' Of: 'Ziek (met vermelding van de ziekte) z. attest. Of: 'Arische afkomst' …. enz. Het resultaat van het advies wordt dan in één woord samengevat. In alle gevallen, die absoluut kansloos zijn, of in die gevallen waar de zaak in ons bureau niet verder of niet schriftelijk behandeld wordt, wordt vermeld: 'Advies'; wordt het geval aan de Exp(ositur) doorgegeven: 'Bericht'; wordt een request opgesteld of (…) 'Request' Deze briefjes krygen een volgnummer; ditzelfde nummer (…) copieen van de door ons vertaalde attesten gezet, (…) steeds in staat zullen zijn, aan eventueele verzoeken (…) ingehouden of verlorengegane attesten gevolg te gev(en) Dit briefje dient tegelijkertijd als kartotheekkaart (…) opgeborgen, gaat het t.i. naar de P.C. (personeelscommissie) die daarna (…) kan regelen.' [33]

Met deze beschrijving over het gebruik van het eigen kaartsysteem door dit voorlichtingsbureau moeten we het doen, maar het is duidelijk dat dit systeem het administratieve hart van de organisatie vormde. De cartotheek verwijst niet naar dossiers, maar geeft de relevante informatie op het kaartje weer, zodat de zaak snel kon worden gereconstrueerd. Dat was een efficiëntieslag, omdat de stukken niet steeds hoefden worden opgezocht in een archief. Opmerkelijk is het gebruik van kleurcodes: blauwe nummers voor diegenen die vragen over een oproep hebben en rode nummers voor iedereen die met andere hulpverzoeken komt. De kaartjes werden snel ter plekke ingevuld met korte notities. In een poging de efficiëntie te bevorderen kreeg de indiener van 'kansloze' verzoeken meteen een negatief advies en werd op de kaart vermeld 'advies'. In kansrijke gevallen werd er een rekest gestuurd naar *Expositur*, de afdeling die vrijstellingen aan de *Zentralstelle* voorlegde, en werd er genoteerd 'bericht'. Zo werd *Expositur* ontlast.

De notitiebriefjes kregen een volgnummer en werden gebruikt als cartotheekkaartjes. Het rekest kreeg hetzelfde volgnummer en werd naar de P.C. (Personeelscommissie) gestuurd. Deze commissie stelde de Joodsche Raadmedewerkers ('geëmployeerden') aan en stelde hun arbeids-

---

[30] Archief IB-NRK (Informatiebureau Nederlandsche Roode Kruis), Huispost Joodsche Raad, notitie Fraenkel, toegangsnummer 39 (voorlopig nummer).

[31] 'Estafette' was een afdeling van de Joodsche Raad die allerlei hand- en spandiensten en kleine opdrachten verrichtte, o.a. koeriersdiensten e.d.. Ze bestond vooral uit jongeren. Presser, *De Ondergang I*, 369.

[32] Deze bijlage is helaas niet bewaard gebleven.

[33] Archief IB-NRK (Informatiebureau), Huispost Joodsche Raad, archiefdeel nr. 497 (niet nader ontsloten).

voorwaarden en omstandigheden vast. [34] Geregeld werden onder andere het salaris, de religieuze vrije dagen, de ontslaggronden en met name ook de geheimhouding:

> Iedere geëmployeerde, van welken rang ook, moet zich steeds bewust zijn van zijn groote verantwoordelijkheid in dienst der Joodsche gemeenschap. Hij moet vóór alles de meest volstrekte geheimhouding betrachten, voorts aan stukken, welke hij onder zijn berusting krijgt, de grootst mogelijke zorg besteden en deze uitsluitend bewaren op de plaatsen, hem door zijn chefs daartoe aangewezen. In de bureaux van den Joodschen Raad mogen geen politieke gesprekken worden gevoerd. De geëmployeerde mag geen derden tot de kantoren en andere werkruimten toelaten zonder uitdrukkelijke toestemming van zijn chefs.[35]

Verderop in dit betoog zal de werkwijze aan de hand van een gereconstrueerde casus nader worden beschreven. In ieder geval is duidelijk dat men voortdurend inspeelde op de veranderende omstandigheden en op een efficiëntere werkwijze trachtte de aanvragen zo snel mogelijk af te handelen. Later zal hier worden beschreven dat ook deze aanpak door de bezetter voortdurend werd gedwarsboomd.

De *Gids voor den Joodsche Raad voor Amsterdam* uit maart 1943 meldt dat het Voorlichtingsbureau Oost is gevestigd aan het Afrikanerplein 19. De leiding is in handen van Dr. Fraenkel. De taak van de afdeling A.V. (Algemeene Voorlichting) staat als volgt in de Gids beschreven:

> Algemeene Voorlichting, voorlichting omtrent verordeningen en ten behoeve van diegenen, die voor werkverruiming naar Duitschland worden uitgezonden. Aanneming en vertaling van brieven voor tewerkgestelden in Duitschland.[36]

De werkwijze zoals hier geschetst is na de reorganisatie van augustus 1942 overgenomen in de nieuwe opzet van de voorlichting. De behandelingsactiviteiten van de voorlichtingsbureaus werden vanaf het najaar 1942 gebundeld bij het bureau Centrale Voorlichting. Het inhoudelijke zwaartepunt van de voorlichtingsactiviteiten kwam aan de Lijnbaansgracht te liggen, waar ook het Secretariaat Westerbork was gevestigd, het administratieve liaison tussen Westerbork en Amsterdam. In de loop van 1943 ging het *Konzentrationslager Herzogenbusch* functioneren als een dependance van Westerbork. Veel joden werden in het concentratiekamp Vught tewerkgesteld, wat uitstel van deportatie naar het Oosten inhield.[37] Als verbindingskantoor werd op het bureau Lijnbaansgracht 366 het secretariaat Vught ingesteld. De voorlichtingsbureaus werden doorgeefluiken van de beslissingen die elders waren genomen. Na de reorganisatie vonden er veranderingen en herstructureringen plaats. Verhuizingen en wijzigingen in personeel werden door middel van aanvullingsbladen in de gids verwerkt en werden ook gepubliceerd in het orgaan van de Joodsche Raad, het Joodsch Weekblad. Naarmate de deportaties vorderden werden de omstandigheden waaronder het uitvoeringsapparaat van de Joodsche Raad opereerde, steeds slechter.

[34] Zie bijlage 9.3. Regelen betreffende het Personeel van den Joodschen Raad voor Amsterdam.
[35] Ibidem.
[36] *Gids van den Joodschen Raad voor Amsterdam*, 15.
[37] Zie de Zogenoemde D-lijsten, met opgave van ´Personen aus den vom Joodschen Raad eingerichten Sperrlisten, die zum Arbeitseinsatz nach Westerbork oder Vught gebracht, bezw. Auf Transport gestellt wurden´, 1943. IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummers 243-252.

2.4 *De afdelingen van de Joodsche Raad in Amsterdam en Westerbork*[38]

De organisatie van de Joodsche Raad was voortdurend blootgesteld aan het onvoorspelbare, maar gerichte geweld van de bezetter. In de organisatorische, administratieve en personele continuïteit werden voortdurend gaten geslagen. Door nieuwe initiatieven probeerde men in te spelen op de steeds veranderende situatie. Zo ontstonden er binnen de Joodsche Raad als reactie op de steeds weer nieuwe maatregelen nieuwe afdelingen, die de nood onder de joden probeerden te lenigen.

Sinds de zomer van 1942 waren de afdelingen Emigratie en Hulp aan Vertrekkenden (HAV) gevestigd in het pand Lijnbaansgracht 366. De ‘afdeling Lijnbaansgracht’ bestond uit voormalige advocaten, bankmedewerkers en accountants, die als referenten (juridische adviseurs) in dienst waren. De ingevulde emigratieformulieren werden door meer dan honderd typistes uitgetypt, waarna deze werden gecontroleerd door ca. 50 personen met een juridische, zakelijke- of accountancy achtergrond.[39] Emigratie behandelde de aanvragen voor het verkrijgen van het Palestinacertificaat en stond onder leiding van Gertrud van Tijn.

De speciale Kampafdeling ressorteerde onder HAV en was gevestigd op het adres Oude Schans 74. Op de Joodsche Raadkaarten staat ‘Oude Schans’ vermeld als de kampafdeling wordt bedoeld. Afdelingen werden vaak aangeduid met het adres waar zij gevestigd waren. De formele taak van de kampafdeling betrof logistiek: de verzorging van Westerbork in de ruimste zin van het woord: magazijnen, werkplaatsen en klinieken. Men sorteerde en repareerde er tweedehands kleding, zond goederen naar Westerbork en controleerde retourzendingen. Er waren op het hoogtepunt van de activiteiten eind 1942 ongeveer 300 medewerkers in dienst. De leiding was in handen van C. Blüth, ‘chef afdeling IV Lager Westerbork en IVa HAV’. Hij was ook bestuurslid Oude Schans 74 (vermelding Joodsche Raadwerkkaart). Carl Blüth was formeel alleen verantwoordelijk voor de logistiek, maar had zich ontwikkeld tot een belangrijke contactpersoon tussen de Joodsche Raad in Amsterdam en de Duitse autoriteiten in Westerbork. Op grond van zijn functie kon hij de kampen zelf bezoeken en door zijn goede persoonlijke contacten met de corrupte SS wist hij voor anderen bepaalde voordelen te verkrijgen. Hij zette zich niet alleen in voor de materiële behoeften van de bewoners van Westerbork, maar bemoeide zich ook om mensen in bepaalde functies te laten benoemen zodat zij recht kregen op een *Sperre*. Wielek schreef:

> …soms komen ook anderen om een kort bezoek aan het kamp te brengen, zoals Blüth of Sluzker. Kortaf is Blüth, cynisch menig keer en uit de hoogte. Beminnelijk, meer zwijgend dan sprekend, vriendschappelijk: Sluzker. Bij den commandant kan Blüth meer bereiken. Bij Aus der Fünten: Sluzker.[40]

Het onderstreept het grote belang van persoonlijke relaties en informele contacten om bepaalde belangen te kunnen behartigen. Procedures en verordeningen vormden een woud aan regels, maar het informele en corrupte karakter van het onderdrukkingsapparaat maakte *deals* mogelijk tussen de onderdrukker en de onderdrukten. Ook hier geldt weer dat de documenten slechts een klein deel van de werkelijkheid weergeven. De invloed van de persoonlijke connecties vinden we er niet in terug. In

---

[38] Er was ook een afdeling van de Joodsche Raad in Kamp Vught. Om redenen van ruimte laten we Kamp Vught hier buiten beschouwing. Bij het NIOD bevinden zich lijsten en cartotheken met betrekking tot Kamp Vught.
[39] L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 5, Tweede Helft, 1051.
[40] H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947) 244.

het schemerduister was het mogelijk te onderhandelen. Het resultaat, bescherming, was meestal van korte duur. De *deal* werd eenzijdig verbroken, want het hogere doel, de deportaties naar het Oosten, mocht in geen geval worden ondermijnd.

De Joodsche Raadafdeling *Expositur* (afgekort als *Expo*)[41] was in het voorjaar van 1941 op bevel van Eichmann opgericht en diende als verbindingskantoor tussen de Joodsche Raad en de *Zentralstelle*.[42] Zij werd gevestigd in de Van Eeghenstraat 151 en werd toen geleid door Mr. L. de Wolff. In het begin had *Expositur* een simpele taak. Het was in feite slechts een onderafdeling van Emigratie. Men begeleidde het invullen van de ingewikkelde emigratieformulieren. Maar ook hier zien we dat er uit de omstandigheden een veel belangrijkere functie gaat ontstaan. Nadat in juli 1942 de gedwongen evacuatie van joden naar Amsterdam op gang kwam kreeg *Expositur* een belangrijke taak in het voordragen van vrijstellingen bij de leider van de *Zentralstelle* Aus der Fünten.[43] Er kwam een nieuwe leider voor *Expositur*: Dr. Sluzker, een slimme, tactvolle joodse advocaat. Hij was geboren in Oostenrijk en wist hoe om te gaan met Oostenrijkse nazi's. Presser omschreef hem als volgt: 'Wat Asscher en Cohen mislukte, dat speelde Sluzker klaar. Zo werd hij de wonderdoener, de medicijnman, de bemiddelaar, de priester. Hij kende de wegen, begreep de bevelen, verstond de taal der formulieren' [44]. Maar de schrijver Wielek schatte de invloed van Sluzker wat zuiniger in:

> Sluzker, één der merkwaardigste figuren uit het joodse leven dier jaren, de man die velen de Sfinx noemden, de man die vervloekt en verafgood werd. Zeer zeker was hij geen verrader. Zeer zeker probeerde hij zoveel mogelijk voor zoveel mogelijk mensen te doen en zijn beschermer Aus der Fünten in de luren te leggen. Maar hij, de Weense advocaat, was het, die door den leider der Zentralstelle in de luren werd gelegd.[45]

De jurist Sluzker had vooral contact met *SS-Hauptsturmführer* K.G.H. Wörlein, een ondergeschikte van Aus der Fünten wat toch een indicatie is van zijn beperkte invloed.[46] Verder was Sluzker lid van de Commissie van Bijstand voor Westerbork, die verder bestond uit de heren C. Blüth, Prof. Dr. D. Cohen en de Amsterdamse notaris E. Spier. De commissie, onderdeel van de afdeling Westerbork, had als vestigingsplaats 'Kamp Westerbork Post Hooghalen-Oost'.[47] Via deze commissie werden de contacten over de vrijstellingen met de kampleiding onderhouden.

Door de uitbreiding van taken moest de afdeling op drie adressen worden ondergebracht. De administratie van *Expositur* bevond zich aan de Jan van Eyckstraat 15. Aan de Jan van Eyckstraat 19 waren de onderafdelingen Voorlichting in *Expositur*-gevallen Amsterdam, Voorlichting in *Expositur*-gevallen Provincie en de Juridische Afdeling gevestigd. Verder de afdeling Voorlichting in *Expositur*-gevallen betreffende Provincie, uitreisaanvragen, paskwesties en juridische kwesties, die zich bij *Expositur* voordeden. De afdeling Reis- en verhuisvergunningen hield zich bezig met de behandeling van 'spoedreisvergunningen voor minder dan 4 dagen' en met de administratie van de aangevraagde

---

[41] De benaming *Expositur* is een uit Oostenrijk afkomstige term, die daar doorgaans wordt gebruikt om het bijkantoor van een grotere instelling aan te duiden (*Aussenstelle* of *Nebenstelle*).
[42] Bob Moore,*Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998) 96.
[43] Presser, *De Ondergang I* (Amsterdam 1965) 465.
[44] *Ibidem*, 466.
[45] H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947) 255.
[46] Johannes Houwink ten Cate, 'Het jongere deel'. Demografische en sociale kenmerken van het Jodendom in Nederland, in*: Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1989) 9-66, hier: 24.
[47] *Gids van den Joodschen Raad voor Amsterdam*, 14.

vergunningen. Aan de Jan van Eyckstraat 21 bevond zich de 'Onderafdeling woningen, huisraad, bagage', die zich bezighield met alle kwesties betreffende huisraad, bagage en sleutels van verzegelde woningen, alsmede eventuele ontzegelingen. Het is opmerkelijk dat het werkelijk belang van de afdeling groter was dan uit de formele taken en bevoegdheden kan worden afgeleid. Maar was dit beeld wel juist? Want geruchten vertekenden dit beeld. Nadat in bredere kring bekend raakte dat *Expositur* veel kon bereiken, werd de afdeling prompt overbelast. De afdeling kon de vloed aanvragen niet aan ook al werd er ook 's avonds doorgewerkt. Bezoekers van andere afdelingen, in het bezit van een 'avondvergunning', stoorden dit werk te veel door langs te gaan met vragen, waarna door het Hoofdbestuur van de Joodsche Raad besloten werd dat er na acht uur geen avondbezoeken aan *Expositur* mochten worden afgelegd.[48]

Teneinde de situatie onder controle te krijgen wendde het hoofdbestuur zich op verzoek van Sluzker per brief van 8 oktober 1942 tot de hoofden van de afdelingen. Men diende de medewerkers er nadrukkelijk op te wijzen zich over *Sperre*-aangelegenheden niet rechtstreeks tot de *Expositur* te wenden, maar tot de hoofden van de afdelingen. Dr. Sluzker werd aangehaald: 'Wij wijzen er met klem op, dat de afdeling *Expositur* met de lijsten niets anders te maken heeft, dan deze aan de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* te overhandigen'[49]. Formeel gezien was dit ongetwijfeld juist, maar de praktijk was toch een andere. In de wanhoop zal men zich bovendien aan iedere strohalm hebben vastgeklampt. De voormalig secretaresse van de Joodsche Raad Mirjam Bolle (interview 2009, Jeruzalem) meent dat Sluzker veel invloed had omdat hij als Oostenrijkse jood goed overweg kon met de nazi's van de *Zentralstelle*. De verschillende visies op zijn invloed hebben volgens haar te maken met het feit dat functionarissen van de Joodsche Raad van het ene op het andere moment hun invloed konden verliezen. Eerst was de Joodsche Raad goed georganiseerd en wist men waar men aan toe was. Maar later werd de organisatie voortdurend door elkaar geschud, medewerkers werden gedeporteerd en was er sprake van toenemende chaos.[50] Hoe invloedrijk *Expositur* werkelijk was, is moeilijk vast te stellen.

In het *Judendurchgangslager* Westerbork groeide de vraag om bijstand van de Joodsche Raad. Er waren daar diverse afdelingen van de Joodsche Raad gevestigd. In de kamporganisatie vielen deze onder *Dienstbereich II* (*Verwaltung*). Vanaf juli 1942 had de Joodsche Raad ook een afdeling in Kamp Westerbork die de financiën van de binnengebrachte gevangenen registreerde ten bate van de Lippmann, Rosenthal & Co. Bank. Presser beschrijft de werkwijze van *Dienstbereich II* als volgt:

> De afdeling *Transportaufnahme* moest alle binnenkomenden administratief *erfassen*, hetgeen geschieden moest aan een *Aufnahmetisch*, waar een aantal formulieren en kaarten gereed lag voor invulling; ook komt hier het Centraal Distributiekantoor in actie, dat de distributiebescheiden inneemt, uiteraard tegen kwitantie. Tegen kwitantie, herhalen wij. Na deze formaliteiten kwam men aan de *Listentisch*, waar ook van allerlei werd ingevuld en ingenomen. Daarna het woningbureau, geen tafel deze keer, maar een bureau, ook hier: invullen en innemen. Vervolgens de *Antragstelle*, waar wij al over spraken. Dit was in het kort het *Arbeitsplan* voor *Dienstbereich II*, een machtig lichaam.[51]

[48] Brief de dato 22 september 1942 van de voorzitters Asscher en Cohen gericht aan de houders van een avondvergunning. Archief IB-NRK, Huispost Joodsche Raad, 492, toegangsnummer 21.
[49] Brief de dato 8 oktober 1942 van Meijer de Vries, Voorzitter Personeelscommissie, gericht aan de "hoofden van de Afdeelingen van den Joodschen Raad voor Amsterdam". Archief IB-NRK, ibidem.
[50] Verslag van het gesprek met Mirjam Bolle op 19 november 2009 in Jeruzalem (bijlage 9.7).
[51] Presser, *De Ondergang II*, 333-334.

Naarmate de deportaties vorderden en de kampbevolking toenam, groeide in Westerbork de acute behoefte aan voorlichting over *Sperres*. Aanvankelijk hield het *Büro dr. Wächtel* zich met het werk bezig, maar later behandelde dit *Büro* alleen vrijstellingsverzoeken van bijzondere groepen, zoals kampingezetenen met een dubbele nationaliteit. Gaandeweg werd de afdeling tot een groepje van vier joden van Duitse afkomst ingekrompen. De Contact Commissie onderhield de verbindingen tussen Westerbork en de Joodsche Raadafdelingen in Amsterdam.[52]

Door de persoonlijke inzet en invloed van een functionaris konden de taken en invloed van een afdeling worden uitgebreid. Zo groeide de *Antragstelle* uit tot een van de belangrijkste organen in Westerbork. Hans Ottenstein, de leider van de *Antragstelle*, verbleef sinds januari 1942 in Westerbork en werd als gepromoveerd jurist al snel op kantoor tewerkgesteld: in de herfst van 1942 werd hij hoofd van de *Antragstelle*.[53] In die functie stond hij in frequent contact met kampcommandant Gemmeker. Tijdens de zomer van 1942 werd hij verantwoordelijk voor de registratie van de binnenkomers. Al snel verleenden hij en zijn medewerkers bijstand aan mensen die aanvragen voor uitstel wilden indienen. Daarmee was de *Antragstelle* te Westerbork ontstaan, die feitelijk een schaduwregistratie voerde van binnenkomende personen. Onder Dr. Ottenstein zou de *Antragstelle* steeds meer verzoeken gaan behandelen van mensen die Westerbork werden binnengebracht. De *Antragstelle* droeg bij de Duitse kampleiding de gronden voor waarop iemand aanspraak op vrijstelling kon maken. Formeel hadden de mensen van Ottenstein de taak om de gegevens van de nieuwkomers te registreren voor de *Zentralkartei*. Hiernaast stelden zij een reeks standaardvragen om vast te stellen of men in aanmerking voor een *Sperre* kwam en noteerde deze in een schaduwregistratie.

> Bent u gemengd-gehuwd? Met kinderen? Zonder kinderen? Bent u half-Jood, kwart-Jood? Bent u Portugees-Joods? Bent u gedoopt? Zo ja, wanneer? Bent u van buitenlandse nationaliteit, serieus? Of van Zuid- of Middenamerikaanse? Of van dubbele? Hebt u naaste familieleden in het buitenland? Bezit u een immigratiestempel? Kunt u een tegenprestatie beloven voor een Sperre? Hebt u een stempel? Bent u frontstrijder? Een Theresienstadt-geval? Staat u op de Barneveldlijst, de Palestinalijst, de... lijst? Bent u ziek? Is uw vrouw zwanger? Enzovoorts, enzovoorts.
> Wie nu alle, alle vragen met neen beantwoorden moest, en er waren heel veel dezulken, was nog niet helemaal verloren: hij kon nog altoos bij de *Antragstelle* terugkomen, als hij toch iets opdiepte. Wie al meteen iets had, moest naar de A.V. ('Algemene Voorlichting'). Daar schraapte men zo gauw mogelijk de documenten bijeen, die bijna steeds van elders moesten komen. Een volgende afdeling klutste uit dat alles een *Antrag*, een verzoek, bij elkaar. Tot in het holst van de nacht, tot op het moment van vertrek kon zo iets werken; niet weinigen zijn nog op de voorlaatste halte uit een trein gehaald, waarvan de volgende halte de dood was.[54]

Wielek beschrijft de situatie nadat het binnenkomende transport door de *Antragstelle* is afgehandeld:

> De oogst is binnen; geval voor geval is op papier gebracht; de kartotheek van het kamp is enige duizenden *beschreven* kaarten rijker; de grote massa sollicitanten voor Polen is enige duizenden groter geworden.[55]

Tot november 1943 was er door het bestaan van de Joodsche Schouwburg meteen zekerheid over de verblijfplaats van een gearresteerde, maar na het buiten gebruik stellen van de Joodsche Schouwburg kon die zekerheid pas worden verkregen als de arrestanten in Westerbork waren. De *Antragstelle* kon

---

[52] Toegang op de deelcollectie Kamp Westerbork, collectie 250i, NIOD.

[53] D. Giltay Veth, en A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien* (Den Haag 1976) Deel I, 195.

[54] Presser, *De Ondergang, deel I*, 313.

[55] Wielek, *De oorlog die Hitler won*,232.

daar wel iets bereiken voor de binnengekomen strafgevallen. Via contacten bij de *Zentralstelle* verkreeg men lijsten met de namen en geboortedata van de gearresteerden die zich in Amsterdamse gevangenissen bevonden.[56] Wielek geeft een voorbeeld van dit 'ont-S-en':

> Enkele vrienden van een te Westerbork vertoevende strafgevangene konden een bakkerij-inrichting op de kop tikken. Deze werd aan de Kommandatur ten geschenke aangeboden. Als tegenprestatie werd de strafgevangene ont-S-t. [57]

Kortom: w*heeling and dealing*. Volgens Croes en Tammes slaagde 17,7% van de geregistreerde strafgevallen er met behulp van de *Antragstelle* in de status van *Häftling* te verliezen. Zij werden niet met het eerstvolgende transport naar het Oosten gedeporteerd.[58] Toch hield deze procedure ook een voordeel in voor de Duitsers, omdat joodse arrestanten die zonder papieren werden binnengebracht zo toch konden worden overgehaald om hun identiteit kenbaar te maken. Dankzij de persoonlijke inzet en contacten van Ottenstein kon de *Antragstelle* uitgroeien tot wat Presser betitelde als een 'soort Westerbork-*Expositur*, de tweede zeef na de Amsterdamse, de laatste strohalm vóór het vertrek'.[59]

2.5 *'Records follow function': de diverse cartotheken*

De *output* van bureaucratische systemen wordt vooral bepaald door de functie die zij uitoefenen. De gegevens die werden bijgehouden in kaartsystemen en op lijsten waren een gevolg van de functie(s) die de betrokken organen uitoefende(n). Met 160.000 Joodsche Raadkaarten is er aan records geen gebrek, maar de complicerende factor is het feit dat die functies niet altijd helder waren en vaak ook deel vormden van een informeel proces. Maar we moeten ons realiseren dat de afdelingen van de Joodsche Raad specifieke functies hadden, die terug te vinden zijn in de administratieve output. Hier komen aan de orde: de diverse cartotheken van de Joodsche Raad in Amsterdam, die van de *Antragstelle* in Westerbork, de cartotheek van de Hulpsecretarie van de gemeente in kamp Westerbork en de *Zentralkartei* in Westerbork. Al deze cartotheken waren op een bepaalde manier met elkaar verbonden, want de persoonsgegevens van de gedeporteerden kon op enig moment met elk van deze cartotheken worden uitgewisseld. Het belangrijkste gegeven over het lot van de joden, de deportatiedatum, was niet in deze cartotheken vastgelegd. De datum van deportatie was alleen in de *Zentralkartei* vastgelegd in de deelcartotheek 'vertrokkenen'.

2.5.1 De *Zentralkartei* van kamp Westerbork

De medewerkers van Ottenstein vormden zowel de cartotheek van de 'informele' *Antragstelle* als die van de *Zentralkartei* van het kamp Westerbork. De *Zentralkartei* werd door de *Registratur* bijgehouden en viel onder *Dienstbereich II* van de kamporganisatie. Er werd in vastgelegd wie er in het kamp zaten en wat hun status was. Zo kon worden vastgesteld wie kon worden gedeporteerd en wie (nog) niet.
De organisatie van de *Registratur* en de voorschriften betreffende de werkwijze zijn vastgelegd in de *Dienstanweisungen* van 12 november 1942 en zijn gebaseerd op het *Lagerbefehl* van 3 november

---

56 *Ibidem*, 289.
57 *Ibidem*, 288.
58 Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 90.
59 Presser, *De Ondergang II*, 313.

1942.[60] Er is geen nadere instructie voor de periode tussen half juli en half november 1942. De volgende onderdelen werden onderscheiden*: Abteilung Personal, Abteilung Transport-aufnahme, Abteilung Zentralkartei, Abteilung Personsbeweise, Abteilung Materialverwaltung, Abteilung Antragstelle, Abteilung Auskunft.* Binnenkomende transporten werden door de afdeling *Transportaufnahme* geregistreerd: dit waren de mensen van Ottenstein, die tegelijkertijd ook voor de *Antragstelle* werkten. Wat hielden de administratieve handelingen in? Er werd een opnamekaart uitgeschreven en een *Lagerpass* aangemaakt. Voorts werd er een lijst van binnenkomst opgemaakt (*Eingangsliste*) en werd het PB (Persoonsbewijs) ingenomen, de cartotheek werd genummerd en de opnamekaart werd van een doorlopend nummer voorzien. Er vond uiteraard een controleslag plaats:

> Nach Beendigung von Sammeltransporten sind die ausgeschriebenen Karteikarten mit den Personsbeweisen und den Eingangslisten zu vergleichen. Ebenso sind die Polizeilisten auf Richtigkeit zu kontrollieren.[61]

De persoonsgegevens werden door *Zentralkartei* verzameld, die het administratieve brandpunt van de registratuur in het kamp vormde: 'Die Kartei ist der Mittelpunkt der gesamten Registratur. Aus ihr muss zu jeder Zeit hervorgehen, wer sich im Lager befindet, in welcher Baracke sich jemand aufhält, ob er ein Gesuch wegen Frei- oder Rückstellung eingereicht hat'.[62] Kortom, van iedere kampingezetene was in de cartotheek bekend of zij *Transportfähig* waren en op de deportatielijst konden worden geplaatst.

De *Zentralkartei* was het uitgangspunt voor de opstelling van deportatielijsten. De kaarten van mensen die waren teruggesteld werden in een aparte *Rückstellkartei* aangehouden.[63] De deportatielijsten werden steeds zéér kort voor het vertrek samengesteld door de kaarten van de ongesperden uit de cartotheek te halen.[64] Er was hiervoor een uitgebreide handleiding.[65] De cartotheek was alfabetisch-lexicografisch geordend, waarbij de leden van een gezin bij elkaar werden gehouden.[66] Op de kaarten dienden de gezinsleden *genaustens* te worden vermeld. Terugstellingen werden aan de voorzijde van de *Lagerkarte* met een kruisje rechtsboven aangetekend, de reden werd op de achterzijde genoteerd. Strafgevallen werden gemerkt met een rode 'H' (*Häftling*) linksboven op de kaart.
Er werd exact omschreven wanneer de gegevens in de *Zentralkartei* dienden te worden aangepast:

1. Bij binnenkomst en registratie van nieuwe transporten;
2. Bij verhuizing van barak. Om de informatie over de barakken actueel te houden stuurde het *Wohnungsbüro* tweemaal daags een mutatielijst naar de *Zentralkartei*.

---

[60] Collectie NIOD, Westerbork toegangsnummer 250i, inv. nr. 705, 'Dienstanweisungen 3 november 1942'. Ibidem, blad 4, *Abteilung Transportaufnahme*.
[61] Ibidem.
[62] Ibidem, blad 6, *Abteilung Zentralkartei*.
[63] Zie de notitie van Rudolf Fried, 'Neuregelung bezueglich Eintragung von Rueckstellungsvermerken in die Lagerpaesse', gedateerd 25 februari 1943. Archief IB-NRK, Westerbork, toegang 233.
[64] Gesprek tussen Alexander Hollaender en A.J. van der Leeuw op 18 januari 1973, weergegeven in: Giltay Veth en A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de Minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien*, deel II, (Den Haag 1976) 1083.
[65] Collectie NIOD, Westerbork 250i, toegangsnummer 703. 'Vorbereitende Behandlung des Abgangstransportes und Durchführung der Staffelzählung bei der Zentralkartei', ongedateerd.
[66] Vergelijk: de ordening van de 'vroege' deportatielijsten in juli 1942. Dit wordt hier behandeld in hoofdstuk 5.3.

3. Bij het indienen van een verzoek en bij de beslissing hierover. De *Antragstelle*, waar de verzoeken werden ingediend, diende tweemaal daags een lijst met mutaties naar de *Zentralkartei* te sturen. Bij een negatieve beslissing diende het kruis op de voorkant van de kaart te worden verwijderd, omdat betrokkene dan weer *transportfähig* was.
4. Bij de samenstelling van een transport (deportatie);
5. Na de deportatie: ‘Hat der Transport das Lager verlassen, so ist auf der Vorderseite ein Stempel mit dem Datum des Transporttages anzubringen. Die Karteikarte wird dann in die Kartei der Abgereisten einsortiert’. De cartotheek bestond uit twee delen: het deel waarin de huidige kampbewoners stonden geregistreerd, aangevuld met de kaarten van nieuwe binnenkomers, en het deel met de kaarten van de reeds gedeporteerde kampbewoners.
6. Als er nieuwe informatie werd doorgegeven.[67]

Afb. 2.1. Cartotheekkaart uit de *Zentralkartei* van Westerbork. Rechtsboven de rode ‘Z’-stempel (*Zurückstellung*). Er is veel ruimte voor medische informatie. De kaarten van de vrouwen waren roze gekleurd. Het kampnummer 1033a staat bij ‘Doss:’. Gezinshoofden hadden de toevoeging ‘a’ bij het kampnummer, echtgenotes ‘b’, kinderen ‘c’ etc. Bij deze ordening en codering bleef de gezinsstructuur intact. Heinz Todtmann overleefde in Westerbork.

De *Dienstanweisung* bepaalde welke instanties over de informatie uit de cartotheek mochten beschikken: de Lagercommandant, de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*, de *Holländische Lagerverwaltung* en de Marechaussee van het Lager. En wat betreft de joodse instanties:

> Auskunftgesuche der im Lager befindlichen Abteilung Lippmann & Rosenthal, des Jüdischen Rates und der deutschen und hollaendischen Dienststellen außerhalb des Lagers sind nur nach vorheriger Genehmigung (schriftlich oder mündlich) durch den Lagerkommandanten zu erteilen.

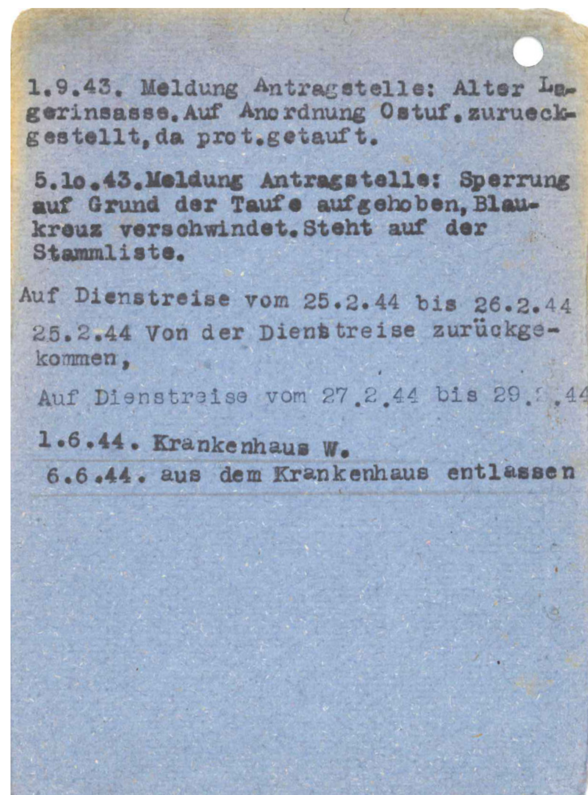
---

[67] Collectie NIOD, Westerbork 250i, toegangsnummer 703. ‘Vorbereitende Behandlung des Abgangstransportes und Durchführung der Staffelzählung bei der Zentralkartei’, ongedateerd.

Directe toegang tot de efficiënte *Zentralkartei* zou het werk van de Joodsche Raad heel wat makkelijker hebben gemaakt, maar die toegang werd beperkt. De schaduwregistratie van de *Antragstelle* was een poging om in deze lacune te voorzien. Als voorbeeld is hier afgebeeld de *Lagerkarte* van Heinz I. Todtmann. Op de kaart werden uitgebreide persoonsgegevens vermeld: personalia en beroep van betrokkene. Zijn status: *Alter Lagerinsasse* (stempel), 'Z'-stempel (*Sperre/Zurueckstellung*) in dit geval een rode stempel; Barak nr., dossier nr. (1033a), Gr. Nr. Gruppe nr. (?). Verder gegevens over de laatste woonplaats en indien vertrokken: de bestemming. Gezien de beperkingen van de bezetter op dergelijke informatievoorziening, zal dit gegeven in een beperkt aantal gevallen zijn ingevuld; in ieder geval niet voor de bestemming vernietigingskamp zoals Sobibor.

Veel ruimte is gereserveerd voor medische gegevens, zoals medische *Krankheitsziffer* (kennelijk werd er een schaal gehanteerd om de mate van ziekte aan te geven), de dag van ontslag, de stempel en de handtekening/paraaf van de behandelend arts. Op de achterzijde van de kaart werden gegevens bijgehouden over het verloop van het verblijf in het Lager. Vermeld is verder dat op 1 september 1943 door de *Antragstelle* werd gemeld, dat Todtmann op last van de *Obersturmführer* (de kampcommandant) was teruggesteld, aangezien hij protestants gedoopt was.

Op 5 oktober meldt de *Antragstelle*: de *Sperre* op grond van doop is opgeheven. Het blauwe kruis (stempel voor de *Sperre* voor gedoopten) verdwijnt. Betrokkene, *Alter Lagerinsasse*, staat op de *Stammliste*. Ook is vastgelegd dat betrokkene van 25 februari tot 26 februari 1944 op dienstreis ging

1.9.43. Meldung Antragstelle: Alter Lagerinsasse. Auf Anordnung Ostuf. zurueckgestellt, da prot. getauft.

5.1o.43. Meldung Antragstelle: Sperrung auf Grund der Taufe aufgehoben, Blaukreuz verschwindet. Steht auf der Stammliste.

Auf Dienstreise vom 25.2.44 bis 26.2.44

25.2.44 Von der Dienstreise zurückgekommen,

Auf Dienstreise vom 27.2.44 bis 29.[illegible].44

1.6.44. Krankenhaus W.

6.6.44. aus dem Krankenhaus entlassen

Afb. 2.2. De achterzijde van de kaart uit de Zentralkartei werd gebruikt om procedurele gegevens vast te leggen. In tegenstelling tot de haastige notities op de Joodsche Raadwerkkaarten werd deze informatie netjes getypt.

en al op 25 februari 1944 in het Lager is teruggekeerd. Dan een dienstreis van 27 februari tot 29 februari 1944. Ziekenhuisopname op 1 juni en ontslag daaruit op 6 juni 1944.

Alleen de kaarten van personen die bij de bevrijding in 1945 nog in het kamp aanwezig waren zijn bewaard gebleven, ca. 800 stuks. De *Zentralkartei* bestond uit twee delen: een kaartsysteem met in het kamp aanwezigen (verdeeld in *gesperrt* en *niet-gesperrt*) en een kaartsysteem met de vertrokken personen (de gedeporteerden). De kaarten van personen die gedeporteerd werden, kwamen in de cartotheek 'vertrokken' terecht.[68] Op basis van deze kaarten werd de deportatielijst vervaardigd. Na december 1942 fungeerde deze cartotheek van 'vertrokkenen' als bron voor de mutatielijsten die door de Hulpsecretarie werden opgesteld met de uit de bevolkingsboekhouding af te voeren personen.

2.5.2 De cartotheek van de *Antragstelle*

De spil van de administratie van de *Antragstelle* was haar cartotheek. Er is echter geen documentatie bewaard gebleven over de manier waarop deze cartotheek werd gevoerd. Dit is geheel in lijn met het informele karakter van het werk van de *Antragstelle*. De Lagercommandant zal ongetwijfeld op de hoogte zijn geweest van de activiteiten van de Antragstelle, maar heeft het oogluikend toegestaan. De kaarten werden aangemaakt tijdens het officiële registratieproces bij binnenkomst in het kamp. Men werd geregistreerd in de *Zentralkartei* én door de *Antragstelle* om te bezien of er nog gronden waren om uitstel van deportatie te verkrijgen. In geval van *Sperre*-procedures werd er procesinformatie aan de kaarten toegevoegd. In het *Weinrebrapport* staat: 'In die archieven (van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis) berust onder meer een cartotheek van de afdeling Voorlichting van de Joodsche Raad te Westerbork, die later naar Amsterdam is overgebracht en behouden is gebleven.' [69] De indruk wordt gewekt dat het gehele bestand van 'de' Joodsche Raadcartotheek van de *Antragstelle* afkomstig was. Dat is niet het geval. De cartotheek van de *Antragstelle* bestond uit handgeschreven werkkaarten met procedurele informatie over ingediende *Sperre*-aanvragen. Deze kaarten met specifieke en herkenbare notities is één van de deelsystemen die onderdeel uitmaakt van de huidige Joodsche Raadcartotheek.

2.5.3 De cartotheken Keizersgracht en Provincie

In het pand aan de Nieuwe Keizersgracht werd onder de hoede van de voorzitters een belangrijke cartotheek bijgehouden met de gegevens van personen die een functie vervulden voor de Joodsche Raad. Hier bevonden zich de kaarten van *gesperrden* en *niet-gesperrden*. Volgens de *Gids* (maart 1943) *was* 'H. Duizend' de leider van de 'Karthotheek J.R., instellingen enz.,' waarin was aangetekend '*gesperrt*' en 'niet-*gesperrt'*. Deze cartotheek is vermoedelijk de grondslag van de vrijstellingslijst die door de Joodsche Raad op 25 september 1942 werd ingediend bij de *Zentralstelle*. Deze lijst bevatte 35.000 namen (23.000 uit Amsterdam en 12.000 uit de Provincie). Aus der Fünten ging akkoord met slechts 17.500 vrijstellingen.[70] De kaarten zijn getypt en bevatten uitgebreide informatie over de achtergrond van de geregistreerde personen. Bij de personen met een *Sperre* werd het nummer daarvan vermeld en het nummer van het persoonsbewijs, waarin het stempel was geplaatst.

Eind 1942 werd op het bureau Lijnbaansgracht 366 de afdeling Landelijk Apparaat gevestigd, met als onderafdeling de Kartotheek Provincie, onder leiding van J. Brandon en H. Soep. Op de JR-

---

[68] Collectie NIOD, dossier F. Weinreb, 262c, toegangsnummer 29a, Verklaring Salomon A. Cohen, 29 september 1973 te Amsterdam, opgetekend door A.J. van der Leeuw. *Weinrebrapport, deel II*, 1082.
[69] Gilthay Veth en De Leeuw, *Het Weinrebrapport*, *deel I*, 216.
[70] Houwink ten Cate, 'Het jongere deel', 34

kaart van de medewerker Hermann Israel Abraham (6-4-91) staat vermeld dat hij sinds 8 december 1942 'kartotheekbediende' was van de afd. X, Lijnbaansgracht 366. De Gids vermeldt de taak van deze onderafdeling als volgt: 'Bijwerken en Controle van de algemeene kartotheek en de kartotheek Provincie. Algemeene administratie Landelijk Apparaat."[71] In de 'Kartotheek Provincie' bevonden zich gegevens van alle joden die (nog) niet naar Amsterdam waren geëvacueerd.

K1
WAAKER Jsaac 2/81382
A35/613806
J
Kromme Mijdrechtstr. 83 A'dam Waaker-Engelander
16.10.1903 A'dam Rebecca Bernardine
Ned- Waaker Robert David
Chef Provinciekarth.JR afd.Geld.Beheer Ven.Meinesz-
kade 21.11.41 Leg.JR 394 Chef Kartotheek Provincie
Gesperrt wegens: Functie
Vroeg. werkkring: sous-chef effectenadministr.
groote Bankiersinstelling
Diplomas: MULO 3j. Merc.Duitsch,Fransch,
Engelsch
Bijzonderheden: pos.
Alg. opmerkingen:

Afb. 2.3. De Joodsche Raadwerkkaart van Isaac Waaker. Hij was Chef Provinciekartotheek JR en afd. Geld. Beheer Vening Meineszkaade. Zijn *Sperrenummer* was 81.382. Op 29 september 1943 is hij in Westerbork geregistreerd en ondergebracht in barak nr. 63. De *Sperre* was vanwege JR-functie Chef Kartotheek Provincie.

2.5.4 De cartotheek van *Expositur*

Het laatste werkbestand van de Joodsche Raadafdeling *Expositur* is bewaard gebleven bij het NIOD en bestaat uit een klein cartotheekje met ca. 500 kaarten.[72] Volgens Wielek is de hele cartotheek van *Expositur* na de feitelijke opheffing van de Joodsche Raad ondergronds gegaan:

> Een belangrijk onderdeel der Expositur was de kartotheek, die na ieder transport van en naar Westerbork bijgewerkt werd. Die kartotheek bevatte de gegevens omtrent een groot gedeelte van Nederlandse Joden. Zij werd later clandestien uit het gebouw gebracht om na de oorlog ter beschikking te staan. [73]

Wielek bedoelt hiermee het gehele kaartsysteem: de combinatie van kaartsystemen die door de verschillende organen van de Joodsche Raad zijn gevormd. Er lijkt hier sprake te zijn van verwarring. Wel is het aannemelijk dat materiaal van *Expositur* onderdeel is geworden van de huidige Joodsche Raadcartotheek; kennelijk is daarbij wel een klein plukje materiaal over het hoofd gezien, dat zich nog in een apart bestandje bij het NIOD bevindt. De exacte herkomst van dit bestand is onduidelijk.

---

[71] *Gids van den Joodschen Raad voor Amsterdam*, 16.

[72] Collectie NIOD, Toegangsnummer: 182/Archieftitel: Joodsche Raad voor Amsterdam, 2.18. Afdeling *Expositur*, 13 h Kaartsysteem, alfabetisch op naam, met bij de afdeling *Expositur* geregistreerde joden. Het betreft ca. 500 kaarten die qua vermelde gegevens echter duidelijk afwijken van de Joodsche Raadcartotheek. Wel is het formaat van de kaartjes hetzelfde. Er zijn bij het NIOD echter geen nadere contextgegevens over deze *Expositur*-cartotheek bekend, evenmin is bekend waarom deze cartotheek aan *Expositur* wordt toegeschreven.

[73] H. Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 366.

2.5.5 Hulpsecretarie in Lager Westerbork: persoonskaarten

Vanaf december 1939 werden de Duitse kampingezetenen van Westerbork geregistreerd door de ambtenaar van de burgerlijke stand Dr. W. Molhuysen, 'Chef van de Bevolking en Burgerlijke Stand in het Vreemdelingenkamp'. In de groeiende kampbevolking vonden gebeurtenissen plaats die officieel moesten worden vastgelegd: men trouwde, er werden kinderen geboren en er overleden mensen. Molhuysen werd in juli 1944 gearresteerd wegens het in bewaring nemen van joodse bezittingen, afgevoerd naar Dachau waar hij op 24 december 1944 overleed.[74] Het kamp had een aparte status. De gedeporteerde Nederlandse joden werden in eerste instantie niet door Molhuysen geregistreerd; zij werden alleen op de deportatielijsten vermeld. Vanaf begin 1943 veranderde dit.

De voordelen van het bevolkingsadministratie-systeem met individuele persoonskaarten werd in 1938 door de geestelijk vader van het systeem Lentz als volgt beschreven:

> De met de geboorteakte vergeleken en gewaarmerkte persoonskaart bevat de min of meer authentieke gegevens van den persoon en van zijn ouders. Deze gegevens zijn en blijven in alle opvolgende woonplaatsen grondslag voor het bevolkingsregister (…) De gegevens omtrent opvolgende huwelijken en huwelijksontbindingen omtrent opvolgende adressen en woonplaatsen, omtrent alle in het gezin geboren kinderen, welke eenmaal zijn verzameld op de persoonskaart, zijn steeds en in vollen omvang aanwezig in de gemeente, tot welker bevolking de persoon behoort. (…) De boekhoudkundige geschiedenis blijft steeds bijeen op één kaart.[75]

Lentz streefde naar een perfecte bevolkingsadministratie en bevolkingsboekhouding. Het Nederlandse systeem van bevolkingsregistratie liep voorop in Europa. Omdat de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters soepel meeboog met de bezetter – de zwart-witte term collaboreren is wellicht een betere term – werd het persoonskaartensysteem een belangrijk instrument bij het efficiënt uitvoeren van de Jodenvervolging.[76]

Het is opmerkelijk dat werd gekozen voor een Hulpsecretarie van de gemeente in het kamp. In Kamp Vught was een speciaal Duits Standesamt ingesteld. Evenzo opmerkelijk is dat in het huidige handboek *Inleiding tot de Burgerlijke Stand* alleen melding wordt gemaakt van het kleine Standesamt Vught en niet van de Hulpsecretarie in Westerbork, dat tijdens de bezetting maar liefst 100.000 gevallen van 'emigratie' verwerkte.[77] Dat hiaat kan naar mijn mening geen toeval zijn.

Het takenpakket van Molhuijsen was inmiddels uitgebreid. Hij adviseerde de Burgemeester over vraagstukken betreffende de joodse afstamming van kampingezetenen.[78] De joodse status van kampbewoner Margulies was niet duidelijk en Molhuijsen stelde een advies op. Op grond van de door Margulies zelf getekende stamboom en de observatie 'Het uiterlijk van adressant geeft den indruk dat hij van joodsche afstamming is', kwam Molhuijsen tot de volgende conclusie: 'Naar mijn opvatting bestaat niet de minste aanleiding om te twijfelen aan de juistheid om genoemde Horst Hermann

---

[74] Brief van notaris G.H. Westhoff te standplaats Vries aan de burgemeester van Westerbork, gedateerd 2 oktober 1945. Archief gemeente Midden-Drenthe, Westerbork, dossier 55.

[75] Jacob L. Lentz, *De bevolkingsboekhouding* (Voorburg 1936) 46.

[76] Götz Aly en Karl Heinz Roth, *The Nazi census. Identification and control in the Third* Reich (Philadelphia 2004) 66-67.

[77] J. Kampers, *Inleiding tot de Burgerlijke Stand*, (Zwolle 2007) 67.

[78] Archief Informatiebureau Nederlandse Rode Kruis, aanvulling Kamp Westerbork, inv. nr. 6. Afschriften van uitgaande brieven van de Ambtenaar van de Burgelijke Stand der Hulpsecretarie in het Centraal Vreemdelingenkamp gericht aan de burgemeester van Westerbork, 1939 – 1942. Brief d.d. 19 december 1941 van D.W. Molhuijsen aan het gemeentebestuur Westerbork, bijlage: rapport inzake rassenonderzoek betreffende Horst Hermann Margulies. Dit is het enige geval dat is gedocumenteerd.

Margulies te kwalificeren met GI (*Mischling ersten Grades*) op grond van zijn afstamming van vaders zijde'. In hoeverre hier sprake is van een Calmeyeraans advies is niet duidelijk, maar als half-jood overleefde Margulies de oorlog. Het is goed denkbaar dat de ambtenaar Molhuijsen meeboog met de nieuwe orde door een rassenonderzoek in te stellen, maar dat de mens Molhuijsen besloot om een voor Margulies gunstig advies te schrijven.

Op 1 juli 1942 veranderde de status van het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork. Het werd een *Judendurchgangslager* onder bevel van de BdS (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*). Vanaf 15 juli 1942 vertrokken de lange treinen naar Auschwitz. De Hulpsecretarie beperkte zich in de eerste fase tot het registreren van de kleine groep Duitse Joden uit het *Stamm-lager*, die werden gedeporteerd.[79] Voor de veel grotere groep gedeporteerde Nederlandse joden werd het kamp als 'doorgangshuis' beschouwd.[80] Zij werden niet door de Hulpsecretarie geregistreerd en zo ontstonden er na ieder transport steeds grotere hiaten in de bevolkingsregistratie van de gemeenten waaruit de joodse inwoners waren weggehaald. De belangrijkste 'toeleverancier' van Westerbork was de gemeente Amsterdam. De *Endlösung* werd op bevel van hogerhand uitgevoerd. Men had geen rekening gehouden met de bureaucratische consequenties. De administratieve continuïteit van de bevolkingsregistratie stond in dat stadium niet hoog op het prioriteitenlijstje van de bezetter. Het duurde bijna een half jaar voordat werd gepoogd deze administratieve discontinuïteit te repareren.

Volgens goed ambtelijk gebruik werd er een circulaire door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters opgesteld. Op grond van dit rondschrijven (D II, no. 11-43/4, 26 november 1942) dienden kampbewoners in het bevolkingsregister van de gemeente te worden opgenomen.[81]
De Burgemeester beschreef de problematiek in zijn verzoek aan de Commissaris van de Provincie:

> Het was mij en de andere gemeenten evenwel verboden inlichtingen uit het kamp te ontvangen. Dit was oorzaak van zeer vele administratieve problemen, aangezien de gemeenten van herkomst niet wisten welke van hun ingezetenen werden afgevoerd en waar deze ingezetenen bleven, terwijl daarnaast voor mijn administratie moeilijkheden werden geschapen in verband met huwelijk, overlijden en geboorten van kampbewoners. Na ampele besprekingen is tenslotte het verbod tot het verstrekken van inlichtingen over kampbewoners aan mij opgeheven op voorwaarde evenwel dat mijn administratie eveneens verwerkte alle mutaties welke in het kamp zich voordoen.[82]

De gemeentelijke administratieve activiteiten werden door een aparte afdeling van de gemeentelijke bevolkingsregistratie in het kamp uitgevoerd: de Hulpsecretarie. Twee ambtenaren maakten vanaf januari 1943 lijsten op van de binnengekomen joden per gemeente. De administratie van de Hulp-secretarie werd in feite een schaduwsysteem van de kampadministratie. De gemeentes werden volgens de gebruikelijke procedure verzocht de persoons- en de verhuiskaarten van de afgevoerde joden op te sturen.[83] Daarvoor was het van belang dat de laatste woonplaats van de gedeporteerden

[79] Archief IB-NRK, Westerbork, toegangsnummer 353, div. formulieren van het Hulpsecretariaat uit de periode juli tot en met december 1942.
[80] Archief Midden-Drenthe, dossier 1364, brief van de Burgemeester van Westerbork Gualthérie van Weezel aan de Commissaris van de Provincie Drenthe gedateerd 18 april 1943.
[81] Archief IB-NRK, Westerbork, toegangsnummer 254. Brief burgemeester van Westerbork d.d. 29 december 1942 inzake inschrijving in het bevolkingsregister.
[82] Ibidem.
[83] Ibidem.

bekend was. De registratie van Joodse vluchtelingen geschiedde eerst op de kleine roze (mannen) en groene (vrouwen) persoonskaarten en later op de witte nood-persoonskaarten.[84]

Afb. 2.4. De roze persoonskaart (klein formaat) van Herman van Pels, de vader van Peter van Pels. Zij maakten deel uit van de onderduikersgroep in het Achterhuis. Deze kaart is na de bevrijding met informatie over de datum en plaats van overlijden aangevuld door het Informatiebureau. Het gedeeltelijk weggevallen stempel onderaan geeft de datum van afvoer naar het 'buitenland' aan. Deze datum is gelijk aan de datum van deportatie. Handmatig is door een medewerker van het Informatiebureau aangegeven dat de bestemming van het transport Auschwitz was. Deze collectie kaarten is toegevoegd aan de Centrale Europese Cartotheek. Door blootstelling aan licht en lucht is de roze kleur vervaagd tot wit. De roze kleur van deze kaart is niet aangetast, doordat deze kaart in het persoonsdossier is bewaard.

Na de oorlog claimde de ambtenaar Burgerlijke Stand Van Donselaar dat hij een geheime opdracht had gekregen om de gegevens van gedeporteerden te registreren.[85] Het lijkt een ietwat gekleurde

[84] Inspectierapport d.d. 24 mei 1945 van de CIBR. NL-HaNA, 2.04.87 Inventaris van de archieven van de Directie Binnenlands Bestuur: Bestuurszaken en Kabinetszaken, (1904) 1949-1981 (1993) van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, 4.02.09.09, Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters, Inspectierapporten, Westerbork, toegangnummer 7711.

[85] Archief Midden-Drenthe, dossier 922, brief van B.T. van Donselaar aan de Burgemeester van Westerbork d.d. 8 februari 1949.

Jüp. no. 23.1033-a
1) Vergel. met geb.akte (dagt. en paraaf) No. 1235
2) Gezinsv.
3) a Todtmann --
b Heinz (Israel) --
4) op 28 Maart 1908
gem. Breslau
ond./land Duitschland
5) Nat. Vr
6) Kerkel. gez.
7) Beroep (h-o)
8) van Max
en van Brinitzer, Bertha
geb. op 11 Jan 78 te Berlijn
geb. op 15 Jun 83
9) Geslachtsnaam en 10) Voornamen
Kabaker, Magda
11-12) Geboren op 18 Apr 16 te Paderborn
13) Huwelijk gesloten op 9 Mrt 35 te Berlijn
14-15-16) Huwelijk ontbonden
17) Afgevoerd (dagt. en gem.)
21) Dagt. aangifte
22) Gemeente en adres
BERLIJN DL
27Mei39 RT Quarantainestr 1
22Aug39 ASD Zeeburgerdijk 321
1oNov39 SLUIS H 2
17Jul4o WESTERBORK Ckp.
Pass
National.
No.
Distrib.Stamk
Laufzeit
No. V32803
23) Verplichte aant.
24) Onverpl. aant.
Nadruk verboden
Algemeene Landsdrukkerij

Afb. 2.5. De persoonskaart van Heinz (Israel) Todmann, de plaatsvervanger van *Dienstleiter* Kurt Schlesinger en hoofd van Dienstbereich I (Lagerkommandantur). Hij was in mei 1939 van Berlijn naar Nederland gevlucht, waar hij werd opgenomen in de Quarantaine-inrichting Heijplaat, dat diende als vluchtelingenkamp. Vervolgens naar Amsterdam, Sluis en op 17 juli 1940 naar Westerbork. Linksboven: het kampnummer 23.1033-a.

voorstelling van zaken, want het registreren van de gedeporteerde joden was onderdeel van zijn officiële functie, vastgelegd in een ambtelijk rondschrijven. De taak van Van Donselaar was gebaseerd op de circulaire D II, no. 11-43/4 van 26 november 1942 van de Rijksinspectie. In ieder geval heeft hij zich wel ingezet om de deportatielijsten van 1942, die heimelijk in het kamp werden bewaard, te verzamelen en veilig te stellen. Zij vormen nu onderdeel van het archief van het Informatiebureau.

We hebben vastgesteld dat de administratieve continuïteit van de gemeentelijke bevolkingsregistratie door de uitvoering van de *Endlösung* werd ondergraven. Een voorbeeld van de problematiek zien we bij de gegevens van Mozes Frieser. Op zijn persoonskaart uit Amsterdam staat dat hij op 12 juli 1943 is afgevoerd naar 'Duitschland'. Ook is er een kaart in de Hulpsecretarie van Westerbork. Deze bevat de werkelijke deportatiedatum, als bestemming is genoteerd 'buitenland'. De bestemming, het vernietigingskamp Sobibor, was onbekend en is pas na de oorlog op grond van verklaringen van enkele overlevenden (Representanten) door het Informatiebureau vastgesteld. De Commissie tot Aangifte van Overlijden van het Ministerie publiceerde vanaf 1949 de personalia van de vermisten met de ambtelijk vastgestelde overlijdensgegevens in de Staatscourant. Dit is ook gebeurd voor Mozes Frieser: het bevolkingsregister te Amsterdam heeft op zijn persoonskaart de plaats en datum van overlijden genoteerd: Sobibor, 4 juni 1943.

accBS 7-12 | Overleden te Sobibor op 4/Jun 43 | Akte no. a.11 fol 93 | 2) Gezinsv.

3) a Frieser-- | 4) Geboren op 22 Juni 1904 gem. Amsterdam ond./land | [redacted] | 7) Beroep (h-o) kapper (h)

b Mozes-- | 5) Nat. Ned

8) van Abraham Eliasar-- geb. op te
van va n Leeuwen, Regina-- geb. op te

9) Geslachtsnaam en 10) Voornamen | 11-12) Geboren | 13) Huwelijk gesloten | 14-15-16) Huwelijk ontbonden | 17) Afgevoerd (dagt. en gem.)
I Degen, Judith | op 22 Oct 06 te Asd | op 21 Sep 27 te Asd | op door te | NI J
II | op te | op te | op door te |

21) Dagt. aangifte | 22) Gemeente en adres | 21) | 22) | 21) | 22)
| Id 111 |
| ASD Rapenburgerpl 2 I |
20Aug41 | PB 537491 Ing |
12Jul43 | DUITSCHLAND |

Afb. 2.6. De persoonskaart van Mozes Frieser zoals bewaard in het Stadsarchief Amsterdam. Deze kaart is nooit naar Westerbork gestuurd, daar werd later een nieuwe 'witte noodkaart' aangemaakt (zie hieronder).

1) Vergel. met geb.akte (dagt. en paraaf) No. | 2) Gezinsv.

3) a Frieser | 4) Geboren op 22 Juni 1904. gem. Amsterdam ond./land | 6) Kerkel. gez. | 7) Beroep (h-o)
b Mozes. | 5) Nat.

8) van en van geb. op te geb. op te

9) Geslachtsnaam en 10) Voornamen | 11-12) Geboren | 13) Huwelijk gesloten | 14-15-16) Huwelijk ontbonden | 17) Afgevoerd (dagt. en gem.)
I Degen Judith | op te | op te | op door te |
II | op te | op te | op door te |

21) Dagt. aangifte | 22) Gemeente en adres | 21) | 22) | 21) | 22)
| Adam. Rapenburgerplein 2
27 Mei 43. Lager Westerbork
1 JUNI 1943 BUITENLAND

23) Verplichte aant. | 24) Onverpl. aant.

Nadruk verboden 6080 - '43 - K 1086 Algemeene Landsdrukkerij

Afb. 2.7: De persoonskaart (witte noodkaart) van Mozes Frieser uit de Hulpsecretarie in kamp Westerbork. De afvoerdatum 'buitenland' is de feitelijke deportatiedatum.

Als gevolg daarvan is de overlijdensdatum (die na de oorlog is vastgesteld door het Informatiebureau) eerder dan de datum van *administratieve* 'afvoer naar Duitsland'. Op de kaart van de Hulpsecretarie, gemaakt tijdens de bezetting, is het overlijden niet vermeld, maar wel de juiste datum van registratie in het kamp Westerbork en de juiste deportatiedatum. Het waterdichte systeem van Lentz was lek geslagen door de uitvoeringspraktijk van de *Endlösung*: de deportaties werden in gang gezet zonder dat met de administratieve consequenties voor de bevolkingsregistratie rekening werd gehouden.

Er ontstond een breuk in de administratieve continuïteit van de bevolkingsregistratie: de bevolkingsboekhouding klopte niet meer.[86] Pas achteraf werd op de onvoorziene gevolgen van de 'uitzonderlijke omstandigheden' gereageerd met nieuwe richtlijnen. Het herstel van deze discontinuïteit vanaf 1943 leidde tot meer dan één persoonskaart per persoon, redundantie, onvolledige en tegenstrijdige gegevens. Het moet voor de perfectionistische Lentz een nachtmerrie zijn geweest.

Afb 2.8. Lodewijk Arnold Houthakker bevond zich vanaf 2 juli 1943 in Barneveld. De getypte gegevens zijn door de Joodsche Raad aangemaakt. Hetzelfde geldt voor de met vulpeninkt genoteerde gegevens. Alle met grijs- en roodpotlood genoteerde gegevens zijn naoorlogs (afgezien van de rode potlood B (Barneveld)), evenals de met ballpoint genoteerde gegevens. Ook de gestempelde rode R is naoorlogs (representant). Op 29 september 1943 werd hij naar Westerbork overgebracht (barak 85). Vervolgens is hij tewerkgesteld in het *Aussenkommando* Zeist, dat voor de daar gevestigde de Sicherheitsdienst werd ingezet (o.a. het leggen van telefoondraden). Na de oorlog werd Lodewijk Houthakker een bekende kunsthandelaar in Amsterdam. Hij overleed in 2008.

[86] Andere breuken in die continuïteit werden veroorzaakt door de aanslag van het verzet op de bevolkingsadministratie van Amsterdam op 27 maart 1943 en het geallieerde bombardement van het gebouw van de Rijksinspectie voor de bevolkingsregisters te Den Haag op 11 april 1944. Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007) 85.

2.6 *Institutionele geschiedenis: conclusie*

De institutionele geschiedenis van de Joodsche Raad kenmerkt zich door ongrijpbaarheid: zelfs de oprichting van de Raad gebeurde informeel. Binnen korte tijd moest een adequaat apparaat worden opgebouwd en daarbij maakte men gebruik van bewezen krachten uit de tijd voor de bezetting. Het was de doelbewuste strategie van de bezetter om de voorzitters Asscher en Cohen voor voldongen feiten te stellen. Men trachtte in te spelen op de maatregelen van de bezetter, maar liep daarbij voortdurend achter de feiten aan. Afdelingen van de Joodsche raad ontstonden op persoonlijk initiatief en op plaatsen waar aan een bepaalde dienstverlening behoefte was. Toen de deportaties vanuit Westerbork begonnen, verschoof het zwaartepunt van activiteiten voor een deel vanuit Amsterdam naar Westerbork. De *Antragstelle* van Ottenstein werd daar uit omstandigheden geboren. De dienstverlening had grotendeels een informeel karakter. Het is met name de dienstverlening die hiena zal worden onderzocht, omdat deze in de geschiedschrijving tot op heden niet gedetailleerd aan de orde is gekomen.

Voor de administratieve processen die een gevolg waren van de dienstverlenende functie had deze situatie tot gevolg dat er van continuïteit geen sprake was. Er was groot personeelsverloop door de deportaties en de omstandigheden waaronder men moest werken waren zeer slecht. Persoonlijke contacten tussen vertegenwoordigers van de Joodse Raad en de bezetter waren van groot belang, maar die konden van het ene op het andere moment worden verbroken. Ondanks alles probeerde men voortdurend om informatie vast te leggen in diverse cartotheken, zodat men wist waar degenen verbleven, die men trachtte te helpen. De Joodsche Raadcartotheek zoals we die nu kennen is samengesteld uit een aantal cartotheken van afdelingen, die ooit op zichzelf stonden. Zij zijn ontstaan als gevolg van een dynamisch, organisch en nauwelijks gedocumenteerd proces. Na de bevrijding zijn deze cartotheken gecombineerd tot een opsporingscartotheek.

In de geschiedschrijving is vrijwel alleeen aandacht voor de aanloop tot en uitvoering van de *Endlösung*. Die uitvoering leidde voor de gemeentes tot grote hiaten in hun bevolkingsregistratie. Gedurende juli tot december 1942 werden er geen gegevens vanuit Westerbork aan de gemeentes doorgegeven welke joden waren gedeporteerd. Het informatiemonopolie lag bij de Duitse autoriteiten: de kampcommandant van Westerbork. Het primaire proces was het opstellen van deportatielijsten gebaseerd op de gegevens uit de *Zentralkartei* in Westerbork. Dit proces liep gesmeerd en er kon daardoor worden voldaan aan de numerieke eisen voor de deportaties die Berlijn stelde. Al het andere was daaraan ondergeschikt, ook de continuïteit van de gemeentelijke bevolkingsregistratie.

3 Van *Zurückstellung* naar *Sperre*

In het voorgaande is de ontstaanscontext van de Joodsche Raad beschreven als die van een dwang-organisatie, die onderworpen was aan het repressieve systeem van de bezettende macht. Er was vaak sprake van informele, tijdelijke afspraken tussen functionarissen van de Joodsche Raad en de vertegenwoordigers van de repressie. In tegenstelling tot de officiële verordeningen van de Rijkscommissaris werden dergelijke afspraken, regels en bevelen niet formeel vastgelegd. Dienstverlenende afdelingen van de Joodsche Raad zoals de *Antragstelle* in Westerbork waren uit persoonlijk initiatief van functionarissen ter plaatse ontstaan en speelden in op de acute behoefte van de vervolgden. Iedere Joodsche Raadafdeling voerde een eigen administratie: persoonsgegevens en procedure-informatie werden op kaartjes bijgehouden. Een aantal van deze cartotheken is uiteindelijk terecht-gekomen in de naoorlogse verzamelcartotheek: 'de' Joodsche Raadcartotheek.

De *Zentralkartei* in het kamp Westerbork was een efficiënte cartotheek. De gegevens in dat kaartsysteem waren niet direct toegankelijk voor medewerkers van de Joodsche Raad. Een ander belangrijk systeem was de cartotheek persoonskaarten van de Hulpsecretarie van de gemeente in kamp Westerbork. Deze werd pas vanaf januari 1943 voor alle gedeporteerde joden gevoerd en bevat geen informatie over de deportatie tussen juli en december 1942.

Uitstel van transport was letterlijk van levensbelang. Veel van de Joodsche Raadkaarten bevatten gegevens over de procedures die aan *Sperres* verbonden waren. Het is niet verbazingwekkend, maar ook de geschiedenis van de *Zurückstellungen* en *Sperres* is onoverzichtelijk. De ontstaanscontext en de uitvoeringscontext zijn moeilijk te reconstrueren. Een direct gevolg daarvan is begripsverwarring. Auteurs gebruiken diverse termen: 'vrijstellingen', 'Zurückstellung', 'Rückstellung', 'Sperre' en 'Ausnahmebescheinigungen' maar ook 'stempels'. De Duitse vertaling van Saul Friedländer's *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939-1945,* noemt de Joodsche Raad-*Sperre* een 'Ausnahmebescheinigung'.[87] Het papier bevat slechts sporen van een moeilijk te reconstrueren werkelijkheid, waarin iedereen met alle middelen trachtte om op een S*perrelijst* te worden geplaatst.

De juridische term *Sperre* komt uit het Duitse zakenrecht. Het principe van de *Sperre* bestaat uit het tegenhouden van een bepaalde (rechts)handeling, zolang niet aan een bepaalde voorwaarde is voldaan. In het sociale recht was het begrip *Sperre* een synoniem voor staking. Protesterende werknemers stelden hun arbeid niet meer ter beschikking aan de werkgever. Als een werkgever sommige werknemers ontsloeg vanwege hun deelname aan een staking, gebeurde dit onder de noemer van *Aussperrung* van arbeiders.[88] In Duitsland werd op 7 april 1933 het *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufbeambtentums* van kracht die beoogde het ambtenarenkorps te zuiveren van 'niet-arische', dus joodse elementen. Ambtenaren die na 1 augustus 1914 in dienst getreden waren, moesten bewijzen

[87] Saul Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung. Das Dritte Reich und die Juden 1939–1945.*(Aus dem Englischen von Martin Pfeiffer) 3.

[88] Deze arbeiders kwamen op een zwarte lijst terecht, die door werkgevers werd uitgewisseld. Het was één van de middelen waarmee werkgevers rond 1900 probeerden de opkomende vakbeweging te dwarsbomen. Rainer Schröder, 'Der Gewerbliche Kampf' in: Ulrich Falk & Heinz Mohnhaupt (eds.), *Das Bürgerliche Gesetz und seine Richter. Zur Reaktion der Rechtssprechung auf die Kodifikation des Deutschen Privatrechts* (1896-1914) 533-560, hier: 548.

dat zij 'arisch' waren òf dat een naast familielid tijdens de Eerste Wereldoorlog als *Frontkämpfer* was gesneuveld. Bewijs moest worden geleverd door overlegging van geboorte- en huwelijksaktes en de staten van militaire dienst. In twijfelgevallen kon men door een deskundige laten vaststellen dat men toch Arisch was: de 'arische Abstammung, ein Gutachten des beim Reichministerium des Inneren bestellten Sachverständigen für Rasseordnung einzuhohlen ist'.[89] Uiteindelijk verloren de Duitse joden ook het Duitse staatsburgerschap door de werking van de *Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 25. November 1941*.

Men kon op grond van bepaalde verdiensten of omstandigheden een verzoek tot uitzondering op uitgevaardigde maatregelen bij een officiële instantie indienen, hetzelfde principe als de *Sperre*: het (tijdelijk) uitstel van deportatie. Via een vergelijkbaar systeem werden in Duitsland nakomelingen uit gemengde huwelijken ontzien, die in de *Wehrmacht* dienden. Onrust in die geledingen zou de Duitse gevechtskracht ondermijnen.[90] Na de aanslag op Adolf Hitler op 20 juli 1944 werd dit in zekere zin rationele beleid abrupt herzien. De schuld werd gelegd bij de joden. Hitler verordende het directe ontslag van alle in de *Wehrmacht* actieve officieren, die twee of meer joodse grootouders hadden.[91]

3.1 Het begin van de deportaties en de toekenning van *Sperres*

Begin augustus 1942, zo'n drie weken nadat de Jodendeportaties vanuit Nederland waren begonnen, werd er in Westerbork een vertegenwoordiger van de *Zentralstellle* gedetacheerd. Voorlopige vrijstellingen werden op grond van bepaalde richtlijnen verleend, die niet bekendgemaakt werden. De geldende voorwaarden konden slechts uit de behandeling van individuele gevallen worden afgeleid.[92] Een voorbeeld van de willekeur werd na de oorlog geschetst door Jesaia Boas. Hij had zich zonder oproeppapieren ('*Ohne Aufruf*') bij het gezin van zijn broer gevoegd die gevolg had gegeven aan de oproep zich voor Westerbork te melden.

> Op 19 augustus 1942 vertrokken wij naar Westerbork. Daar volgde de gebruikelijke registratie en maakte ik o.a. bij Lippman en Rosenthal een scène mee, omdat ik slechts 56 cent bij mij had en men bij een welgedane jood meer geld verwachtte. Wel had ik een doosje *Gold Flake* (sigaretten) bij me en men wilde weten, hoe ik, die geen geld had dan wel aan die *Gold Flake* gekomen was. Ik vertelde deze gekregen te hebben, waarop mij gevraagd werd, of deze afkomstig waren van die Christenen, die nog medelijden hadden met de joden. Wij zouden direct weer doorgestuurd worden uit Westerbork, maar daar het kind van mijn broer ziek was geworden, kreeg hij uitstel. Ik heb toen alle mogelijke moeite gedaan om ook uitstel te krijgen en kwam daarbij in aanraking met een joodse Duitser, die zou proberen, wat hij voor mij kon doen. 's Avonds kwam hij terug met de mededeling, dat er tegen betaling van vierhonderd gulden wel een mogelijkheid was, om van transport teruggesteld te worden en daar ik persoonlijk het geld niet had, moest ik het maar zien te lenen. Na enkele uren kwam hij terug en daar ik nog steeds geen geld had kunnen krijgen, werd het bedrag verminderd tot tweehonderd gulden. Doch ook dit bezat ik niet. Ook B., die altijd met mijn broer samen had gewerkt, heeft niet getracht iets voor mij te doen.[93]

[89] Coen Stoeldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007) 21.
[90] D. Giltay Veth en A.J. van der Leeuw, *Het Weinrebrapport, deel I* (Den Haag 1976) 193.
[91] Uwe Dietrich Adam, Persecution of the Jews, Bureaucracy and Authority in the Totalitarian State, in: *Leo Baeck Institute Yearbook XXIII, Antisemitism and Philosemitism* (Londen etc.) 139-150, hier: 140.
[92] Houwink ten Cate, 'Het jongere deel', 31.
[93] Archief IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummer 620. Verklaring Jesaia Boas d.d. 22 augustus 1947.

Er was veel ruimte voor louche personen om gebruik en misbruik te maken van de wanhoop van velen. Een aantal figuren schrok niet terug voor afpersing, zoals het koppel Van der Linden en Van Schaardenburg, dat onder andere de Haagse advocaat Ernst L. Visser chanteerde.[94] Dit deel van de praktijk, de *wheeling and dealing*, speelde zich af in het schemerduister. Het is de moeilijk grijpbare context van de uitvoering, die niet te beschrijven is omdat het amper is gedocumenteerd. Daarvoor is men aangewezen op de naoorlogse getuigenverklaringen en *oral history*.

Sinds half juni 1942 waren veel joden die in de provincie woonden gedwongen om naar Amsterdam te verhuizen. Alleen diegenen mochten in de provincie blijven die in een voor de *Wehrmacht* belangrijk bedrijf werkten èn die in het bezit van een bevestiging van de *Rüstungsinspektion* waren. Verder gold dit – maar weer niet overal – voor gemengd gehuwden (soms alleen, wanneer zij kinderen onder de 16 jaar hadden) en Duits-joodse oorlogsinvaliden uit de Eerste Wereldoorlog.[95] Rechtszekerheid en heldere regelgeving werden door de bezetter *per se niet* nagestreefd.

Op 23 juni 1942 vaardigde Himmler het bevel uit om alle joden die zich in Frankrijk, België en Nederland (hoewel van Himmler's order voor Nederland geen stukken bekend zijn) bevonden naar het Oosten te deporteren.[96] De *Sperre* of *Zurückstellung* ontstond als een praktische oplossing voor de problemen, die de *Sicherheitspolizei* bij het uitvoeren van de deportaties in Nederland constateerde. Hoe moest men omgaan met de gemengd-gehuwde joden en hun nakomelingen, joden met andere nationaliteiten en joden die economisch onmisbaar waren? De omvang van deze problematiek moest eerst worden geïnventariseerd en zolang er geen conclusies waren vastgesteld was er sprake van uitstel. De resultaten van de administratieve *Erfassung* moesten eerst op een rijtje worden gezet. Seyss-Inquart, *Hohere SS und Polizeiführer* Rauter, *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* en de *Generalkommisar für Verwaltung und Justiz* voerden intensief overleg. Men stond op het punt om van de voorbereidende fase, het registreren van joden, over te gaan tot de uitvoering van de *Endlösung*. Inmiddels was het volledige *Judenregister* bij de Rijksinspectie der Bevolkingsinspectie beschikbaar. Via een *Verbindungsmann* konden de Duitse bezettingsautoriteiten direct toegang tot het *Judenregiste*r verkrijgen. Men hoefde niet eerst een andere Duitse instantie in te schakelen, zoals dat in België wel het geval was.[97]

De aanloop tot de feitelijke *Endlösung* was de *Aussiedlung* en die betrof in principe uitsluitend de als 'vol-joods' geregistreerde sterdragers.[98] Op 26 juni 1942 vond naar aanleiding van Himmler's bevel een dienstbespreking plaats tussen het *Generalkommissariat für Innere Verwaltung* en Seyss-Inquart. Calmeyer vroeg aandacht voor de positie van de buitenlandse joden in Nederland, die slechter was dan in Duitsland. Hij kon ook de stand van zaken volgens jodenstatistieken van de Rijksinspectie voor Bevolkingsregisters opgeven:

1. Juden (d.h. 4/4 Juden, ¾ Juden und qualifizierte Halbjuden einschl. aller Ausländer: 140.001;
2. Halbjuden (d.h. Mischlinge 1. Grades also Personen mit 2. jüd. Grosseltern ohne Qualifikation): 14.895;

---

[94] Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010) 232-234.
[95] Wielek, *De oorlog die Hitler won*, 169.
[96] *Ibidem*, 182-183.
[97] Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007) 189.
[98] Desondanks zijn er zeker in de chaotische beginperiode van juli 1942 half-joden en gemengd gehuwde joden vanuit Nederland naar het Oosten gedeporteerd.

3. Vierteljuden (d.h. Mischlinge 2. Grades mit einem jüd. Grosselternteil): 5.990;
4. Die Zahl der Juden, die in Mischehe mit Nichtjuden leben, ist mit 18.883 verhältnismässig hoch, der Nachwuchs aus solchen Mischehen jedoch gering.[99]

Op 26 juni 1942 deelde Ferdinand Aus der Fünten aan de voorzitter van de Joodsche Raad, Cohen en twee medewerkers mee dat er 'ein Polizeilicher Arbeitseinsatz' in Duitsland zou plaatsvinden, voor welk doel mannen, vrouwen en gezinnen overgebracht zouden worden naar werkkampen in Duitsland.[100] Calmeyer had op 2 juli 1942 bij Seyss-Inquart aangegeven dat het gebruik van *Rückstellungslisten* onontbeerlijk was. In zijn brief gaf hij enkele categorieën aan die ervoor in aanmerking zouden komen: de 'Juden-Christen', d.w.z. de protestantse en katholieke joden en de 'Portugiesische Israeliten'.[101] Rauter bemoeide zich ook met de kwestie en wees met name naar de positie van de ca. 20.000 *Rüstungsarbeiter*, die werkzaam waren voor de Duitse oorlogsindustrie. Volgens Rauter dienden zij op dezelfde manier te worden teruggesteld als de gemengd-gehuwden.[102] Aus der Fünten deelde op 7 juli aan voorzitter Cohen mee, dat de *Sperres* golden voor gemengd-gehuwden en halfjoden. Zij waren in principe 'vrij', maar ontvingen wel een oproep voor *Arbeitseinsatz* èn zij moesten zich bij de *Zentralstelle* melden. Vervolgens zouden hun antecedenten worden nagegaan. Of deze uitzondering van kracht zou blijven bleef de vraag, maar het Duitse bestuur liet deze kwestie voorlopig rusten en leek geen haast te hebben met het registreren van deze aparte groep.[103]

3.2 *Naar Westerbork. De lijsten van juli 1942*

In het Joodsche Weekblad, extra editie van 14 juli 1942, publiceerde de Joodsche Raad het niet mis te verstane dreigement van de *Sicherheitspolizei.* Er waren 700 joden in Amsterdam gearresteerd. Als de 4000 daartoe aangewezen joden niet naar Duitsland zouden vertrekken, werden de arrestanten direct naar concentratiekampen in Duitsland gestuurd.[104] Met deze bedreiging werd het begin van de grote transporten aangekondigd. Voor de eerste transporten ontving men een oproep, waarmee men zich moest melden. Bij Presser lezen we dat de oproeplijsten door de Duitsers (hij bedoelde de *Zentralstelle*) waren opgesteld, terwijl een aantal onmisbare personen via de Joodsche Raad waren geschrapt.[105] Met speciale geblindeerde trams werd men vervoerd naar het Centraal Station, waar de treinen klaarstonden voor de nachtelijke rit naar Westerbork. Er was weinig of geen voorbereidingstijd om een formele procedure voor terugstellingen op te zetten. De lijsten werden door de *Zentralstelle* opgesteld, maar er konden op het laatste moment nog personen van die lijsten door de Joodsche Raad worden geschrapt. Op deze simpele wijze werden de eerste terugstellingen in de praktijk uitgevoerd.

De transportlijst Amsterdam-Westerbork van 15 juli 1942 is niet bewaard gebleven. Het eerste transport waarvan een (vermoedelijk) vrijwel volledige namenlijst bewaard is gebleven is van 19 juli

---

99 *Ibidem*, 184.
100 *Ibidem*.
101 *Ibidem*, 191.
102 *Ibidem*, 194.
103 *Ibidem*, 184, 189.
104 Presser, *De Ondergang I, 256-257.* Presser en zijn echtgenote behoorden tot de 700 gearresteerden, die naar de Euterpestraat werden overgebracht.
105 *Ibidem*, 262. Presser geeft, zoals zo vaak, geen bronvermelding op.

1942.[106] Hier is afgebeeld het exemplaar van 25 juli 1942. We noemen deze lijst de 'CS-lijst'. Handmatige notitie: 'Dep. vanuit A'dam'. De CS-lijst is bewerkt met rood potlood (afgevinkt). Een aantal namen is doorgestreept: de 'onmisbaren' van de Joodsche Raad. Zij werden teruggesteld. In trein 1 werden de nummers van de serie 5601-6400 vervoerd, in trein 2 de serie 6401-7200. Deze nummers zijn, zoals hieronder zal worden aangetoond, toegekend door de *Zentralstelle*. De lijst is bewerkt (afgevinkt) door meerdere functionarissen, die hiervoor hebben getekend: Swagers, Versteeg, Klomp, Oldenziel, Dey, Theo Heijmeriks. De lijst is in Amsterdam afgewerkt voor het vertrek van de trein naar Westerbork. De controlerende functionarissen waren met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid medewerkers van de *Sicherheitsdienst* (*Zentralstelle*).[107]

Qua aanpak waren er regionaal en per stad grote verschillen. In andere steden kwamen de deportaties later op gang. In Den Haag vond het eerste transport plaats op 18 augustus 1942. Toen men daar overging tot het ophalen van joden bleken de gegevens van de *Zentralstelle* achterhaald.

C.S.

Transportliste für den Zug Nr. 1 am 25-7-1942
ab Centraal-Station, Amsterdam um 2.16 Uhr.

Dep vanuit A'dam
Swagers

Nr.	Name	Vornamen	Geburtsdatum	Adresse
5601	Matteman	Willy	9-10-24	Transvaalkade 121
5602	"	Liesje	12-10-25	"
5603	de Hond	Levie	30-9-26	Nw.Prinsengracht 120'
5604	van der Kar	Daniel	22-12-26	Nw.Prinsengracht 102'
5605	v.Leer	Heiman	30-8-05	Borssenburgerplein 3
5606	"-Worms	Sara	27-5-11	"
5607	Lelie	Salomon	28-12-26	J.Franklinstraat 15 h
5608	Levie	Enny Carla	27-4-16	Mich.Angelostraat 29h
5609	van de Kar	Levie	27-10-02	Vrolikstraat 127'
5610	"-de Beer	Rachel	24-3-03	"
5611	"	Max	18-4-39	"
5612	v.Leer	Levie	13-10-10	P.Aertszstraat 102'
5613	"-Koen	Sara	30-1-09	"
5[illegible]4	"	Johnny	17-3-38	"
5615	Kerkmeester	Joseph	16-3-08	Toldwarsstraat 6 hs
5616	"-Hoepelman	Marianne	30-3-17	"
5617	Koekoek	Maurits	27-11-26	Valkenburgerstraat 12
5618	"	Levy	31-3-22	Valkenburgerstraat 14
5619	Levie	Isidoor	23-3-16	Nw.Heerengracht 24 hs
5620	"-Cohen	Jansje	30-8-16	"
5621	van Kleef	Celina	30-4-13	Sarphatistraat 125'
5622	Levie	Willy	22-12-18	Mich.Angelostraat 29h
5623	Levit	Charlotte	19-1-25	Valeriusstraat 128hs
5624	Kellerman	Kalman	19-3-02	Amstellaan 16 hs
5625	"-van Daelen	Rachel	11-7-03	"
5626	Levit	Roosje	2-2-24	D.Theronstraat 25 hs
5627	v.d.Kar	Estella	19-3-25	Pr.Brandstraat 76'
5628	de Leeuw	Elisabeth	29-12-13	Commelinstraat 22'
5629	Tukkie	Salomon	29-7-20	Tugelaweg 60 hs
5630	"	Louis	30-5-26	"
5631	Kuit	David	21-4-21	Transvaalkade 114
56[illegible]2	v.d.Linden	Abraham	6-9-11	L.Nekstraat 19'
5[illegible]3	"-Springer	Mirjam	22-7-16	"
5634	"	Marijke	17-7-42	"
5635	v.d.Kar	Esther	25-6-26	Hofmeijrstraat 1'
5636	Kloos	Jacob	28-8-22	Koestraat 30 hs
5637	"	Jochem H.	15-11-24	"
5638	Koekoek	Salomon	9-6-22	Valkenburgerstraat 12
5639	Neter	Heintje	3-10-20	Nw.Kerkstraat 75'
5640	Italiaander	Elias	3-4-21	Blasiusstraat 64''
5641	Kool	Elias	25-6-14	Uithoornstraat 18''
5642	"-Allemans	Judith	27-7-05	"
5643	"	Hans Jonas	3-1-39	"
5644	Leijden v.Amstel	Aron	2-12-07	Pl.Badlaan 14''
5645	" "-Muller	Alida	20-1-08	"
5646	"	Jacob	14-3-36	"
5647	Klijnkramer	Aron	29-3-21	Vechtstraat 239 hs
5648	Kroet	Abraham	8-6-05	Ruyschstraat 71'''
5649	"-Rooselaar	Schoontje	2-3-17	"
5650	"	Joseph	9-4-34	"

Afb. 3.1. De transportlijst van Amsterdam CS naar Westerbork, 25 juli 1942, 2.16 uur (nacht).[108]

De Duitse politieman Franz Fischer, die de leiding had over de deportaties in Den Haag, droeg de Haagse Joodsche Raad op om een nieuwe, nauwkeurige lijst van alle Haagse joden op te

106 Archief IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummer 2.

107 Roelof Barend Oldenziel, geboren op 19 september 1903 in Groningen, was soldaat bij de Waffen SS en kantoorbediende bij de Sicherheitsdienst. Hij woonde vanaf 19 november 1940 in Amsterdam, Röntgenstraat 15 hs. Na de oorlog werd hij enige tijd geïnterneerd in de Noordoostelijke Polder, Kamp Westvaart. Hij overleed in 1981. Stadsarchief Amsterdam, genealogische indexen, persoonskaart R.B. Oldenziel.

108 Archief IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummer 2.

stellen.[109] In Rotterdam begonnen de grote razzia's in de eerste week van oktober 1942 onder leiding van *Judensachbearbeiter Untersturmführer* en *Kriminalobersekretär* Alfred D. Siemon. Hij maakte gebruik van adreslijsten die door de *Zentralstelle* per koerier uit Amsterdam waren opgestuurd.[110]

Het schrappen van personen van lijsten als gevolg van een *Zurückstellung* was een simpele administratieve vorm. Maar al snel zou rond de *Sperres* een uitgebreid bureaucratisch systeem ontstaan, een administratieve kluwen die we hier zullen proberen te ontrafelen.

3.3 *Sperres* na juli 1942

In de beginperiode toen de deportaties net op gang kwamen, werden terugstellingen op een *ad hoc* manier afgehandeld en geadministreerd. Maar gaandeweg had het vervolgingssysteem behoefte aan een formele gang van zaken. Dit leidde uiteindelijk tot het systeem van de *Sperre*: een vrijstellings-stempel in het persoonsbewijs, die op voorspraak van de Joodsche Raad door de *Zentralstelle* werd verleend en waarbij voor de Joodsche Raad een belangrijke administratieve rol was weggelegd. Maar voor het zover was, moest eerst op ambtelijke, bureaucratische wijze worden vastgesteld aan welke groepen joden een dergelijk uitstel van executie kon worden verleend. Zie bijlage 9.5 voor een tabel met *Sperre*-nummerreeksen.

Gedurende de nazomer en herfst van 1942 kwamen er verscheidene categorieën joden voor de *Sperre* in aanmerking. De *Sperre* was persoonsgebonden, daarom had iedere *Sperre* een uniek nummer dat met het stempel in het persoonsbewijs werd gedrukt. Indien men werd aangehouden, kon de *Sperre* in het PB worden getoond en werd men, zo was althans de bedoeling, niet gearresteerd. In de praktijk waren ook de gezinsleden zoals de echtgenoot of echtgenote en kinderen *gesperrt*. Kinde-ren van gescheiden ouders die bij de grootouders inwoonden genoten dezelfde S*perre*-status als de grootouders. Joden van wie het voor de Duitse autoriteiten onduidelijk was of zij vanwege internatio-naalrechtelijke consequenties wel kónden worden gedeporteerd waren de *Fremdstaatler:* joden met de Amerikaanse of Britse nationaliteit, of met paspoorten van neutrale staten c.q. met paspoorten van met Nazi-Duitsland bevriende staten. En er waren de gemengd gehuwden, ca. 8.000 - 9.000 in getal.

Een bijzondere groep werd gevormd door de *Abstammungsjuden* en Portugese joden. De voormalig advocaat Dr. H.G. Calmeyer van het *General-Kommissariat für Verwaltung und Justiz* onderzocht de afstamming van deze groepen. Hij was sinds maart 1941 aangesteld als leider van de afdeling *Innere Verwaltung* van het *Reichskommissariat* in Den Haag. Deze afdeling speelde een belangrijke rol bij de uitvoering van de Jodenvervolging in het bezette Nederland. In de praktijk was Calmeyer een Rassen*referent* van het *Reichskommissariat*, wiens belangrijkste taak het was om de totale joodse bevolking van Nederland te *erfassen*. Hierdoor kon hij de uitvoering en interpretatie van de rassenverordeningen en regels beïnvloeden.[111] In twijfelgevallen besliste Calmeyer of een persoon

---

109 Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995) 155-156.

110 Frank van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Rotterdam 2008) 380-381.

111 Mathias Middelberg, *Judenrecht, Judenpolitik und der Jurist Hans Calmeyer in den besetzten Niederlanden 1940-1945* (Göttingen 2005).

als ‘ariër’ of als ‘jood’ werd beschouwd. Vanwege het feit dat hij in een aantal gevallen beslissingen heeft genomen, die betrokkenen het leven hebben gered, is hij door Yad Vashem onderscheiden.[112]

De Portugese joden hadden zich bij de aanmelding in het kader van VO 6/41 vrijwel allemaal als ‘voljoods’ opgegeven. Er waren ca. 4300 personen lid van de Portugees Israëlitische Gemeente (PIG) te Amsterdam en op hun Joodsche Raadkaarten werd het stempel PIG geplaatst. Op initiatief van de oud-rechter N. de Benedetty werd vanaf de herfst van 1941 getracht om hen niet onder de raciale categorie ‘vol-joods’ te laten vallen.[113] De joodse afstamming van Portugese joden zou in de loop der geschiedenis door ‘vermenging met niet-joods bloed’ tot vrijwel nihil zijn gereduceerd. De aanvragen werden door gespecialiseerde, juridisch geschoolde functionarissen behandeld. Mr. Nijgh ging over het genealogische gedeelte van het afstammingsonderzoek. Het antropologische gedeelte was het domein van Dr. de Froe. Het juridische gedeelte viel onder de juristen Mr. Kotting en Mr. Van Proosdij. Deze dossierbehandelaars en de advocaten werden in de procedurenotities op de kaartjes vermeld

De hulp van gespecialiseerde advocaten als Kotting en Van Proosdij bij deze ariserings-procedures was onontbeerlijk. Zij ontwikkelden vanuit de praktijk een speciale techniek, tactiek is wellicht een beter woord. Er waren drie gronden die de meeste kans boden om te worden gehonoreerd. In 40 procent van de gevallen werd beweerd dat de voorvaderen van de verzoeker niet bekend waren en in bijna 30 procent van de verzoeken werd gesteld dat de wettelijke, joodse vader niet de biologische vader was, maar een niet-joodse ‘arische’ man. In het verlengde hiervan moest de moeder zich voor een overspelige vrouw uitgeven. Een andere succesvolle grond was als de verzoeker zijn lidmaatschap van de joodse religieuze geloofsgemeenschap bestreed. Naar schatting 90 procent van de verzoeken berustte op vervalste gegevens en documenten. Vermoedelijk realiseerde Calmeyer zich dat hij doorgaans bedrogen werd. De meningen van de betrokken advocaten over de beweegredenen van Calmeyer om deze frauduleuze verzoeken positief te beoordelen, lopen uiteen.[114]

De redding bleek vaak van tijdelijk aard. De meeste Portugese joden werden inderdaad naar het getto Theresienstadt gezonden, maar daarna eindigden velen toch in Auschwitz, waar de meesten van hen werden vermoord. De rol van Calmeyer wordt door onderzoekers verschillend ingeschat.[115] Stuldreher achtte hem geen held en karakteriseerde hem (in navolging van Herzberg[116]) als ‘noch goed, noch fout’. Vooral geruchten versterkten volgens hem de indruk dat Calmeyer oprechte hulp en redding had geboden. Herzberg noemde een getal van 2000 geredde joden, maar de statistieken geven geen uitsluitsel over de inbreng van Calmeyer, waardoor niet duidelijk is hoeveel mensen via Calmeyer zijn gered.[117] Bij de genoemde studies is geen gebruik gemaakt van de gegevens in de Joodsche Raadcartotheek. Het zou op zijn minst een poging waard zijn om de gegevens in de cartotheek te gebruiken voor een definitieve poging om in deze kwestie tot een verantwoord oordeel te

---

112 Het is nog steeds de vraag hoevelen door Calmeyer van hun joodse status werden bevrijd. Sommigen houden het op 2900. Zie bijvoorbeeld: Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 161. Op welke bron dit getal is gebaseerd vermeldt de auteur niet.

113 Middelberg, *Judenrecht,* 310.

114 Meihuizen, *Smalle marges,* 112-119, met name 113.

115 Middelberg, *Judenrecht*, 28-29.

116 Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging* (Amsterdam 1950) 140.

117 Geraldien von Freitag Drabbe Künzel*, Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008) 142.

komen. De Haagse Procureur-Fiscaal mr. J. Zaaijer, die voorstander was van een harde lijn tegen oorlogsmisdadigers, besloot op 12 juli 1946 definitief om Calmeyer buiten vervolging te stellen.[118]

Sal
Salomons-Mendels, Cornelia
30993
A35/593468
J
Uiterwaardenstr. 122 Amsterdam + Salomons, Machiel
1.4.08 Amsterdam
Gesperrt wegens: uit hoofde onderz. Callmeyerlijst
Alg. Opmerkingen:

Afb. 3.2. Vermelding *Sperre* 'uit hoofde onderz. Callmeyerlijst', met *Sperre*nummer 30.993.
Betrokkene heeft de oorlog overleefd. Calmeyer komt in de cartotheek met divers spelvarianten voor.

De belangrijke groep *Rüstungsjuden* bestond uit joden die door de Duitsers onmisbaar werden geacht voor de oorlogsindustrie. Het waren arbeiders in de bont- en confectie-industrie, in de lompen-, oud-metaal of oud-papiersorteerderijen. Deze groep bestond, exclusief de gezinsleden, uit 6.176 personen; inclusief gezinsleden werd deze door de Duitse autoriteiten geschat op tussen de 13.000 en 15.000 personen.[119] Op 2 september 1942 verklaarde Seyss-Inquart dat de geschoolde joden die werkten bij Wehrmacht-leveranciers mochten blijven, mits de concentratie van joden in Amsterdam daardoor niet werd gehinderd.[120] Eerder was besloten dat deze groep joden tijdelijk uitstel zouden krijgen. Als 'staatsvijanden' zouden zij worden vervangen door niet-joden. Dit stuitte op praktische bezwaren omdat in de oorlogseconomie al een schrijnend tekort aan geschoolde arbeidskrachten bestond.[121] Deze beschermde groep werd na november 1942 sterk gereduceerd. De ontruiming van de confectiefabriek Hollandia-Kattenburg op 11 november 1942 kan worden gezien als breekpunt: de *Sperrestempels* voor *Rüstungsjuden* hadden daarna vrijwel geen waarde meer.[122]

De laatste groep *Diamantjuden* bestond uit hooggekwalificeerde vaklieden die op korte termijn moeilijk te vervangen waren. De oorlogseconomie kende een grote vraag naar geslepen diamant en industriediamant, zodat de in de diamantindustrie werkzame joden een grote 'economische waarde' vertegenwoordigden. Er werden circa driehonderd diamanthandelaren op de *Sperrelijst* geplaatst (*Liste I*). De diamantbewerkers werden op *Liste II* gezet (ca. 1000 personen). De Duitse autoriteiten

118 Meihuizen, *Smalle marges*, 115.
119 Houwink ten Cate, 'Het jongere deel'. 22-23.
120 Presser, *De Ondergang II*, 93-94.
121 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 6, Eerste helft*, 294-296.
122 Presser, *De Ondergang I,* 307 en *II*, 95.

vermoedden dat er veel waardepapieren e.d. niet bij Liro gedeponeerd waren en daarom moesten de familieleden 50 karaat industriediamant inleveren, of de tegenwaarde daarvan in contanten, om op *liste III* te worden vermeld.[123] Een groot deel van deze groep bestond uit personen met een (voorlopig) 'onmisbare' functie bij de Joodsche Raad. Op grond daarvan kwamen zij in aanmerking voor de Joodsche Raad *Sperre*. Verder bestond deze groep uit joden, die een belangrijke rol speelden in de joodse gemeenschap: mensen met religieuze of culturele functies, maar ook middenstanders.[124]

3.3.1 Joodsche Raad-*Sperres*

Eind september 1942 diende de Joodsche Raad een lijst met 35.000 namen in bij de *Zentralstelle*. Dit was dertig procent van de joden die op dat moment niet behoorden tot de vrijgestelde groepen. Aus der Fünten, die eerst verwachtingen had gewekt, halveerde het aantal Sperres tot 17.500. Van de eerste lijst verbleven ca. 23.000 joden in Amsterdam en ca. 12.000 in de provincie. Uiteindelijk, na de halvering, kwam men uit op 11.500 gesperden voor Amsterdam en 6000 voor in de provincie. Het betrof de functionarissen met hun gezinsleden.[125] Deze groepen gesperrden stonden vermeld in de cartotheken Keizersgracht en Provincie. Dit waren de netjes getypte kaarten met uitgebreide persoonsgegevens van betrokkenen. Aan de Joodsche Raadfunctie waren bepaalde verplichtingen verbonden, die 'regelen betreffende Personeel ten dienste van den Joodschen Raad voor Amsterdam zijn omschreven.' Zie hiervoor bijlage 9.3, waar deze circulaire in zijn geheel is opgenomen.

Afb. 3.3. Het persoonsbewijs van Carolina van Biene met *Sperrestempel*, stempel BdS. Sperrenummer: 87.730. Op de Joodsche Raadkaart staat vermeld dat de *Sperre* is gebaseerd op de functie van haar echtgenoot. Zij werd gedeporteerd naar Auschwitz op 3 maart 1944 en is daar direct na aankomst op 6 maart 1944 vermoord.[126]

Afgaande op het aantal personen dat op de lijsten voorkwam, zal het aantal kaarten van de cartotheken Keizersgracht en Provincie in totaal ca. 35.000 moeten zijn. Dit zijn de getypte kaarten met uitgebreide persoonsgegevens, *Curriculum Vitae* en de beoordelingen over geschiktheid. Dat is circa 21% van het totale bestand.

---

[123] L de Jong, *Het Koninkrijk*, deel 6, 298-299.

[124] Giltay Veth en Van der Leeuw, *Rapport inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb 1940-1945* (Den Haag 1976) 194.

[125] Houwink ten Cate, 'Het jongere deel', 35.

[126] Archief IB-NRK, collectie persoonsbewijzen.

Deu

LEVIE, Rolf Walter Isr. A 8/86729 A48/684 J 10-2-43

St.Anthonielaan 152 Arnhem echtg.:Levie-van Biene
8.12.11 Frankfort/A.M. 21.6.16 Carolina Rozette
zonder kind: Levie Rolf Jules
1.10.40 Charles
Centrale Leiding prov.voorlichtingsdienst 1.7.42
legl: JR/A 1387 17-7-43 W. Bork B 66
gesperrt wegens: functie
vroeg. werkkring: Directeur bioscoop,reclame adviseur
volledig administratief en organisatorisch onderlegd op handelsgebied
diplomas: prima Reife Gym.Organisatie en Efficiency
indruk: is een uitstekende organisator met prima leiderscapaciteiten,spreekt vloeiend Nederl.Duits en Engels, gaat vlot met publ.om
gezondheidstoest.: goed
alg.opmerkingen: 29593

4.3.44

Afb. 3.4. De Joodsche Raadkaart van de echtgenoot (cartotheek Keizersgracht). Eerst was hij leider van de provinciale voorlichtingsdienst. Vanaf 10 februari 1943 zat hij in Kamp Vught, hij werd op 17 juli 1943 naar Westerbork overgebracht. Op 3 maart 1944 gedeporteerd naar Auschwitz. Na de oorlog is vastgesteld dat hij uiterlijk op 15 maart 1945 in Midden-Europa is overleden.

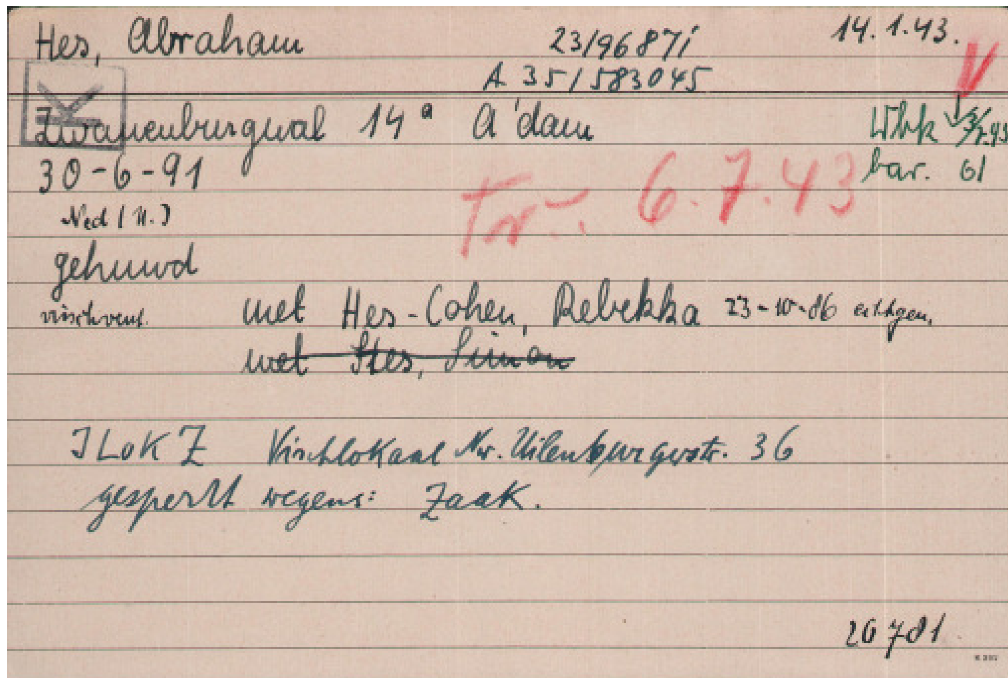
Een direct gevolg van de Duitse maatregelen om de joodse bevolking van de rest van de samenleving te isoleren was dat de joodse gemeenschap geen gebruik meer kon maken van niet-joodse dienstverlening en leveranciers. Joodse middenstanders zoals bakkers, kappers, slagers, vishandelaren, kruideniers etc. kregen een bijzondere *Sperre*, zodat de joodse bevolking gebruik kon blijven maken van de middenstand. Naarmate het aantal joodse inwoners van Amsterdam slonk door de deportaties werden deze *Sperres* opgeheven. Op 27 juli 1942 zond Meijer de Vries, de Algemeen Adviseur van de Joodsche Raad, een circulaire aan alle voorlichtingsbureaus.

> De gegevens omtrent alle eigenaars en fililaalhouders van nog openzijnde Joodsche zaken, ook zij, die het bordje 'Joodsch Lokaal' niet hebben of niet hebben aangevraagd, die worden opgeroepen voor tewerkstelling in Duitsland of Nederland en nog niet zijn vrijgesteld, moeten onmiddellijk worden opgegeven aan het bureau van de Alg. Adviseur, Nieuwe Keizersgracht 58, Kamer 301, onder vermelding van naam, voornaam, geboortedatum, bracnche, adres. Dit geldt mede voor grossiers. Ook de gegevens omtrent het personeel, dat in vasten loondienst was op 13 juni jl. moeten op dezelfde wijze worden gemeld onder overlegging van de noodige bewijsstukken. Erbij moet worden bericht, of iemand eigenaar (of filiaalhouder) dan wel personeel is. Of door opgave vrijstelling zal worden verkregen, is volkomen onzeker; U gelieve dit den belanghebbende uitdrukkelijk mede te delen. [127]

Er werd tot registratie opgeroepen, maar of er daadwerkelijk een *Sperre* zou worden verleend, was dus volkomen onzeker. Ook dit is weer een voorbeeld van de grote onzekerheid waarin de Joodsche Raad opereerde. In feite is de Joodsch Lokaal *Sperre*, die is verbonden aan de vergunning om een Joods lokaal uit te baten, een bijzondere Joodsche Raad-*Sperre.*

---

[127] Circulaire 'Algemeen bericht aan de voorlichtingsbureaux' gedateerd 27 juli 1942, IB-NRK, Voorlichtingsbureau Afrikanerplein, (voorlopig) aanvraagnummer 16.

Hes, Abraham 23/96871 14.1.43.
A 35/583045
Zwanenburgwal 14a A'dam
30-6-91
Ned (N.)
gehuwd
met Hes-Cohen, Rebekka 23-10-86
Tr.: 6.7.43
JLoKZ Vischlokaal Nw. Uilenburgerstr. 36
gesperrt wegens: Zaak.
26701

Afb. 3.5. Joods lokaal Z: *Sperre* op grond van het bezit van een zaak ('vischlokaal'). Het *Sperre*-nummer: 96.871. Het nummer rechtsonder verwijst naar een rekest. Na toewijzing van het verzoek werd aan de gevel een bord met de tekst 'Joodsch Lokaal' geplaatst.

3.3.2 Emigratie: Het Palestina-certificaat

Aan het begin van de 'twisted road to Auschwitz' ontstond het plan om joden te laten emigreren naar Palestina. Op kleine schaal werd deze mogelijkheid in de praktijk gebracht voor een beperkte groep uitverkorenen. Op 1 november 1942 maakte de Joodsche Raad bekend dat degenen die aan de volgende eisen voldeden zich schriftelijk melden konden:

a. personen die vóór het uitbreken van de oorlog in het bezit waren van een certificaat voor emigratie naar Palestina.
b. minderjarige kinderen van wie de ouders in Palestina woonden.
c. ouders, die kinderen in Palestina hadden en die tevens in bezit waren van een certificaat of van een toezegging van een certificaat.[128]

Op 28 november 1942 werden deze categorieën *uitgebreid* voor vrouwen met echtgenoten die zich reeds in Palestina bevonden en niet-minderjarige kinderen van in Palestina woonachtige ouders. De Joodsche Raad controleerde de melding en stuurde via de afdeling Amsterdam van het Nederlandse Rode Kruis telegrammen naar Palestina (*Jewish Agency*) om daar informatie op te vragen. De rol van het Rode Kruis als intermediair was onmisbaar. Palestina was immers een Brits protectoraat en een directe communicatie met vijandelijk gebied was onmogelijk. De *Jewish Agency* ging na of personen op de lijst van Palestinaveteranen voorkwamen (vandaar ook de benaming V(eteranen)-lijst). Na

[128] Presser, *De Ondergang II*, 43-44.

controle gaf men via Genève bericht terug aan het Rode Kruis afdeling Amsterdam[129], die op haar beurt de Joodsche Raad (Afdeling emigratie) op de hoogte stelde. Een deel van de weerslag van deze activiteiten van het Amsterdamse Rode Kruis bevindt zich in het Westerborkarchief.[130]

De emigratieafdeling onderzocht de aanvraag. Als de gegevens waren geverifieerd, werd een bevestiging naar de aanvrager gezonden, ondertekend door mevrouw Van Tijn of haar secretaris Dr. Curt Albersheim. Op de Joodsche Raadwerkkaart van de betreffende persoon is handmatig genoteerd 'Albersheimverklaring' (een medische verklaring, op grond waarvan men kon aantonen lichamelijk geschikt te zijn voor het pionierswerk). Op de achterkant van de werkkaart staat vaak de handmatige notitie RK (Rode Kruis), die waarschijnlijk aangeeft dat er een Rode Kruisbrief is ontvangen.

3.3.3 Gedoopte joden

De protestants gedoopte joden hadden een redelijke positie, zeker vergeleken met de katholieken. Naar aanleiding van protesten kreeg de Hervormde Synode bericht namens de Rijkscommissaris dat vóór 1941 gedoopte joden van *Verschickung* waren vrijgesteld.[131] Op 22 augustus 1942 werd bekend gemaakt dat de Algemene Synode der Nederlands Hervormde Kerk een lijst had samengesteld van 'Christen-joden' die van deportatie waren vrijgesteld. Hiervoor in aanmerking kwamen de volgende categorieën gedoopte joden: zij die geboren waren uit tot de Kerk behorende ouders, zij die onderwijs in de Christelijke leer ontvingen met de bedoeling tot 'belijdenis des geloofs' te komen, zij die de godsdienstoefeningen regelmatig bijwoonden en met wie de Kerkenraad 'geestelijk contact' had, zij die gedoopt waren, zij die 'belijdenis des geloofs' hadden afgelegd. Dit alles moest vóór 1 januari 1941 hebben plaatsgevonden. Op de JR-kaarten staan verwijzingen naar doopbewijzen, die men moest inleveren om voor de vrijstelling in aanmerking te komen.[132] Dit kon een tijdrovende kwestie zijn, zeker als de doopbewijzen uit het buitenland moesten komen.

3.3.4 De Puttkammerlijst

Notarissen, verzekeraars en banken werden door de Liro-verordeningen met de gevolgen van de Duitse ariseringspolitiek geconfronteerd. Op grond van de eerste Liro-verordening VO 148/1941 van 8 augustus 1941 moesten joden hun valuta, cheques, contanten en banktegoeden inleveren bij de door de Duitsers opgerichte roofbank Lippmann, Rosenthal & Co. in de Amsterdamse Sarphatistraat.[133] Hierdoor raakten bankmedewerkers zoals de heer E.A.P. Puttkammer betrokken bij het lot van hun joodse cliënten. Puttkammer was procuratiehouder bij Robaver (Rotterdamsche Bankvereniging).
Via een aanvraag bij het *Devisenschutzkommando* kon de *Sperre* worden verkregen.[134] Dit was eerst gratis, later moest een 'tegenprestatie' worden gestort. Puttkammer vroeg geen geld voor zijn hulp. Wel moest er worden betaald aan de SD: goud en/of diamanten ter waarde van f. 30.000 per vrij te

---

129 Het historisch archief van de Afdeling Amsterdam van het Nederlandse Rode Kruis bevat vermoedelijk waardevolle informatie over deze procedure. Pogingen om toegang te krijgen tot dit archief, dat bij een extern opslagbedrijf is ondergebracht, zijn tot op heden niet geslaagd.
130 M. Potters, Inventaris van het archiefdeel Kamp Westerbork, onderdeel 2.6.2, 124.
131 Presser, *De Ondergang I*, 260.
132 Presser, *De Ondergang II*, 85-86.
133 Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van Joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999) 150. Zie ook: Raymund Schütz, 'Achter gesloten deuren. Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolging en de naoorlogse zuivering', *Tijdschrift voor Geschiedenis*,123e jaargang (2010), 62-77, alhier 64-65.
134 Presser, *De Ondergang II*, 99-100.

stellen persoon.[135] Of een dergelijke 'tegenprestatie' gestort was, wordt in de cartotheek vermeld. Het bezit van deze verklaring was overigens geen garantie dat men ook daadwerkelijk op de geldende Puttkammerlijst vermeld stond. Vroeg of laat zijn de meeste joden die over een Puttkammerverklaring beschikten toch gedeporteerd en vermoord.[136] Het lijkt er sterk op dat Puttkammer deze taak op zich nam uit persoonlijk initiatief, maar dat het gedoogd werd door zijn meerderen. In de notulen van de Robaver bank komen de activiteiten van Puttkammer niet voor, vermoedelijk omdat men dan altijd de verantwoordelijkheid bij de individuele medewerker kon leggen, als de bezetter maatregelen zou nemen. Ook hier weer is er sprake van persoonlijk initiatief en informele afspraken. Na de oorlog, toen hij in het kader van de Bijzondere Rechtspleging werd verhoord, verklaarde Puttkammer dat hij van de directie alle ruimte kreeg voor zijn nevenactiviteiten. Hij verleende zijn bemiddeling echter op zijn persoonlijke titel.[137] Feitelijk is deze werkwijze een spiegeling van de manier waarop de Joodsche Raad werkte: informele bemiddeling op persoonlijk initiatief, waarbij in het verleden behaalde resultaten zeker geen garantie vormden voor de toekomst.

3.3.5 Andere vergunningen, ontheffingen en lijsten

Op grond van onmisbaarheidsverklaringen van bedrijven, die belangrijk werden geacht voor de oorlogsinspanning, kon een *Sperre* worden verkregen voor de werknemers. In hoeverre er dan sprake was van een soort *Wehrmachtsperre* is niet duidelijk. Op de JR-kaart van Ephraim Kuyt (1.1.1913) staat vermeld dat hij *Wehrmachtswichtig* is. Verder de vermelding: 'Heeft aan zijn PB een strook waarop is vermeld dat hij volgens Kamperdijk-lijst is gesperd. De firma K. zou moeite doen voor ontslag'. Uiteindelijk is betrokkene op 19 juli 1943 ontslagen uit Westerbork en heeft de oorlog overleefd. Het is niet bekend wat de activiteiten van de Fa. Kamperdijk waren.

Iets dergelijks zien we bij de N.E.E.P. (de Noordeuropese Erts- en Pyrietmaatschappij), die kort vóór de oorlog (1937-1938) bodemschatten in het Afrikaanse Liberia wilde ontginnen. Er werd geen concessie aan de N.E.E.P. verleend, omdat de Liberiaanse autoriteiten, getipt door de USA, vermoedden dat het een dekmantelfirma was voor Duitse strategische belangen. Vele investeerders in de N.E.E.P. waren inderdaad Duits: echter, het waren gevluchte Duitse joden[138]. Bij het NIOD is een klein archief over de activiteiten van de N.E.E.P. voor en tijdens de bezetting.[139]

3.3.6 De *Sperre*-lijsten van Weinreb en Weissman

De meest spraakmakende aan *Sperres* gerelateerde kwestie is die van de econoom drs. F. Weinreb. Hij trachtte om ten koste van zijn joodse lotgenoten zijn eigen zakken te vullen, maar maakte zichzelf en anderen wijs daarmee ook de Duitsers te slim af te zijn. Na de oorlog werd hij veroordeeld wegens collaboratie. In zijn memoires uit de jaren zestig trachtte hij de lezer ervan te overtuigen dat hij de

---

135 Milja van Tielhof, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (Amsterdam 2004) 126.

136 *Ibidem*, 127.

137 *Ibidem,* 150.

138 United States Department of State / Foreign relations of the United States diplomatic papers, 1938. The British Commonwealth, Europe, Near East, and Africa Volume II (1938), Liberia, 770-845; over de N.E.E.P. bevindt zich bij het NIOD een kleine archiefcollectie: toegangsnummer 293, 401-406.

139 Collectie NIOD, Archieftitel: Bloch, M., L. en A., toegangsnummer: 293.

nazi's op een zeer slimme manier had misleid om joden te redden.[140] Weinreb vond in het alternatieve maatschappelijke klimaat van de jaren zestig en zeventig ruim gehoor en ook steun. De ophef leidde ertoe dat het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in 1970 door de Minister van Justitie werd verzocht een onderzoek in te stellen naar de vraag of het eerdere proces Weinreb eerlijk was geweest. In 1976 verscheen het rapport van Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie met voor Weinreb vernietigende conclusies.[141] Het oordeel van Abel Herzberg over Weinreb is genuanceerd: een ‘valse Messias´. Maar Herzberg meent toch dat Weinreb heeft bijgedragen aan het redden van veel mensen, omdat hij hen tijd heeft verschaft een onderduikadres te zoeken.[142] De discussie laaide eind jaren negentig op naar aanleiding van de dissertatie van Regina Grüter.[143] Het pleit voor de Weinreb-aanhangers werd gevoerd door de Leidse taalwetenschapper René Marres, waarbij ook het weekblad De Groene Amsterdammer zich niet onbetuigd liet.[144]

2/I/43
Schuller, Benzion 1.5.00 Olmütz 15617
Schuller-Tiller Rosalia 23.8.01 Krakau
Kruppstr. 68, Den Haag.
Corr. Adr: A. Keizer, Oranjelaan 38 Den Haag
— 4 JAN. 1943 > Wer Lijst. Sperren!
F.2 29/6 '43
4/I/43 < Bag 7/I/43 < bag 6/I 13/I/43 < bag 12/I
16 JAN. 1943
Lüb. Stirumstr. 215, Haag)
20/I/43 < A O. R A F. 19/I
27 JAN. 1943
S. Schuller
Haag
K 218

Afb. 3.6. Werkkaart (*Antragstelle*) met vermelding op 16 januari 1943: ‘bewijs nodig dat Weissman-verklaring onderweg [is]’. De naam Weissman komt in de cartotheek met diverse spelvarianten voor. Vermelding op deze lijst leidde tot een ‘R.A.F.’ (*Rückstellung Aus der Fünten*).

Behalve deze ‘chassidische bellenblazer’ zoals Weinreb door W.F. Hermans werd betiteld, roken ook anderen hun kans op risicoloos gewin in het woud van *Sperres* en *Zurückstellungen.* Het schimmige wereldje van de *Sperres* en de mogelijkheden van verrijking werkten als een magneet op twijfelachtige sujetten. Onderwereldfiguren als N.J. Ros en P.C. Docter beloofden tegen een commissie van 10 procent bij de *Sicherheitsdienst* een *Sperre* of uitreisvisum te regelen. De *going*-prijs van een dergelijk document was f. 30.000,-. Zij kwamen hun afspraken meestal niet na.[145]

De ex-bankrover, later lichtreclamefabrikant Jan J. Weissman had met de BdS (referat IV B 4, geleid door Fräulein Frielingsdorf) afgesproken dat hij Nederlandse joden, die in het buitenland over

[140] F. Weinreb, *Collaboratie en verzet 1940-1945, een poging tot ontmythologisering*, 1-3 (Amsterdam 1969.
[141] Giltay Veth en Van der Leeuw, *Het Weinrebrapport* (Den Haag 1976).
[142] Abel J. Herzberg*, Kroniek der Jodenvervolging* (3e druk Amsterdam 1978) 181.
[143] R. Grüter, *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (Amsterdam 1997).
[144] R. Marres, *Frederik Weinreb, verzetsman en groot schrijver* (Soesterberg 2002).
[145] Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 129.

een aanzienlijk vermogen beschikten, zou benaderen. Daarna zou hij bemiddelen tussen deze joden en de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Weissman richtte aan de Singel in Amsterdam zijn kantoor in en nam tegen betaling van f. 1000,- de emigratieverzoeken van vermogende joden in behandeling. Van iedere aanvraag legde hij een dossier aan, dat hij aan *Referat IVB4* voorlegde. Zij werden vermeld op de 'Weissman-Liste', kregen een *Rückstellung Aus der Fünten* (RAF) en werden voorlopig teruggesteld.[146]

De geschiedenis van de *Sperres* wordt gekenmerkt door schimmigheid. Enerzijds was de *Sperre* van levensbelang, want het uitstel, hoe tijdelijk ook, verschafte velen de mogelijkheid om een onderduikplaats te vinden. Anderzijds was vaak niet duidelijk welke bescherming daadwerkelijk door *Sperres* werd geboden. Ze konden op ieder willekeurig moment worden herroepen en dat gebeurde dan ook. Het roofaspect was duidelijk aanwezig bij de Duitse autoriteiten en bij profiteurs. Binnen de context van repressie was de scheiding tussen het informele en het criminele uiterst dun.

3.3.7 Bijzondere vrijgestelde groepen

De sleutelfuncties in de kamporganisatie van Westerbork werden vervuld door Duitse joden. Het waren deze vluchtelingen die zich het langst in het kamp bevonden, vaak al sinds 1940. Zij werden betiteld als de *Alte Lagerinsassen*, *Oude Kampbewoners* en soms, in een opmerkelijke contaminatie van het Duits en het Nederlands, als *Alte Kampfinsasse*. Dit waren de dienstleider Schlesinger en de medewerkers van het Gemeindebüro Fried en Joël. In totaal moeten er ca. 1700 personen op de lijst hebben gestaan. Andere lijsten werden ook als *Stammliste* werden betiteld, maar doorgaans bedoelt men de lijst met oude kampbewoners die op grond van hun functie in het kamp bijzondere privileges genoten. De nadere gegevens van deze personen stonden uitgebreid in de *Zentralkartei* vermeld. De informatie op de Joodsche Raadwerkkaarten is voor deze categorie beperkt; hun gegevens (*Sperre*, functie e.d.) stonden immers al uitgebreid in de *Zentralkartei* geregistreerd.

Op de transportlijst Amsterdam-Westerbork van 29 september 1943 wordt met de aanduiding 'St.' aangegeven wie van de op de lijst vermelde personen aan de *Stammliste* van het Lager Westerbork zijn toegevoegd.[147] Het gaat om 411 van de in totaal 1996 personen. Het lot van de personen op *Stammliste* loopt sterk uiteen. Sommigen, zoals Kurt Schlesinger en zijn echtgenote, zijn in Westerbork gebleven tot de bevrijding, maar anderen zijn gedeporteerd naar Lager Bergen-Belsen of naar het getto Theresienstadt. De uitgegeven *Sperre*-nummers begonnen bij 120.000.[148]

De Barneveldgroep bestond uit de zogenoemde *Protektions- und Angebotsjuden*. Presser betitelde deze groep als 'de geschiedenis van het uitverkoren volkje van Frederiks', of beter 'het uitverkoren volkje van Frederiks en Van Dam'.[149] Frederiks was secretaris-generaal op het Ministerie van Binnenlandse Zaken. De eerste lijst bevatte de gegevens van een klein aantal joden, maar later groeide dat aantal. Professor Van Dam, secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (DOWC) verzamelde kandidaten. Dat waren joden die werden

---

146 Bettina Zeugin en Thomas Sandkühler, Die Schweiz und die Deutsche Lösegelderpressungen in den besetzten Niederlanden, in: *Veröffentlichungen der unabhängingen Expertencommssion Schweiz – zweiter Weltkrieg* band 24 (Bern 1999) 44. Zie ook: D. Giltay Veth en A.J. van der Leeuw, *Het Weinrebrapport*, deel I, 197-198.

147 Archief IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummer 124.

148 Voor een overzicht van de categorieën *Sperres* en de bijbehorende nummers, zie bijlage 9.5.

149 Presser, *De Ondergang I*, 440-441.

geacht een bijzondere verdienste te hebben. Ze werden geïnterneerd in het kasteel 'De Schaffelaar' in Barneveld en toen dat na enige tijd te vol raakte in een grote villa niet ver daarvandaan, 'De Biezen' in het aangrenzende Ede. Maar op 29 september 1943 werd deze bevoorrechte groep overgebracht naar Westerbork.[150] Later volgde deportatie naar Theresienstadt. Vervolgens werd een aantal naar Auschwitz vervoerd, waar zij omkwamen.[151]

De Blauwe Ruiters (*Protektions- und Angebotsjuden*) bestond uit een klein aantal joden die om hun bijzondere verdiensten en door hun bruikbaarheid voor de bezetter vrijgesteld waren van het dragen van de ster. Het waren veelal joden die collaboreerden en lid waren van de NSB.[152] In hun persoonsbewijs stond de zwarte J gestempeld, maar met de aantekening 'Nur vom Tragen des Judensterns bis auf Widerruf befreit.' De term *Blaue Reiter* verwees naar de registratie bij de Rijksinspectie voor Bevolkingsregistratie en de *Zentralstelle*. De zwart-witte J-Ruiter werd voor deze kleine groep van enkele tientallen personen vervangen door een blauw-witte J-aanduiding.[153]

3.3.8 De laatste vrijstellingen: *Ausnahme-Bescheinigungen*

In de zomer van 1943 was reeds een zeer groot deel van de Nederlandse joden gedeporteerd. Dit betekende dat het bestaansrecht van de Joodsche Raad voor een evenredig deel was aangetast en dat veel Joodsche Raadfuncties en de daaraan verbonden *Sperres* werden opgeheven. De auteur Wielek (pseudoniem van W. Kweksilber) werd op 26 juli 1943 vrijgelaten uit Westerbork.[154] In zijn relaas van die dag komt de groep met een *Ausnahme-Bescheinigung* aan de orde.

> Ik kreeg mijn ontslagbewijs; overmorgen ga ik terug naar Amsterdam. Meer verlangen dan naar mijn collega's heb ik naar mijn vrouw. Heel veel collega's kan ik overigens twee dagen voor mijn vertrek nog in Westerbork begroeten: een transport uit Amsterdam met 450 personen. Zij waren haast allemaal in het bezit van de befaamde *Ausnahme-Bescheinigung*. Zij zouden op grond van dit nog geen maand geleden verkregen papiertje gevrijwaard zijn tegen alle mogelijke politie-acties. Na 20 juni 1943 was Aus der Fünten van mening, dat er toch nog een klein Joodsch Raadje moest blijven bestaan. Te vlug mocht de hele zaak niet worden geliquidieerd. Wat zou anders de Zentralstelle met haar vele ambtenaren moeten beginnen? Sluzker kreeg het gedaan dat 170 mensen het laatste restant van de Joodsche Raad gaande mochten houden. De 170 kregen een *Ausnahme-Bescheinigung*, en er lag gelukkig weer een lijst bij de Zentralstelle. Zoals veldheren na de overwinning, vermoeid van de gevechten, ging Aus der Fünten, kort na de 20ste juni, met vacantie; Wörlein behartigde zijn zaken. Wörlein was minder geslepen dan zijn chef, liet zich bepraten en stond verdere *Ausnahme-Bescheinigungen* toe, zodat, toen Aus der Fünten terugkwam, er heel wat meer dan 170 medewerkers van de Joodsche Raad in het bezit van dit papier waren, een reden voor den hogen chef, om in woede uit te barsten. Een tweede reden voor zijn verontwaardiging was, dat er eind Juni uit het gebouw van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* 22 gearresteerde joodse onderduikers waren ontsnapt; de schuld werd niet ten onrechte aan employees van de Joodsche Raad gegeven, die des nachts in dit gebouw van de voormalige christelijke HBS toezicht op de bagage moesten houden. De schade moest hersteld worden - en het eind van het lied was, dat er een willekeurige groep van *Ausnahme-Bescheinigung*-bezitters door de S.D. afgehaald en in de trein naar Westerbork gezet werd. Onder deze 450 waren er, die net twee weken geleden uit Westerbork waren ontslagen.

De laatste groep Joodsche Raadmedewerkers kwam terecht op uitzonderingslijsten, en hadden als bewijs hiervoor een document: de *Ausnahme-Bescheinigung*. Op de Joodsche Raadwerkkaart werd aan de bovenkant de 'Au-Be' vermeld, met een rode omlijning. Zie hiervoor de kaart van Otto Abeles.

---

150 Archief IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummer 124. De uit Barneveld afkomstige personen staan op de lijsten niet apart vermeld.
151 L. de Jong, *Het Koninkrijk, Gevangenen en gedeporteerden*, deel 7, 704.
152 Chris van der Heijden, *Joodse NSB'ers. De geschiedenis van Villa Bouchina* (Utrecht 2006) 45.
153 Stuldreher, *De legale rest*, 170.
154 Hij werd als gemengd-gehuwde vrijgelaten omdat hij zich had laten steriliseren.

Bb
ABELES, Otto Israel

Muiderschans 13 hs Amsterdam Abeles-Dombitzer, Mina M
1.5.79 Rohatetz M"aren
Zonder

Adviseur Mr. E. Spier en Mr. Diamand. Lbsgrt 366 28.9.42
Leg. Nr. 1354

Gesperrt wegens: functie
Vroegere werkkring: Leider stichting J.Vakopl.18.5.42
chef afd.Publ.v.Bur.Cult.Zaken

Indruk: flink
Byzonderheden: Lib. Staatoberrat ged.v.h.Pal.opb.
fonds in Weenen 2.1.33

Afb. 3.7. De Joodsche Raadwerkkaart van Otto Abeles. Eerst een *Sperre* op grond van zijn functie bij de Joodsche Raad. En dan een emigratievergunning. Vervolgens een *Ausnahme-Bescheinigung*. Hij is gestorven in de trein bij Tröbitz.

In de Joodsche Raadcartotheek komen onder andere de volgende *Ausnahme-Bescheinigungen* voor:

Au-Be Van der Laan	Personen die in de voedselvoorziening werkzaam waren;
Au-Be-NIZ	idem, werkzaam in het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis;
Au-Be-PIZ	idem, werkzaam in het Portugees Israëlitisch Ziekenhuis;
Au-Be 170	170 personen werkzaam in bepaalde hogere functies bij de Joodsche Raad in Amsterdam;
Au-Be 1850 Wbk 60	Personen werkzaam in bepaalde hogere functies bij de Joodsche Raad in Westerbork;
Au-Be-1951 Wbk 60	Idem.

3.4 *Sperres: conclusie*

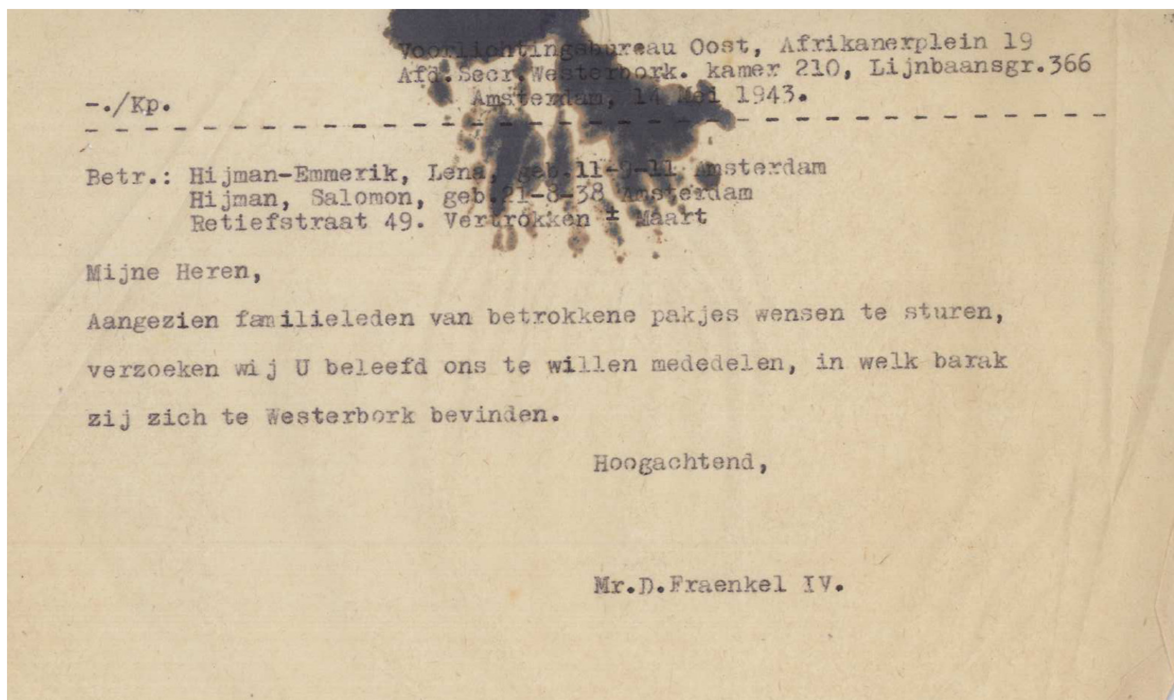
Vanaf de zomer van 1942 kon men op grond van verdiensten, zoals functies voor de Joodsche Raad, voor een *Sperre* in aanmerking komen. In het persoonsbewijs werd een stempel geplaatst, dat betrokkene *bis auf weiteres* was vrijgesteld van arbeidsinzet in het Oosten. Het *Sperrenummer* werd bij het stempel in het persoonsbewijs vermeld, op de Joodsche Raadwerkkaart stonden *Sperrenummer* en het nummer van het persoonsbewijs vermeld. Maar het was ook mogelijk om een *Lagersperre* te krijgen, als men al in een kamp was opgenomen. Ten slotte werd er in de zomer van 1943 door de *Zentralstelle* een nieuwe vorm van *Sperre* ingevoerd: de *Ausnahme-Bescheinigung*. Als men al in Westerbork zat, was het noodzakelijk om een zaakwaarnemer te hebben, die de vereiste papieren kon aanvragen bij diverse instanties. Het kostte ook geld: leges, postzegels en het tarief dat gold voor het versturen van telegrammen. Soms wedden mensen op meer dan één paard en vroegen meerdere *Sperres* aan. De uiteindelijke beslissing om een *Sperre* toe te kennen vond plaats nadat een bureaucratisch netwerk van instanties was doorlopen. Maar op de achtergrond vond in veel gevallen ook een moeilijk te beschrijven informeel proces plaats dat zich niet laat reconstrueren, maar dat erop neerkwam dat men via de juiste contactpersonen iets probeerde te bereiken.

4 De communicatie tussen Westerbork en Amsterdam

De communicatie met Westerbork was voor de Joodsche Raad van groot belang om haar werkzaamheden uit te kunnen voeren. Het postkantoor van Hooghalen had een telegraafinrichting en ook het postverkeer functioneerde uitstekend. Er was een telefoonverbinding met het kamp. Een snelle communicatie was van levensbelang voor de aanvragers van *Sperres*. Telegrafie, telefonie en het postverkeer die Westerbork met de buitenwereld verbonden, werden door de bezetter gecontroleerd. Hoe gebruikte de Duitse kampcommandant zijn macht over de communicatiemiddelen en hoe reageerde de leiding van de Joodsche Raad hierop? En hoe verliep het administratieve verkeer tussen Amsterdam en Westerbork en welke sporen vinden we daarvan terug in de Joodsche Raadcartotheek? Hoe trachtte de Joodsche Raad om orde in de chaos te brengen?

4.1 *De verbindingen tussen Amsterdam en Westerbork*

De voorlichtende taak van de Joodsche Raad kon alleen worden uitgeoefend als er goede informatie beschikbaar was over de te volgen procedures. Maar evenzeer was het van belang om te weten wat de verblijfplaats was van degenen wiens *Sperre*-aanvraag werd behandeld. Woonde men nog op het huisadres of zat men in een kamp? Zat men in een hoofdkamp of in een van de buitencommando's en in welke barak? Veel van dergelijke informatie werd bijgehouden in de *Zentralkartei*, maar de medewerkers van de Joodsche Raad hadden daartoe geen rechtstreekse toegang.

Voorlichtingsbureau Oost, Afrikanerplein 19
Afd. Secr. Westerbork. kamer 210, Lijnbaansgr.366
Amsterdam, 14 Mei 1943.

-./Kp.

Betr.: Hijman-Emmerik, Lena, geb. 11-9-11 Amsterdam
Hijman, Salomon, geb. 21-8-38 Amsterdam
Retiefstraat 49. Vertrokken ± Maart

Mijne Heren,

Aangezien familieleden van betrokkene pakjes wensen te sturen, verzoeken wij U beleefd ons te willen mededelen, in welk barak zij zich te Westerbork bevinden.

Hoogachtend,

Mr.D.Fraenkel IV.

Afb. 4.1: Briefje gedateerd 18 mei 1943 van het Voorlichtingsbureau Oost, Afrikanerplein 19 aan het Secretariaat Westerbork over de verblijfplaats van Leentje Hijman Emmerik en haar zoontje.[155]

In de loop van 1942 concentreerden de activiteiten van de Joodsche Raad zich in Amsterdam èn in Westerbork. Het op gang komen van de grote deportaties vanaf half juli 1942 leidde tot veel admini-

[155] Archief NRK-IB, Huispost Joodsche Raad, aanvraagnummer 5, voorlopig archiefblok 492.

stratieve activiteiten met name in het kader van de Sperres. Door de grote werkdruk moest er zelfs op de Sabbat worden gewerkt. De Voorzitters vaardigden op 24 juli 1942 een nieuwe richtlijn uit:

> De buitengewone omstandigheden van dezen tijd maken het helaas noodzakelijk, dat op verschillende van onze bureaux op Sjabath door een gedeelte van het personeel wordt gewerkt. (…). [156]

Het aantal werkers moest worden beperkt en bovendien werd er een rookverbod uitgevaardigd. Door de grote activiteit groeide de informatiestroom tussen Westerbork en de diverse afdelingen in Amsterdam sterk. Efficiënte communicatie was letterlijk een kwestie van leven of dood, want zolang een aanvraag in behandeling was en de *Sperre* nog niet definitief was toegekend, kon de aanvrager en zijn gezin zonder pardon worden gedeporteerd.

Het rechtstreeks sturen van verzoekschriften naar Westerbork leidde in augustus 1942 tot overbelasting van het bureau, zo blijkt uit een intern schrijven van de Joodsche Raad.[157] Veel aanvragen konden niet op tijd worden behandeld. Als gevolg van de grote werkdruk en talrijke administratieve problemen werden kansrijke aanvragen niet op tijd afgehandeld, met fatale gevolgen

HIJMAN-EMMERIK, Leentje 532/16

Retiefstr.49 II A'dam

geb.11.9.11.A'dam

Nederl.

zonder

gehuwd met Eliazar Hijman

1 6 MAART 1943

Afb. 4.2. De Joodsche Raadwerkkaart van Leentje Hijman-Emmerik met de verwerkte informatie over haar verblijfplaats. Aangetekend is dat zij op 16 maart 1943 vanuit de Hollandsche Schouwburg naar Vught is overgebracht. En vervolgens op 9 mei 1943 naar Westerbork, barak 57. Deportatie: 18 mei 1943.

voor de aanvragers. In een poging de administratieve verwerking te stroomlijnen werd er in augustus 1942 een Centraal Bureau in Amsterdam opgericht, dat uitsluitend tot taak had de verbindingen met Westerbork te onderhouden. Het gebruik van standaardformulieren was een poging om de stroom van

---

[156] Ibidem, brief de dato 24 juli 1942 van Asscher en Cohen aan de Bureauleiders van den Joodschen Raad voor Amsterdam.

[157] Brief gedateerd 21 augustus 1942 van de Joodsche Raad voor Amsterdam, Emigratie-afdeling (Lijnbaansgracht 366) ondertekend door A. de Hoop en B. Imbach, gericht aan notaris E. Spier, J.R. v. Amsterdam, Lijnbaansgracht 366. NRK-archief Informatiebureau, huispost JR, map 19).

informatie efficiënter te sturen. Teneinde het postverkeer te versnellen werd er een speciale dagelijkse koeriersdienst met Westerbork opgezet. Aanvraagformulieren die kansrijk waren, kregen een speciaal merkteken zodat ze in Westerbork met voorrang konden worden behandeld.

In de paniek van juli 1942 hadden veel medewerkers van de Joodsche Raad rechtstreeks contact met Westerbork opgenomen en dat was zeker niet de bedoeling. Op 14 augustus 1942 richtten de Voorzitters Asscher en Cohen zich per brief tot de leiders van de bureaus in Amsterdam, teneinde de situatie onder controle te krijgen:

> …Het is iedereen, ongeacht functie, verboden zich rechtstreeks telegrafisch of schriftelijk met Westerbork in verbinding te stellen, zulks op straffe van onmiddellijk ontslag. [158]

Ontslag betekende voor de functionaris en zijn gezin het onmiddellijke verlies van de *Sperre*. Maar afgezien daarvan werden er voortdurend medewerkers gearresteerd. Alle bureaus van de Joodsche Raad in Amsterdam kregen de opdracht het hoofdbestuur zo snel mogelijk op de hoogte te stellen als er medewerkers waren gearresteerd. Het hoofdbestuur kon dan proberen te interveniëren.

> Voor zover ooit en onverhoopt weer enige actie in dit opzicht (bedoeld wordt razzia's), dragen wij U op van alle gegevens omtrent arrestaties die bij Uw bureau of bij zijn hogere of lagere employé's individueel mochten binnenkomen met de grootst mogelijke spoed mededeling te doen aan de Joodsche Raad voor Amsterdam, Nieuwe Keizersgracht 58, Afdeling Arrestaties. Alsdan zal van onze kant registratie der gegevens plaatsvinden, zomede worden nagegaan, of het mogelijk is, nadere stappen te ondernemen.[159]

Verder werd in de brief aangegeven dat verzoekschriften niet rechtstreeks aan de commandant van Westerbork dienden te worden gericht. En wat betreft de communicatiemogelijkheden met het kamp:

> Wij mogen veronderstellen, dat het bekend is, dat tot nu toe een telefonisch verkeer met Westerbork niet mogelijk is. Ook de telegrafische toezending van verzoeken heeft bewezen, dat telegrammen door overbelasting van de plaatselijken P.T.T. ons bureau in Westerbork pas bereikten nadat de transporten Westerbork reeds hadden verlaten.[160]

Midden juli 1942, juist toen er zoveel mensen werden aangevoerd, was er dus geen telefoonverkeer mogelijk met het kamp, terwijl het telegraafkantoor overbelast werd. Deze *bottleneck* in de middelen voor communicatie was vermoedelijk het gevolg van bewust Duits optreden. Het leidde ertoe, dat vele medewerkers van de Joodsche Raad persoonlijk naar Westerbork afreisden om daar de belangen van cliënten te regelen. De vele bezoeken werden door de kampcommandant gesignaleerd en door hem niet op prijs gesteld. Hij deelde in december 1942 aan voorzitter Cohen zijn ongenoegen over deze situatie mee. Deze richtte op 17 december 1942 samen met Asscher een schrijven aan de Chefs der Afdeelingen van den Joodschen Raad voor Amsterdam:

> Mededeling van de Voorzitter Cohen, alleen mondeling voor te lezen[161]
>
> Het is derhalve voor ieder in het vervolge verboden (behalve voor hen die in het werk in Westerbork zijn ingeschakeld) om zonder toestemming van de Voorzitters het vluchtelingenkamp te bezoeken.[162]

---

158 Brief gedateerd 14 augustus 1942 gericht aan de 'Heren Leiders van de Bureaux van de Joodschen Raad voor Amsterdam te Amsterdam', Archief NRK-IB, toegangsnummer 21, voorlopig archiefblok 492.
159 Ibidem. Brief van Asscher en Cohen de dato 11 augustus 1942.
160 Ibidem.
161 Ibidem. Brief de dato 3 september 1942.
162 Ibidem. Brief de dato 17 december 1942, ondertekend door A. Asscher en D. Cohen.

Later in 1942 werd het telefoonverkeer weer hersteld en afdelingen van de Joodsche Raad konden met het kamp telefoneren. Maar deze verbinding kon door de kampcommandant op ieder moment worden verbroken als hij daartoe aanleiding zag.

I.Voorz.
C/dL./L.

Speed!

Amsterdam, 3 September 1942

Dr. M. Frenk
Smitstr. 42

Aan alle Hoofden der Amsterdamsche Bureaux van
den Joodschen Raad voor Amsterdam

MONDELING VOOR TE LEZEN; MAG OP GEENERLEI WIJZE
SCHRIFTELIJK VERSPREID WORDEN.

De gebeurtenissen van de laatste weken hebben bewezen, dat de oproepingen op zulke korte termijn kunnen geschieden, dat geen mogelijkheid bestaat
a) tot voldoende uitrusting en
b) om zaken in orde te brengen.

Daarom lijkt ons de waarschuwing noodzakelijk aan iedereen - ongeacht zijn positie - met deze omstandigheden rekening te houden en derhalve zoowel alles wat voor uitrusting noodzakelijk is, gereed te houden, als orde op zaken te stellen.

Inlichtingen geven de Voorlichtingsbureaux van den Joodschen Raad.

Prof Dr D. Cohen

Afb. 4.3: Iedereen moest rekening houden met deportatie. Deze aanwijzing van Cohen mocht alleen mondeling worden verspreid, maar werd eerst wel op schrift gezet.[163]

Vanaf 24 november 1942 werd het medewerkers van de Joodsche Raad in Amsterdam verboden om rechtstreeks met Westerbork te telefoneren.

> Het komt herhaaldelijk voor, dat een afdeeling van den Joodschen Raad rechtsreeks met Westerbork telefoneert. Een dezer dagen is het echter voorgekomen, dat een dergelijk telefoongesprek in Westerbork tot grote moeilijkheden heeft geleid. Hierom wordt bepaald, dat in den vervolge geen enkele afdeeling van den Joodschen Raad zich meer rechtstreeks met den Joodschen Raad in Westerbork in verbinding mag stellen.[164]

Op 17 februari 1943 richtten de Voorzitters zich tot de lokale *Obmänner* en alle afdelingen van de Joodsche Raad voor Amsterdam:

> In verband met de aanmaning om alle contact met het kamp Westerbork hetzij schriftelijk hetzij telegrafisch uitsluitend via de afdeeling Lijnbaansgracht te doen geschieden (waarop wij u nogmaals attent maken), maken wij er U tevens op attent, dat geen correspondentie aan bepaalde leden van de staf van de Joodschen Raad te Westerbork mag worden gericht.

De communicatie tussen Amsterdam en Westerbork was van levensbelang. De Duitse autoriteiten hadden de absolute macht over alle communicatie en konden op ieder moment besluiten de lijnen af te snijden. Aan die wurggreep kon de Joodsche Raad zich niet ontworstelen.

---

[163] Ibidem.

[164] Ibidem. Toegangsnummer 19, brief d.d. 24 november 1942 'namens den Joodschen Raad voor Amsterdam', J. Brandon, secretaris.

4.2 *Het formulierenverkeer: een praktijkvoorbeeld*

Vanaf augustus 1942 vond de communicatie tussen de afdelingen in Amsterdam en Westerbork op geordende wijze plaats via standaardformulieren. De meeste formulieren zijn verdwenen. Toch is een enkel geval te reconstrueren, zoals hier het rekest van Abraham Jas voor een kampfunctie.

Afb. 4.4. Joodsche Raadwerkkaart van Abraham Jas. Eenzelfde kaart werd door de *Antragstelle* aangemaakt voor zijn echtgenote. Rechtsonder: nummer 26952 van het Exposé/rekest.

In het archief wordt in de Huispost van het Bureau Afrikanerplein een beperkt aantal formulieren bewaard. Aan de hand van de aanvraag van Abraham Jas om in Vught of Westerbork tewerkgesteld te worden is de informatiestroom, die de afhandeling van de procedure opleverde, te reconstrueren.

Afb.4.5. De gecombineerde Joodsche Raadwerkkaart (beide personen op één kaart vermeld) van de afdeling Centrale Voorlichting (Lijnbaansgracht). Kaarten met rekestnummer en procedure-informatie over *Sperres* e.d werden door de medewerkers *werkkaarten* (*Arbeitskarten*) genoemd.

Abraham Jas en zijn echtgenote zijn op 20 maart 1943 geregistreerd in Westerbork en ondergebracht in barak 68. Op 23 maart 1943, de dag van hun deportatie (in rode letters) is er via de *Antragstelle* Westerbork en het Voorlichtingsbureau Afrikanerplein een rekest (nr 26.952) ingediend om Abraham Jas in Westerbork of Vught te plaatsen in de functie van bakker. In de Huispost van het Bureau

26952

Afrikanerplein 19-23 Oost

JAS,Abraham 5-3-1886, Amsterdam Nederlander

19-3-43 Tugelaweg 66 III,Asd.

Lessing, Tugelaweg 65, Amsterdam-O.

TER BEHANDELING:

Ons wordt medegedeeld, dat betrokkene een bekwaam brood-bakker is. De papieren daaromtrent zou hij bij zich hebben.

Zou hij op deze gron/in Westerbork te werk gesteld kunnen worden of misschien naar Vught kunnen worden doorgezonden?

23/III 43

Mr. D.Fraenkel IV.

Afb. 4.6. Het exposé (verzoekschrift) voor Abraham Jas.

Afrikanerplein zijn enkele formulieren bewaard gebleven, die de herkomst van de gegevens op de Joodsche Raadwerkkaarten verklaren. Hierboven (afbeelding 4.6) is afgebeeld het rekestformulier of ‘exposé’, van het Voorlichtingsbureau Amsterdam-Oost, Afrikanerplein 19-23. Het formulier is met potlood gedateerd: 23 maart 1943.[165] Rechtsboven is met potlood het rekestnummer genoteerd: 26.952. Dit komt overeen met het nummer op de Joodsche Raadwerkkaarten van Abraham en zijn echtgenote. Links is genoteerd de datum 19 maart 1943. Kennelijk heeft Abraham Jas de dag voordat hij zich voor Westerbork moest melden het Voorlichtingsbureau Afrikanerplein bezocht. Daar is hem geadviseerd om een verzoek in te dienen om als bakker tewerkgesteld te worden. Het verzoek is in Westerbork behandeld, waar de kampcommandant de bevoegdheid had om iemand aan te stellen en van deportatie vrij te stellen (er is geen bewijs van communicatie met Vught). Individuele verzoeken werden (vermoedelijk) niet allemaal aan de kampcommandant voorgelegd, maar werden ter plaatse beoordeeld door vertegenwoordigers van de Joodsche Raad in het kamp om de commandant te ontlasten.

[165] Archief IB-NRK, Huispost Joodsche Raad, toegangsnummer 17. Voorlopig archiefblok 492

JOODSCHE RAAD VOOR AMSTERDAM
Emigratie-Bureau
Afd. Algemeene Voorlichting

LAGER WESTERBORK, 25 Maart 1943

Retour aan: JOODSCHE RAAD
Centrale Voorlichting
AMSTERDAM.

Onze Ref.: AV/IV/WLS/GdW
Uw exposé: nr.26952 dd.

K

26952

Betr. Naam Jas, Abraham
geb. dd. 5.3.1886

Barak no.

Commentaar:

Op de gronden in Uw exposé genoemd is hier voor betrokkene niets te bereiken.

Datum ontv.	F
Afdeling	Frankel
Behandeld door	29 [illegible]
Paraaf voor	
Afleggen	

Bijlagen:
Form. 6

K 1227

Afb. 4.7. De brief van het Emigratiebureau (Algemene Voorlichting), *Antragstelle Westerbork* aan Centrale Voorlichting Amsterdam.[166]

Op 25 maart 1943, dus twee dagen *nadat* aanvrager en zijn echtgenote naar Sobibor waren gedeporteerd, wordt vanuit Westerbork, afdeling A.V. (Algemeene Voorlichting) het negatieve besluit doorgegeven aan de afdeling C.V. in Amsterdam.[167] De informatie in deze brief is op 26 maart 1943 op de Joodsche Raadwerkkaart geschreven. Er is een zwarte K op de brief gestempeld, wat aangeeft dat de informatie op de werkkaart was geregistreerd. De uitkomst is kennelijk telefonisch vanuit Westerbork aan Centrale Voorlichting in Amsterdam doorgegeven. De schriftelijke melding van het Secretariaat Westerbork werd pas op 29 maart 1943 ontvangen door het Voorlichtingsbureau.

Een aanvrager moest aan zeer veel bureaucratische eisen voldoen om in aanmerking te komen voor een *Sperre* en bovendien moest men over (informele) contacten met de juiste personen beschikken. Was er eenmaal een aanvraag ingediend, dan was snelle communicatie via de Joodsche Raad met Westerbork van cruciaal belang. De Duitse autoriteiten beheersten alle verbindingen van Westerbork met de buitenwereld en konden deze naar eigen goeddunken tijdelijk buiten gebruik stellen. De effectiviteit van de inspanningen van de Joodsche Raad werd daardoor sterk beperkt.

[166] Ibidem.
[167] Ibidem.

HUISPOST

van Secretariaat Westerbork (Voorlichting-Kamer 209) Lijnbaansgr.366

aan Voorlichtingsbureau Afrikanerplein 19-23

Datum .28 Maart..... 1943

26952

Betr. Abraham Jas, geb. 5.3.1886

Mijne Heeren,

Hierbij zenden wij U het request betr. bovengenoemde retour.

1. Medegedeeld, dat request geweigerd
2) afleggen

Hoogachtend,
JOODSCHE RAAD VOOR AMSTERDAM
Centrale Voorlichting

(Mr.Dr.W.Diamand)

St/We
1 bijlage

Datum ontv.	
Afdeling	
Behandeld door	
Paraaf voor	
Afleggen	

Afb. 4.8: De begeleidende brief bij de afwijzing van het secretariaat Westerbork.[168]

4.3 *Communicatie: conclusie*

De behandeling van verzoeken kostte veel tijd. Aanvragers moesten veel bewijsstukken overleggen, die vaak weer elders moesten worden verkregen. In veel gevallen werd de beslissing pas genomen (positief of negatief) als de aanvrager samen met zijn gezin al was gedeporteerd. De Joodsche Raad trachtte door allerlei maatregelen de administratieve uitvoering en het formulierenverkeer zo efficiënt mogelijk in te richten. De voorwaarden voor de toekenning van *Sperres* werden niet bekendgemaakt en moesten uit praktijkgevallen worden gedestilleerd. Het gevolg was dat in veel gevallen de aanvragers werden gedeporteerd nog voordat hun verzoek kon worden behandeld. De administratieve procedure en de informatiestromen zijn hieronder in een diagram weergegeven. Het diagram geeft de bureaucratische route aan die de aanvraag heeft doorlopen en tevens wordt duidelijk waarom er van aanvragers meer dan één kaartje kan worden aangetroffen. De administratieve continuïteit van de Joodsche Raad werd voortdurend door gericht ingrijpen van de bezetter doorbroken. Zelfs de interne communicatie tussen afdelingen van de Joodsche Raad werd regelmatig onmogelijk gemaakt. Er was voor de bezetter slechts één prioriteit: het uitvoeren van de deportaties naar het Oosten en het halen van de door Berlijn gestelde getalsmatige doelen. De gegevens in de *Zentralkartei* in Westerbork vormden de basis voor de deportatielijsten. Hoe kwamen die deportatielijsten tot stand en hoe werden deze gegevens later verwerkt?

168 Ibidem.

De communicatielijnen via huispost in kaart gebracht.

Op 19 maart 1943 bezoekt Abraham het Voorlichtingsbureau Amsterdam Oost. Via Centrale Voorlichting (Lijnbaansgracht 366) wordt het rekestformulier naar Westerbork gezonden (blauwe lijn). Hier wordt één kaartje aangemaakt met gegevens over het verzoek. Inmiddels zijn Abraham Jas en zijn vrouw op 20 maart 1943 in Westerbork aangekomen, zij leveren hun PB's en Distributiestamkaarten in en hun personalia worden op 20 maart 1943 door de afdeling Algemene Voorlichting/Antragstelle op twee kaartjes geregistreerd.
Het baraknummer wordt aangegeven, zodat men weet waar zij zich bevinden voor nader bericht.
Op 23 maart 1943 worden Abraham en zijn vrouw gedeporteerd naar Sobibor, waar zij direct na aankomst op 26 maart worden vergast. De bureaucratische procedure is echter nog niet afgerond. Wel is al op 25 maart 1943 negatief beschikt door (of in naam van) de kampcommandant. De afwijzing (rode lijn) komt op 26 maart 1943 aan bij Centrale Voorlichting in Amsterdam. Daar wordt genoteerd op de werkkaart dat er niets te bereiken is.
Op 28 maart 1943 wordt het afwijzende bericht doorverzonden naar het bureau Afrikanerplein. Op 29 maart 1943 wordt het briefje afgelegd. De zaak is afgehandeld.

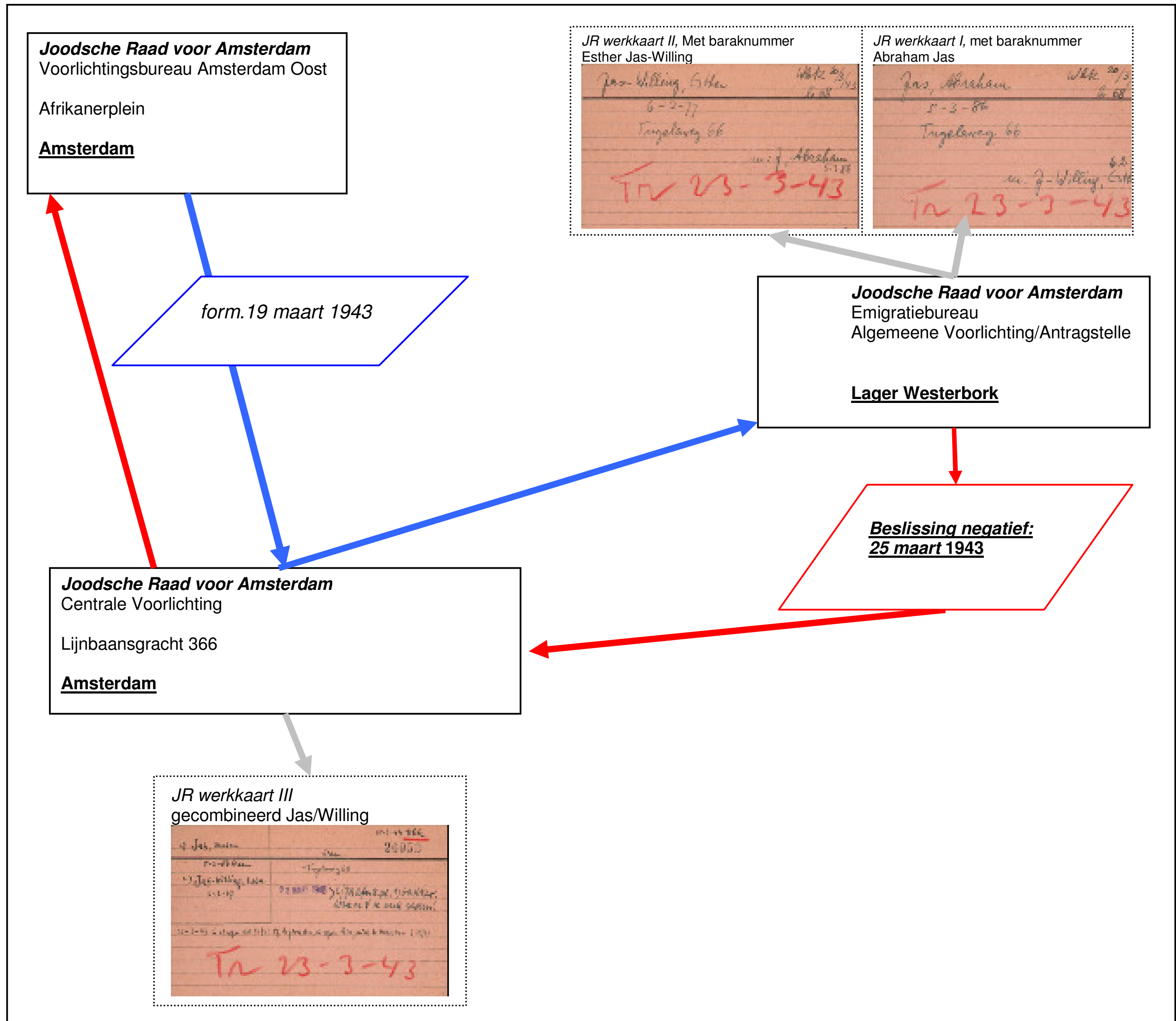

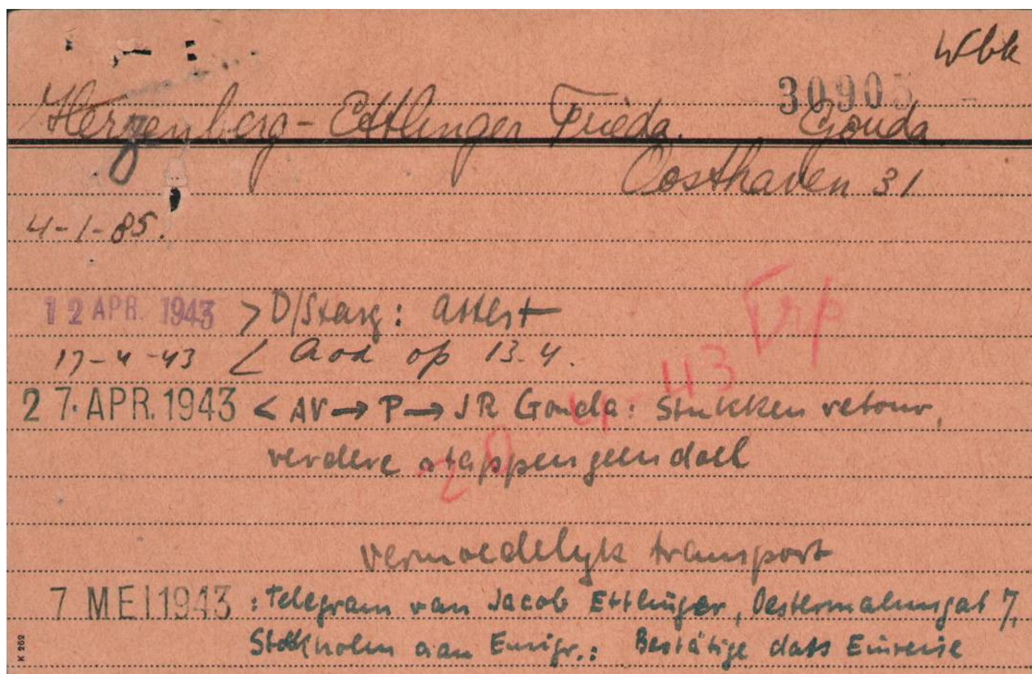
Diagram 4.1.: het administratieve proces voor aanvraag van een *Lagersperre* in beeld gebracht. De formulieren en briefjes werden via huispost uitgewisseld. Er zijn twee organen binnen de Joodsche Raad die kaartjes aanmaken met de gegevens van Abraham Jas en echtgenote: de *Antragstelle in Westerbork* en *Centrale Voorlichting in Amsterdam.*

5 Vermoedelijk op transport. De deportatielijsten

De deportatie uit Westerbork was een lotsbepalend moment voor de slachtoffers: de poort naar de hel. Op vrijwel elke Joodsche Raadwerkkaart van een gedeporteerde staat die datum diagonaal met rode potloodletters vermeld. Maar betekent dit dat de Joodsche Raad volledig op de hoogte was wie er werden gedeporteerd? Of werd deze informatie pas in een veel later stadium op de kaarten genoteerd? En wanneer was bekend of iemand was overleden?

5.1 *Casus: Frieda Herzenberg-Ettlinger*

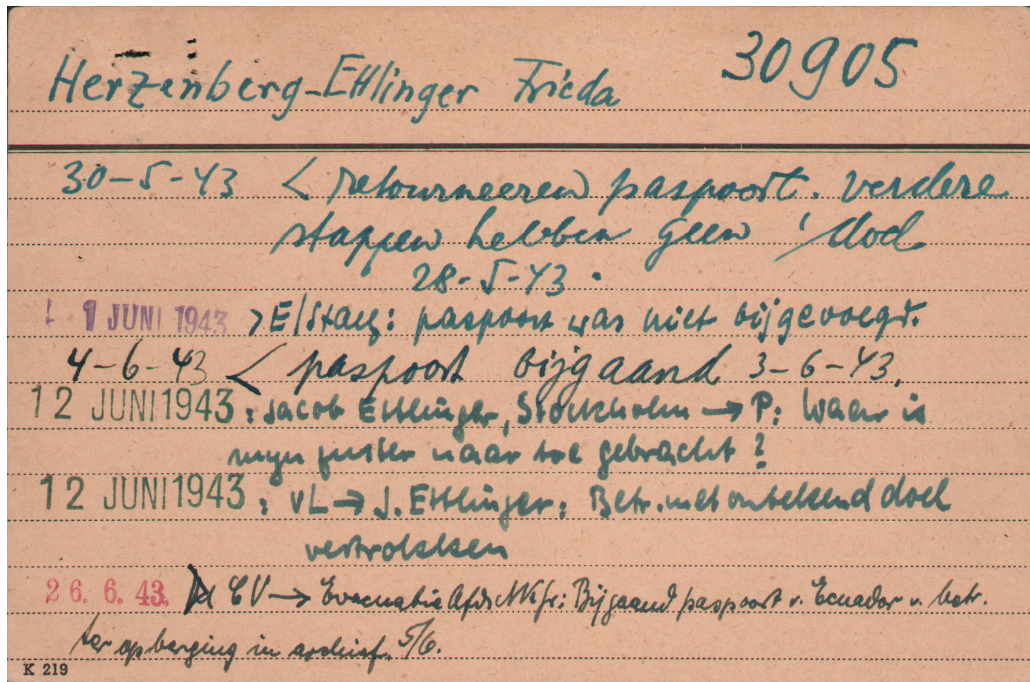
De Goudse Frieda Herzenberg-Ettlinger had op grond van Ecuadoriaanse nationaliteit en paspoort, dat door haar in Zweden woonachtige broer voor haar was aangevraagd, via de Joodsche Raad bij de Zentralstelle een verzoek ingediend om naar Zweden te mogen uitreizen. Het achterliggende dossier met correspondentie tussen de betrokkenen is verloren gegaan. Maar doordat de kerninformatie uit die stukken is genoteerd op de Joodsche Raadwerkkaarten, kan de feitelijke gang van zaken worden gereconstrueerd.

Wbk
Herzenberg-Ettlinger Frieda. 30905 Gouda
Oosthaven 31
4-1-85.
12 APR. 1943 > D/Starz: attest
17-4-43 < aod op 13.4.
27. APR. 1943 < AV → P → JR Gouda: Stukken retour, verdere stappen geen doel
vermoedelijk transport
7 MEI 1943 : Telegram van Jacob Ettlinger, Östermalmsgat 7, Stockholm aan Emigr.: Bestätige dass Einreise
K 262

Afb. 5.1. De Joodsche Raadwerkkaart van Frieda Herzenberg-Ettlinger. Rekestnummer: 30.905.

Het gebeurde vaak dat men via meerdere administratieve wegen aan deportatie probeerde te ontkomen. *Sperres* werden vaak gestapeld. Maar zo lang de definitieve *Sperre* niet was afgegeven, kon men op ieder moment worden gedeporteerd. Dit lot trof ook Frieda. Op 20 april 1943 werd zij gedeporteerd, zo geeft de rode diagonale potloodnotitie op de kaart aan. De bestemming was het vernietigingskamp Sobibor. Daar werd zij na aankomst op 23 april 1943 meteen vermoord. Deportatiedatum en bestemming waren op dat moment niet bij de Joodsche Raad of andere

Nederlandse autoriteiten bekend, maar zijn pas na de oorlog door het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis vastgesteld. En dat geldt ook voor plaats en datum van overlijden.

Herzenberg-Ettlinger Frieda 30905
30-5-43 < retourneeren paspoort. verdere stappen hebben geen doel 28-5-43.
1 JUNI 1943 >E/staat: paspoort was niet bijgevoegd.
4-6-43 < paspoort bijgaand 3-6-43.
12 JUNI 1943: Jacob Ettlinger, Stockholm → P: waar is mijn zuster naar toe gebracht?
12 JUNI 1943: VL → J. Ettlinger: Betr. met onbekend doel vertrokken
26. 6. 43. EV → Evacuatie Afd.: Bijgaand paspoort v. Ecuador v. betr. ter opberging in archief. 5/6.
K 219

Afb.5.2. De Joodsche Raadwerkkaarten van Frieda Herzenberg-Ettlinger (vervolg) 30.905.
De correspondentiegegevens zijn in totaal op 5 kaartjes (zijden) genoteerd.

De bureaucratische procedure ging na het overlijden van mevrouw voort. De deportatie en de dood van de cliënt waren niet bekend bij de medewerkers van de Joodsche Raad, die haar verzoek behandelden. Wel was duidelijk dat aanvraagster niet meer in Westerbork vertoefde. Op 27 april 1943 werden de stukken met betrekking tot het rekest teruggestuurd naar de Joodsche Raad afdeling in Gouda: ‘verdere stappen geen doel’; immers: ‘vermoedelijk transport’. De enige informatiebron die zekerheid over het vertrek kon verschaffen was de *Zentralkartei*: daar bevond zich de aparte cartotheek ‘vertrokkenen’ die de basis vormde voor de getypte deportatielijst. Maar die belangrijke informatiebron was niet direct toegankelijk voor de medewerkers van de Joodsche Raad.

In de meeste gevallen zou het dossier zonder meer kunnen worden gesloten, omdat doorgaans ook de naaste familieleden waren gedeporteerd. Maar mevrouw Hertzenberg had een broer in het neutrale Zweden, die de procedure op de voet volgde. Hij hield voortdurend via de post contact met de afdeling Centrale Voorlichting en wilde op de hoogte worden gehouden van de verblijfplaats van zijn zuster. Dat vormde een complicatie voor het systeem. Per telegram van 7 mei 1943 deelde hij mee dat de toegang tot Zweden was geregeld en dat verdere documenten onderweg waren: ‘Bestätige dass Einreise Schweden, geordnet und weitere Dokumente unterwegs’.

De vasthoudende broer in Zweden was een probleem voor de behandelend functionaris van de Joodsche Raad, de voormalige accountant Mathieu Carl Henri van Leeuwen. Hij was sinds 21 juli 1942 in dienst als referent/adviseur bij het Voorlichtingsbureau Bureau Lijnbaansgracht 366.[169] Hij moest de zaak afhandelen, maar ook hij is niet op de hoogte dat zijn cliënte al is gedeporteerd en is

169 Zie de betreffende kaart in de Joodsche Raadcartotheek.

vermoord. Op 9 mei 1943 wordt genoteerd: 'ontvingen telegram uit Stockholm. heeft het doel stukken aan u door te geven?'. Op 11 mei 1943 is Van Leeuwens conclusie 'op exposé v. 9-5-1943: verdere stappen hebben geen doel 10/5-43 (vermoedelijk op transport).' Vervolgens wordt op 21 mei 1943 door Dr. Kindler, het hoofd van de afdeling Centrale Voorlichting, informatie over het inmiddels uit Zweden ontvangen Ecuadoriaanse paspoort doorgegeven: 'Kindler/A: Ecuador pas no. 36, uitgegeven door Gen. Consul van Ecuador Stockholm, 17-1-1942'. De broer in Zweden heeft heeft voor de afgifte van dit paspoort gezorgd. In feite is dan alles geregeld om het vertrek van mevrouw naar Zweden in gang te zetten. Maar mevrouw is al een kleine maand eerder in Sobibor vermoord*, weten we nu.*

Medio mei 1943 heeft het bericht over de 'doorzending' van zijn zuster de broer in Stockholm bereikt. Hij vraagt per brief om haar adres. Deze brief wordt op 25 mei 1943 ontvangen. Per kerende post deelt Van Leeuwen mee, dat het niet mogelijk is om het adres van de zuster op te geven. Op 30 mei 1943 wordt besloten om het paspoort af te leggen in het archief, immers: "verdere stappen geen doel". Maar het paspoort is niet bijgesloten. Op 3 juni 1943 wordt dit hersteld. Maar ook de broer in Zweden informeert op 12 juni 1943 opnieuw: 'Waar is mijn zuster naartoe gebracht?' Direct volgt het antwoord van Van Leeuwen: 'betrokkene met onbekend doel vertrokken'. En op 26 juni 1943 wordt genoteerd dat het paspoort van CV (Centrale Voorlichting) is ontvangen en is opgeborgen in het archief. Een kleine drie weken later, op 20 juli 1943, wordt de behandelend functionaris Van Leeuwen zelf naar Sobibor gedeporteerd, alwaar hij direct na aankomst op 23 juli 1943 wordt vermoord.

Dit (niet unieke) voorbeeld toont aan hoe fundamenteel het gebrek aan informatie over het lot van de joden in het kamp bij de Joodsche Raad was. Dit was het gevolg van gericht beleid door de bezetter. De deportatiedatum was niet bekend bij de Joodsche Raad. Evenmin was de bestemming, Sobibor, bekend en het feit dat daar de verzoeker al meteen na aankomst was vermoord. Bestemming en lot van de gedeporteerden was geheim. Daardoor bleef het administratieve proces doorlopen. Een complicatie voor het systeem in dit geval werd gevormd door de verzoeken van de broer uit Zweden. Het systeem kon alleen reageren met niets-zeggende bureaucratisch eufemismen, een illustratie van wat door Zygmunt Baumann is genoemd: 'the dehumanization of bureaucratic objects'[170]. Maar de referent was aan handen en voeten gebonden en kon niet anders. Ook zijn menselijkheid als functionaris werd daardoor gereduceerd. Het is de voorbode van zijn eigen einde: drie maanden na zijn cliënte wordt de behandelaar Van Leeuwen zelf naar Sobibor gedeporteerd. En vermoord.

In de uitvoering komen we de kenmerken van het vervolgingssysteem tegen. De kampleiding had alle informatietroeven in handen. De Joodsche Raad moest via allerlei omwegen informatie verkrijgen. De uitvoering van de Endlösung was een geheime operatie: de slachtoffers werden in het ongewisse gelaten; zij dienden niet te weten welk lot hen te wachten stond. En ook de nabestaanden mochten niet weten wat het lot van hun dierbaren was. De medewerkers van de Joodsche Raad beschikten niet over de mogelijkheid om de aanvragers van de werkelijke gang van zaken op de hoogte te stellen. En omdat er geen overlijdensbericht was, kwam er geen einde aan de procedure. De behandelaar en zijn cliënte zijn uiteindelijk beiden het slachtoffer geworden van de *Endlösung.* Alleen hun papieren schaduwen zijn bewaard gebleven op de werkkaartjes van de Joodsche Raad.

---

[170] Zygmunt Baumann, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge 2007) 103.

5.2 *De ontwikkeling vanaf juli 1942*

Het administratieve systeem en de daaraan gekoppelde uitvoering tijdens de Sobibor-periode waren niet van de ene op de andere dag ontstaan. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van de productie van het systeem: de deportatielijsten. De manier waarop deze lijsten werden opgesteld veranderde in de loop der tijd. Als we de deportatielijsten van juli 1942 tot september 1944 nader beschouwen dan zien we grote verschillen in de opmaak, de ordening van de lijsten en de soorten informatie die is vermeld. Zo worden er vanaf begin 1943 lijsten geproduceerd met daarop het laatste woonadres van de gedeporteerden en worden er steeds meer categorieën gedeporteerden geïntroduceerd.

Want hoewel de deportaties begonnen als gevolg van een autonoom bevel uit Berlijn, dat geen rekening hield met de bredere administratieve consequenties met name voor de gemeentelijke bevolkingsregistratie, zou men er toch na enige maanden achter komen dat het onontkoombaar was om de deportatiegegevens beschikbaar te stellen aan de gemeentes. Dat betekende dat de gegevens op de lijsten moesten worden aangepast, omdat anders de gemeenten er niets mee konden beginnen. Een belangrijke rol bij dit proces was weggelegd voor de Hulpsecretarie in Kamp Westerbork. Hier zal aan de hand van de bewaarde output van het systeem, de deportatielijsten, een nadere analyse worden gemaakt van de consequenties voor de administratieve continuïteit van de drie systemen met gegevens van te deporteren joodse personen: de gemeentelijke bevolkingsregistratie, de *Zentralkartei* en de Joodsche Raadcartotheek. Er is gekozen voor drie meetmomenten: het begin (half juli 1942), begin oktober 1942 (ontruiming van de Nederlandse Rijkswerkkampen) en maart 1943 (Sobibor).

Uit de manier waarop de deportatielijsten zijn opgemaakt kunnen conclusies worden getrokken over de achterliggende administratieve processen. Inhoudelijk geven de vermelde soorten gegevens aan wat het doel van de lijst was. Aan de orde zal komen welke persoonsgegevens werden vermeld, welke volgorde en nummering werden toegepast en hoe dit veranderde in de tijd. Verder zal worden ingegaan op de rol van de hulpsecretarie van de gemeente in Kamp Westerbork.

5.3 *Juli 1942: deportatie naar Auschwitz*

Het eerste transport van Westerbork naar Auschwitz vond plaats op 15 juli 1942. Van dit transport is één lijst bewaard gebleven.[171] De ordening van de lijst is niet alfabetisch. Gezinsleden staan op de lijst in clusters vermeld wat overeenkomt met de ordening van de *Zentralkartei*.[172]

Betreffende het tweede transport is er meer materiaal beschikbaar.[173] Eén deel van het transport bestond uit strafgevangenen uit het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*. Deze lijst van 312 personen is vermoedelijk al in Amersfoort opgesteld. De lijst is als volgt opgebouwd: linksboven de transportdatum. Dan het volgnummer (vanaf 1), familienaam, voornaam, geboortedatum en

---

[171] Archief IB-NRK, Westerbork, 34, nummer 407.

[172] De ordening van de *Zentralkartei* en de kampnummers kenden hetzelfde uitgangspunt, zie hoofdstuk 2.5.1.

[173] De diverse lijsten zijn na de oorlog door het Informatiebureau samengevoegd tot een zogenaamd treinreferaat. Men trachtte per transportdatum (d.w.z. per trein) alle relevante informatie te verzamelen. Dit betrof enerzijds de diverse bewaard gebleven deportatielijsten en anderzijds de informatie van overlevenden (repatrianten c.q. representanten). Uiteindelijk werd de informatie gecombineerd om vast te stellen wat de meest waarschijnlijke datum en plaats van overlijden van de vermisten was.

geboorteplaats.[174] Niet vermeld zijn het adres en de woonplaats van de gedeporteerden. Hierdoor kon de Hulpsecretarie de lijsten niet controleren aan de hand van de persoonskaarten. Om die op te vragen moest de gemeente worden aangeschreven waar men het laatst was ingeschreven. En juist dat gegeven ontbrak. Het is niet verwonderlijk dat de medewerker van de Hulpsecretarie die de gegevens controleerde op het voorblad noteerde: 'kan ik niet controleren daar de woonadressen ontbreken'. Het is opmerkelijk dat deze notitie gemaakt werd op 14 december 1943, dus 1,5 jaar nadat het transport was vertrokken.[175] Deze controle kon wel worden uitgevoerd voor de 25 gedeporteerde oude kampbewoners, want hun persoonskaarten waren wel in de Hulpsecretarie aanwezig.[176] Opmerkelijk is de tijdspanne tussen het transport en de controle. De richtlijnen van de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregistratie voor de verwerking door de Hulpsecretarie van de deportatiegegevens (eufemistisch als 'Bijzondere omstandigheden' aangeduid) waren pas eind 1942 van kracht geworden. De deportatie had absolute prioriteit, terwijl de administratieve verwerking achteraf geschiedde; dan pas kwamen problemen aan het licht. In de loop van 1942 was een aanzienlijke achterstand ontstaan bij de verwerking van de gegevens van de gedeporteerde Nederlandse joden. Hun gegevens werden niet door de Hulpsecretarie geregistreerd. Deze achterstand kon pas na de oorlog worden ingelopen, toen het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis en het Ministerie van Justitie de administratieve gaten probeerden te dichten op grond van de wet van juni 1949.

Welke aanpassingen vertoont de opmaak van de lijsten? De lijst van het eerste deportatietransport van 15 juli 1942 is een simpele, ineen gebonden klapper (15,16, 21, 24, 31 juli 1942).[177] Er zijn geen volgnummers, alleen paginanummers. Met vulpen zijn er mutaties en aanvullingen van de namen genoteerd, vermoedelijk tijdens de oorlog. Met ballpoint zijn er (na de oorlog) aanvullingen genoteerd. De lijst is na de oorlog bewerkt door medewerkers van het Informatiebureau. De ordening is niet *alfabetisch-lexicografisch*. Familieleden staan in clusters vermeld. De meeste aanvullingen zijn meisjesnamen van gehuwde vrouwen en correcties van typefouten. Soms zijn er dossiernummers van het Informatiebureau genoteerd of de aantekening 'in leven'. De transportlijst van 21 juli 1942 is linksboven geparafeerd door een medewerker van het Informatiebureau (bijv.: '24-1-46'). De lijsten hebben het kenteken 'A': Liste A nr 22, 23 etc.. De lijsten van 15, 16 en 21 juli 1942 kennen geen categorieën gedeporteerden, maar op de lijst van 24 juli 1942 staan drie categorieën vermeld: *Normaltransport*, *Freiwillige* en *Haeftlinge*. De *Haeftlinge* zijn grotendeels (zo niet allen) afkomstig uit het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (notitie op de Joodsche Raadwerkkaarten). De lijsten van 27 juli en 31 juli 1942 hebben de categorie 'Freiwillige' en de categorie 'Nachtrag'. Er worden alleen paginanummers vermeld.

De deportatielijsten van 24 en 31 juli 1942 komen ook voor in een gebonden exemplaar.[178] Er is een dubbele nummering gehanteerd. Een aparte kolom met een viercijferig nummer en daarna het lopende nummer van de lijst. Familienaam, voornaam, geboortedatum en het beroep. Het is een

174 Er zijn dus twee contemporaine 'originelen' van de lijst. Maar in het kader van de opsporende taak van het Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork, dat na de bevrijding de beschikking kreeg over de bestanden van de Hulpsecretarie, zijn ook kopieën van de lijst aangemaakt.

175 Archief IB-NRK, Westerbork, 34, nummer 589.

176 Ibidem, lijst "Transportliste vom 16.7.1942" met potloodaantekening: 'gedeeltelijke transportlijst voor zover ingeschreven bev. reg. 9.10.42 P.K. verzonden'.

177 Archief IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummer 407.

178 Archief IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummer 381.

standaardformulier, waarop het bladnummer kan worden ingevuld (rechtsboven) en datum in de titel: 'Judentransport aus den Niederlanden – Lager Westerbork – am …. 24. juli 194…'.

Afb. 5.3. De 'vroege' versie van de deportatielijst van 24 juli 1942. Rode pijl: Aanduiding *Zentralstelle*-nummer.[179]

Op de lijst zijn namen geschrapt. De eerste kolom bevat het nummer van de *Zentralstelle*. Deze nummers zijn overgenomen op de Joodsche Raadwerkkaarten. Teruggestelden, die later opnieuw werden opgeroepen, kregen een oproepnummer dat bestond uit het oude nummer, de afkorting 'BnH' en het nieuwe nummer. Deze systematiek werd na september 1942 niet meer toegepast.

Afb. 5.4. De deportatielijst van 24 juli 1942 met *Zentralstellenummer*, *laufende Nummer*, personalia en beroep.[180]

De ordening van het systeem, als we uitgaan van de ordening zoals die door de *Zentralstelle* werd gedicteerd en tot uiting komt in de *Zentralstelle*-nummers op de lijsten, werd door twee oorzaken

[179] Ibidem.
[180] Ibidem.

verstoord: men werd door tussenkomst van de Joodsche Raad van de lijst geschrapt of men kwam niet opdagen bij het Centraal Station en dook onder.

Via de Joodsche Raadkaarten is te achterhalen wat de achtergrond van de terugstellingen is geweest. Isidoor Levie met zijn echtgenote Jansje Levie-Cohen is pas op 31 juli 1942 in Westerbork geregistreerd (strafgeval vanuit Den Haag, barak 67) en op 24 augustus 1942 gedeporteerd. Kennelijk hebben zij getracht onder te duiken, maar zij zijn dan toch in Den Haag gearresteerd. David Kuit had een Z*urückstellung*, hij kwam in januari 1943 in Kamp Vught en werd op 21 september 1943 naar Auschwitz gedeporteerd.[181] Abraham van der Linden, zijn echtgenote Mirjam v.d. Linden-Springer en dochtertje Marijke van der Linden-Springer zijn ondergedoken en hebben de oorlog overleefd.[182]
De doorhalingen op de deportatielijst : Mina Kroonenberg en haar dochter Rachel kregen uitstel op 22 juli 1942, maar werden alsnog op 31 juli 1942 gedeporteerd.[183]

5.4 *Oktober 1942: de ontruiming van de Rijkswerkkampen*

In de periode tussen januari 1942 en begin oktober 1942 werden naar schatting 6000 Nederlandse joden (mannen) tewerkgesteld in Rijkswerkkampen.[184] Begin oktober 1942 werden deze kampen ontruimd naar Westerbork, en werden ook de andere gezinsleden naar het kamp gebracht. Daarna werd men gedeporteerd naar Auschwitz. Die deportatielijsten hebben een andere opmaak dan die van juli 1942. Er is op iedere pagina een stempel gezet: 'Judentransport aus den Niederlanden am [ ] 194 [ ]' met 'Blatt'. Het gebruik van stempels was een verbetering van het administratieve proces, dat de efficiëntie ten goede kwam.[185]

De archieven van de Rijkswerkkampen in Nederland zijn, zeker wat betreft de oorlogsperiode, grotendeels verloren gegaan, maar een deel van de gegevens kan worden gereconstrueerd. Op de deportatielijsten van oktober 1942 is bij 1352 mannen aangetekend dat zij uit een werkkamp afkomstig waren. In 30% van de gevallen staat er slechts de afkorting 'RWK'; bij de andere gevallen staat de naam van het kamp vermeld. Per persoon werden vermeld: het volgnummer, de achternaam (indien gehuwd met vermelding meisjesnaam), de voornaam, de geboortedatum en het beroep. Het beroep werd ook vermeld, immers men werd voor 'tewerkstelling in Duitschland' op transport gesteld. De opmaak van de lijsten was er ook op gericht om misleidende informatie te verschaffen. Van de gedeporteerden werden alleen de mannen in de leeftijd tussen 15 en 50 jaar geselecteerd voor dwangarbeid. Dat gebeurde op het station in Cosel, een plaats ca. 60 kilometer ten westen van de eindbestemming Auschwitz. De rest van de inzittenden, vrouwen, kinderen, bejaarden en zieken, werden doorgevoerd naar Auschwitz en zijn daar meteen na aankomst vermoord.[186]

---

181 Zie de betreffende Joodsche Raadkaarten.
182 Ibidem.
183 Ibidem.
184 De exacte getallen zijn bij gebrek aan gegevens niet bekend. Dit verklaart waarom in de literatuur verschillende cijfers voorkomen.
185 Archief IB-NRK, Westerbork, 34, aanvraagnummer 408.
186 Hoofdbestuur van het Nederlandsche Roode Kruis, *Auschwitz. Deel III: de deportatietransporten in de zg. Coselperiode (28 augustus tot en met 12 december 1942)*, (Den Haag 1952) 8-15.

Kr. – Rood Oktober Eb: Gr...

Judentransport aus den Niederlanden – Lager Westerbork

Blatt 79

5. October

2

Liste A nr 56

2.001	Saarluis	Marianne	28.11.99	ohne
2.002	Bobbe	Heijamnn	18. 6.96	Kaufmann
2.003	Bobbe-de Koning	Nieje	7.10.09	ohne
2.004	Bobbe	Clara	31. 8.26	ohne
2.005	Bobbe	Barend	1.10.27	ohne
2.006	Bobbe	Debora	16. 5.33	ohne
2.007	Kisch	Soestmann	13.12.03	Reisender
2.008	Gans	Charles	6. 1.24	Schuster
2.009	Haringman	Salomon	5.12.86	Kaufmann
2.010	Kaufmann (Kavalier)	Josef	6.12.21	Lederarbeit…
2.011	van Gelderen	Jonas	17.12.17	Schneider
2.012	Cardozo	David	16. 5.97	Diamantarbei…
2.013	Cohen	Emanuel	16. 4.84	Knecht
2.014	Meijer	Meier	30. 5. 21	Monteur
2,015	Wijnschenk	Meijer	21. 2.23	Schuster
2.016	Roet	Moses	26. 3.21	Kellner
2.017	Ricardo	Isaac	21. 7.06	Arbeiter
2.018	Dikker	Willem	14.12.86	Heandler
2.019	van Hooren	Aron	22. 8.22	Autoschlosser
2.020	Davids	Arnold	18. 5.87	Maler
2.021	van Dam	Isaac M.	1. 3.31	ohne
2.022	Plesser	Max	21. 5.19	Magazinbedie…
2.023	van Dam	Isaac	2 .11.87	Agent
2.024	van Dam	Hartog Jacob	4. 7.02	Kaufmann
2.xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx		Judith	24. 1.01 xxxxxxxx	xxxxx ohne
2.025	Kisch	Arnold	23. 8.25	Baecker
2.024	Tierlier	David	18. 8.02	Lumpenhaendle…
2.028	da Costa	David	17. 6.89	Diamantarbeit…
2.026	Zwaab	Bernard	24. 1.14	Elektriker
2.027	van Leeuw	Eduard	15. 4.15	Angestellter
2.028	de Jong	Heijmann	17. 9.84	Angestellter
2.029	Sanders	Levi M	21. 5.09	Bilderrahmen…
2.030	v.d.Kar	Jesayas	7. 3.16	Schneider
2.031	Witgenhuizen	Meijer	26. 9.16	Verkaeufer
2.032	Israel	Salomon	8. 7.19	Buchhalter
2.033	Israel	Israel	8. 2.12	Kaufmann
2.034	Israel	Henry	29. 9.16	Kaufmann
2.035	Israel	Emanuel	19. 7.24	Laufjunge

Liste A nr 57

Afb. 5.5. De deportatielijst met vele annotaties van 5 oktober 1942. Het is duidelijk dat deze lijst door vele handen is gegaan. De namen zijn afgevinkt, geschrapt, gecorrigeerd en er is herkomstinformatie toegevoegd.[187]

[187] Archief NRK-IB, Westerbork, aanvraagnummer 408.

De deportatielijsten van begin oktober 1942 dragen de sporen van de chaotische periode waarin zij zijn opgesteld. Zij bevatten veel moeilijk leesbare annotaties, strepen en doorhalingen. Per regel is er afgevinkt. De namen van personen zijn met potlood geschrapt. De lijst is foutief genummerd, dit is later gecorrigeerd en er zijn tellingen vermeld. Er zijn diverse kleuren potlood gebruikt. Met inkt zijn verwijzingen naar andere lijsten opgetekend. Men heeft bladzijden gecontroleerd en geparafeerd. Er wordt geen onderscheid gemaakt per categorie gedeporteerden, zoals bijv. strafgevallen, of vrijwilligers zonder oproep.

Begin oktober 1942 was de aanvoer van mannen uit de Nederlandse Rijkswerkkampen en hun gezinnen zo groot, dat het administratieve systeem in Westerbork grote moeite had dit te verwerken. Op de Joodsche Raadwerkkaarten wordt als registratiedatum aangegeven 3-5 oktober 1942, omdat de exacte datum van binnenkomst niet was vastgelegd.

De conclusie is dat er gepoogd is om het administratieve proces, waar deze lijsten deel van uitmaakten, efficiënter te laten verlopen. Het *Zentralstellenummer* werd niet meer vermeld. Het gebruik van stempels bovenaan iedere pagina duidt op een formalisering van het administratieve proces. Maar door de enorme toevloed van mannen uit de werkkampen en hun gezinnen, die allen gedeporteerd moesten worden, werd het administratieve systeem overbelast.

5.5 *De Sobibortransporten in 1943*

Vanaf 2 maart 1943 vertrok er wekelijks een trein naar het vernietigingskamp Sobibor. In totaal werden 34.313 personen gedeporteerd. Het kleinste transport (17 maart 1943) bevatte 964 personen . Het grootste transport vond op 8 juni 1943 plaats. Er werden toen 3017 joden naar Sobibor gedeporteerd.[188] De frequentie van de transporten was wekelijks, maar in juni 1943 vonden er drie transporten plaats. Het logistieke proces was in toenemende mate geolied, maar hoe zat het met de achterliggende administratieve processen?

De opmaak van de lijsten is veranderd, maar het stempel is gehandhaafd. Op de deportatielijst (Liste A, Nr. 1-34) van 20 april 1943 worden diverse categorieën gedeporteerden onderscheiden. Eerst wordt (alfabetisch-lexicografisch geordend) de categorie *Normaltransport* vermeld: degenen die zich met hun oproep hebben gemeld. Opmerkelijk en afwijkend is de eerste vermelding op de lijst: 'Eine Frau', Vorname: 'Mietje', 'Geisteskrank.' De volgende categorie betreft de *Häftlinge*: 'vol-joodse' arrestanten, meestal onderduikers. Dan is er als laatste de categorie *Nachtrag zum Normaltransport*, zij die op het laatste moment aan de deportatielijst zijn toegevoegd.

Deze lijst (doorslag) werd na vertrek van het transport aan de Hulpsecretarie overgedragen. Vanaf begin 1943 werden deze deportatielijsten, na vertrek van de treinen, gecontroleerd en bewerkt door de Hulpsecretarie in het Kamp Westerbork, dat ook wel werd aangeduid als het *Gemeindebüro*. Van de gedeporteerden moesten per geval de personalia worden gecontroleerd en moest de laatste woonplaats worden vastgesteld. De ambtenaren Van Molhuijsen en van Donselaar werden bij dit werk door twee joodse gevangenen bijgestaan: Rudolf Fried en Herman Joel.

---

[188] Het Nederlandse Rode Kruis, *Sobibor,* vierde uitgave (Den Haag 1952) 3.

Zoals hiervoor is beschreven, was eind 1942 door de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters geconstateerd dat er behoorlijke gaten in de gemeentelijke bevolkingsregistratie waren ontstaan door de uitvoering van de deportaties. Doordat een belangrijk gegeven op de deportatielijsten ontbrak, het laatste adres en de woonplaats van de gedeporteerden, kon dit niet eenvoudig worden gerepareerd. Met de circulaire D II, no. 11-43/4, 26 november 1942 werd dit hiaat gerepareerd. En met een extra ambtenaar kon het Hulpsecretariaat aan haar administratieve verplichtingen voldoen: het verzamelen en tellen van de persoonsbewijzen van de gedeporteerden, het verzamelen en tellen van de distributiestamkaarten van de gedeporteerden en het opstellen van mutatielijsten per gemeente van gedeporteerden, met de juiste personalia en laatste adressen van deze personen.[189]

Vanaf begin 1943 werd door de Hulpsecretarie de definitieve deportatielijst opgemaakt, met daarop het laatste adres en woonplaats van de gedeporteerden. Om de ontbrekende herkomstgegevens te verkrijgen werden er per geval bij de *Zentralkartei* informatieverzoeken ingediend, want daar beschikte men wel over het laatste adres. De resulterende lijst was de basis voor de aparte mutatielijsten die per gemeente werden opgemaakt. Uiteindelijk werd de definitieve deportatielijst van de Hulpsecretarie in het kamp overgebracht naar de gemeente Westerbork en daar afgelegd in het 'Archief Kamp Westerborck'. Op de persoonskaarten van de Hulpsecretarie werd bij de deportatiedatum gestempeld 'buitenland', alsof de betrokkene was geëmigreerd.

An die Zentralkartei

ARCHIEF KAMP WESTERBORCK

Bitte um letzte Wohnadresse, Geburtsort und Eingangsdata von folgenden Personen die alle am 18.Mai 43 auf Transport gegangen sind

1.	Aronstein	Elga	6.2.28
2.	Drukker	Hartog	7.1.86
3.	Feitsma-Joles	Judith	10.2.03
4.	Feitsma	Rachel	10.11.26
5.	Hakker	Salomon	6.3.37
6.	Karels	Herman	9.2.98
7.	Karels	Juliette	18.8.30
8.	Kahn	Hartog	6.1.00
9.	Koninsky-Noach	Ernestine	9.6.95
10.	Kroonenberg-Meijéer	Jeanette	25.4.01
11.	Müller- Michel	Bertha	2.10.68
12.	Spiegel	Frieda	5.133
13.	Spiegel	Heinz	4.7.31
14.	Swartberg-van Leeuwen	Pauline	16.1116
15.	Tromp	Catharina	21.4.74
16.	van Wien-Damman	Ella	28.6.88
17.	Winkel	David	24.7.26
18.	van.d.Berg-Ereira	Gracia	10.3.49
19.	Mozez-Katan	Saartje	19.8.02

Registratur
Abt. Central Kartei

24.5.43

Gemeindebüro

Afb. 5.6. Inlichtingenverzoek van de Hulpsecretarie (B.T. van Donselaar) aan de *Zentralkartei*.[190]

Alleen bij de bestemmingen Bergen-Belsen of getto Theresienstadt werd deze op de kaart vermeld; dit waren geen vernietigingskampen. Naar de gemeentes werden mutatielijsten met de vertrokken joodse inwoners gestuurd, zodat de ambtenaren van de burgerlijke stand deze als 'vertrokken' konden

---

189 Deze taken zijn ontleend aan de notities die op de diverse lijsten zijn gemaakt. Zo werden o.a. per pagina de aantallen PB's genoteerd.

190 IB-NRK, Westerbork (34), aanvraagnummer 547.

registreren. Dit administratieve proces nam veel tijd in beslag. Om het werk van de Hulpsecretarie te bespoedigen werd de ordening van de lijsten aangepast: deze werd *alfabetisch-lexicografisch* terwijl de echtgenotes staan vermeld met hun meisjesnaam. De systematiek om gezinsleden bij elkaar te vermelden is losgelaten, waardoor de nieuwe systematiek meer aansloot op werkwijze van de Hulpsecretarie. De administratieve processen in de *Zentralkartei* en Hulpsecretarie werden meer op elkaar afgestemd en de gezamenlijke efficiëntie werd verhoogd.

Ondanks de verbeteringen kostte de controle veel tijd. De definitieve deportatielijst van het transport van 18 mei 1943 (Westerbork-Sobibor) werd pas op 31 mei 1944 door de Hulpsecretarie afgerond. De gemeentes kregen de mutatielijsten met een behoorlijke vertraging en de geleverde informatie was niet volledig. De echte deportatiedatum, die bekend was bij de Hulpsecretarie, werd niet aan de gemeentes doorgegeven.[191]

Blatt 1 Joel

Judentransport aus den Niederlanden – Lager Westerbork

am 20. April 1943.

1.	Eine Frau	Mietje	x	Geisteskrank
2.	Aardewerk	Henriette	13. 6.99 x	Naeherin
~~3.~~	~~Abas~~	~~Alexander~~	~~26. 7.98~~	~~Vertreter~~
~~4.~~	~~Abas-de Vries~~	~~Aaltje~~	~~28. 7.97~~	~~Ohne~~
~~5.~~	~~Abas~~	~~Esther~~	~~[illegible]~~	~~Ohne~~
6.	Abas	Benjamin	31. 5.58 x	Ohne
7.	Abas-Koppenhagen	Klara	25. 8.76 x	Ohne
8.	Abas-Polak	Johanna H.	29. 7.99 x	Ohne
9.	Abas	Salomon	14. 9.63 x	Ohne
10.	Abrahamsohn-Bonem	Pauline	16. 5.00 x	Ohne, Naeherin
11.	Achttienribbe	Izak	26.10.71 x	Ohne
12.	v. Adelsberg	Hartog	29. 6.89 x	Ohne
13.	Agsteribbe-de Hond	Clara	14.10.18 x	Naeherin
14.	Agsteribbe	Jansje	7. 3.42 x	Ohne
15.	Agsteribbe	Max	14. 8.39 x	Ohne
16.	Alter	David	23. 7.09 x	Kellner
17.	Alter	Isaak	1.10.87 x	Schiffsteuermann
18.	Aptroot	Mozes	26.11.75 x	Ohne
19.	Aptroot-Frank	Froukje	25. 1.78 x	Ohne
20.	v. Arend	Leentje	22. 7.02 x	Ohne
21.	v. Arend	Sonja	12. 9.41 x	Ohne
22.	Post	Betty	23. 4.38 x	Ohne
23.	Post	Sara	10. 2.33 x	Ohne
24.	Auslesezer-Udler	Bamje	15. 9.72 x	Ohne
25.	v. Baaren-Colthof	Cornelia	21.10.76 x	Ohne
26.	Bannet-v. Bueren	Leentje	6. 3.68 x	Ohne
27.	Barend-Mehhlovits	Chaje M.	17. 3.17 x	Schneiderin
28.	Baruets-Stern	Rebekka	19.10.71 x	Ohne
29.	Bartels-v. Geens	Helena	21. 3.74 x	Ohne
30.	Barzilaij-Koekoek	Heintje	22. 7.70 x	Ohne
31.	Bas-v.d. Woude	Grietje	7. 3.92 x	Ohne, Schneiderin
32.	v. Been	Izak	10. 5.05 x	Massschneider
33.	v. Been-Becki	Hanna	11.10.16 x	Ohne

Afb. 5.7. De deportatielijst van 20 april 1943 (gedeeltelijke weergave). Vermelding 'Joel' (rechtsboven).[192]

191 Overigens werd ook in de gemeentes geconstateerd dat inwoners waren vertrokken zonder afmelding. Dit gebeurde met name als zich nieuwe bewoners inschreven op adressen waar eerst joden hadden gewoond. De oude, vetrokken bewoners werden dan op een administratieve datum uitgeschreven. Hetzelfde gold ook voor onderduikers. Sommige gemeentes kamden al in 1942 hun bestanden uit en registreerden dan welke inwoners kennelijk waren vertrokken. Het bovenstaande verklaart waarom de VOW-registratiedatum op de persoonskaarten van de gemeentes doorgaans een puur administratieve is, die vaak sterk afwijkt van de werkelijke vertrekdatum.

192 Archief IB-NRK, Westerbork, aanvraagnummer 365.

Afgebeeld is de ‘originele’ deportatielijst: dun doorslagpapier, met het standaardstempel met de ingevulde datum (uit de lijst die de Hulpsecretarie maakte, werden alle geschrapte namen verwijderd). Op deze ‘originele’ deportatielijst zijn de laatste mutaties vóór het transport handmatig aangetekend. Van de eerste pagina zijn tien personen geschrapt. Aan de hand van de Joodsche Raadwerkkaarten kan worden vastgesteld dat Alexander Abas en zijn gezin, die geschrapt zijn van de lijst van 20 april 1943, op 16 november 1943 zijn gedeporteerd. De reden van dit uitstel is niet op de Joodsche Raadwerkkaart vermeld. Henri Beer werd op 20 april 1943 gedeporteerd ondanks dat er een *Puttkammerprocedure* liep. Zijn echtgenote Dina en kinderen Robert, Rudie en Wilhelmina werden pas op 29 juni 1943 gedeporteerd.[193] Het uitstel voor Alida Berklou-Wolff en haar zoon Henny Berklou was van kortere duur. Zij werden met het volgende transport van 27 april 1943 naar Sobibor afgevoerd. De geannoteerde doorslaglijst werd na vertrek van de trein aan de medewerker Herman Joel van het Hulpsecretariaat (*Gemeindebüro*) overgedragen (zie potloodnotitie rechtsboven). Vervolgens werd er een definitieve deportatielijst geproduceerd en een set mutatielijsten per gemeente, met de personalia en adressen van uit de bevolkingsadministratie af te voeren personen.

De bewaarde ‘originele’ lijsten zijn doorslagvellen. Waar de voorvellen zijn gebleven is onbekend, maar het is mogelijk dat deze met de trein mee zijn gereisd naar de eindbestemming. Om de mutatielijsten met af te voeren personen te kunnen produceren moest de ontbrekende informatie worden achterhaald uit de bestanden van de *Zentralkartei*. Daartoe werden schriftelijke verzoeken ingediend bij de *Zentralkartei*, waarin werd gevraagd om het laatste woonadres, de geboorteplaats en de datum van binnenkomst in Westerbork. De gegevens werden op de aanvraaglijst aangevuld door

Folgende Personen aus Westerbork sind am 18. Mai 1943 via Lager Westerbork abgereist.

1.	Abraham	David	4. 7.14
2.	Acathan	Isabella	1. 2.17
3.	Achttienribbe	Simon	30. 6.06
3.	Agteribbe	Abraham	19.12.37
4.	Agteribbe	Keetje	3. 5.11
5.	Agsterribbe	Leendert S. S.	5. 8.12
6.	Agsteribbe	Sara	11. 6.91
7.	Aldewereld	Mozes	30.11.00
8.	Alkan	Peter Julius	23 8.25
9.	Altmann	Auguste C.	20. 3.10
10.	van Amerongen	Isidore	13.7. 83
11.	Appelboom	Rebecca	5.11.21
12.	Aptroot	Mozes	26.11.80
13.	Aron	Lea	12.12.94
14.	Aronstein	Ernst	27. 8.08
15.	Aussen	Michel	1. 8.76
16.	Bachrach	Nathan	2.10.31
17.	Bamberg	Esther B.	4. 4.01
18.	Barendse	Aron	10. 9.04

Afb. 5.8. De mutatielijst van de Hulpsecretarie van het deportatietransport van 18 mei 1943 werd pas op 31 mei 1944 afgerond.

193 Zie de respectievelijke Joodsche Raadwerkkaarten.

de *Zentralkartei* en geretourneerd aan het Hulpsecretariaat. Medewerkers van de Joodsche Raad voor Amsterdam hadden geen directe toegang tot de gegevens van de Zentralkartei. Wel kon er per geval informatie worden opgevraagd door het secretariaat Westerbork van de Joodsche Raad aan de Lijnbaansgracht 366 (Amsterdam). De uitwisseling van informatie tussen Amsterdam en Westerbork was door de afstand onderhevig aan vertraging, nog afgezien van de belemmerende maatregelen die de Duitse autoriteiten konden instellen om de communicatie te belemmeren. Tussen de *Zentralkartei* en het hulpsecretariaat in Westerbork zal de informatie-uitwisseling vermoedelijk sneller en efficiënter zijn geweest.

De achterstanden die ontstaan waren in de bevolkingsboekhouding waren echter groot. In de periode juli-december 1942 waren 38577 joden gedeporteerd. Met de kleine personele bezetting van de Hulpsecretarie, bestaande uit de ambtenaren Molhuijsen en van Donselaar, en de oude kampbewoners Joel en Fried, kon een dergelijke achterstand niet binnen een redelijk termijn worden ingehaald. De hiaten als gevolg van de administratieve discontinuïteit waren bijna onherstelbaar groot. Het was het Inlichtingenbureau voor joden te Westerbork en later het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis dat na de oorlog de reparerende taak moest gaan verrichten.

5.6 *Eindbeschouwing deportatielijsten*

De systematiek van de eerste transporten was gebaseerd op de oproepen. De koppeling tussen oproepnummer en transportlijst werd geleidelijk in 1942 losgelaten. Begin oktober 1942, toen de werkkampen werden leeggehaald, werd de koppeling niet meer gemaakt. Opvallend is de uniformiteit van de lijsten gedurende de Sobibor-periode qua uiterlijke vorm en vermelde gegevens, maar ook in de werkwijze van het Hulpsecretariaat, zoals door de aantekeningen op de lijsten wordt gedocumenteerd. Dit geeft aan dat er toch een gestandaardiseerde werkwijze in de administratie was ontstaan. De administratieve continuïteit was sterk aangetast door de in 1942 ontstane achterstanden en onvolledigheid van aan de gemeentes geleverde gegevens. In het administratieve proces dat ten grondslag lag aan de deportaties was sprake van een toenemende integratie van de werkzaamheden van het Hulpsecretariaat en de *Zentralkartei*.

Het repressieve systeem van de Duitsers verbrak de communicatielijnen van de Joodsche Raad met Westerbork regelmatig. De organisatorische continuïteit van de Joodsche Raad werd door maatregelen van de bezetter voortdurend ondergraven. De bestemming van de transporten werd geheim gehouden. De Joodsche Raad kon alleen via haar inspecteurs in Westerbork constateren dat iemand niet meer aanwezig was: ‘vermoedelijk op transport’. Toch staat op vrijwel alle Joodsche Raadwerkkaarten in rode letters de deportatiedatum geschreven. De definitieve deportatiedata werden pas na een controleproces van maanden vastgesteld. Uit het voorstaande moet worden geconcludeerd dat de deportatiedata pas na de bevrijding op de Joodsche Raadkaarten zijn genoteerd. Want pas toen konden alle deportatie gegevens worden gereconstrueerd en verwerkt.

6 De doodstijdingen

Hoe was het gesteld met de uniformiteit van het misleidingssysteem van de nazi's over het lot van de gedeporteerde joden? Want niet iedereen verdween in het niets, zoals Frieda Herzenberg-Ettlinger en haar vele tienduizenden lotgenoten in Sobibor. Sommigen overleefden en deden na de bevrijding hun verhaal. Het was beleid was om geen doodsberichten van vermoorde joden aan nabestaanden of autoriteiten te verstrekken, maar in een aantal gevallen gebeurde dit wel. Was dit het gevolg van een bewuste keuze of van een gebrek aan kennis over de bureaucratische consequenties van de *Endlösung* bij de uitvoerders daarvan? Aan de hand van voorbeelden uit Auschwitz en omgeving zal worden geïllustreerd dat de uitvoeringspraktijk zowel in de tijd als per plaats verschilde.

De familie van de slachtoffers van de razzia's in Amsterdam (februari 1941) die in de jaren 1941 en 1942 naar Buchenwald en Mauthausen waren getransporteerd kregen van de kampleiding het bericht dat hun dierbaren waren overleden. Zij konden bij de betreffende *Aussenstelle* van de BdS de bezittingen van hun familielid afhalen. De bedoeling daarvan was om de joodse gemeenschap te intimideren. Vanuit Mauthausen en Buchenwald werden de afgenomen bezittingen naar de betreffende *Aussenstelle* van de Sicherheitsdienst gezonden.[194] In die periode was er nog geen sprake van massale deportatties, maar dat zou vanaf de zomer van 1942 veranderen. Wat waren de consequenties voor de manier waarop het repressieve systeem met de informatie over de overledenen omging?

6.1 *Het Standesamt Auschwitz.*

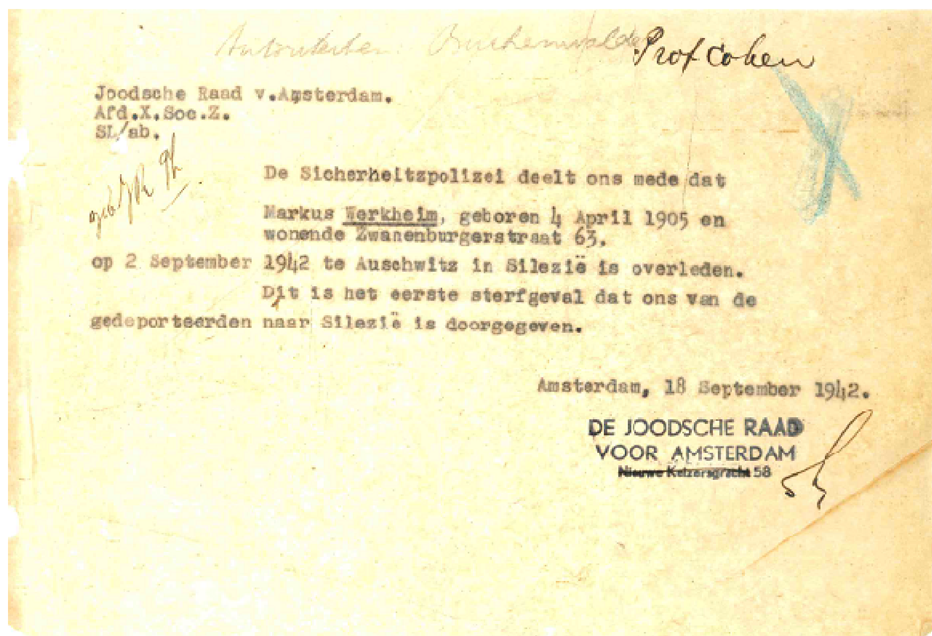
Nadat de grote deportatietransporten vanuit Nederland naar Auschwitz in de zomer van 1942 op gang kwamen, werd men daar geconfronteerd met een grote groei van de administratieve werkzaamheden. Om het grote tekort aan administratieve arbeidskrachten op te lossen werd er gebruikgemaakt van joodse 'flexwerkers'. Dit waren vaak gedeporteerde joodse, meestal vrouwelijke gevangenen, die op de kampadministratie werden ingezet. Eén van deze vrouwen was Debora Brandel. Zij was op 23 juli 1942 vanuit Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd en was vanaf september 1942 werkzaam op de afdeling *Kommandatur, Politische Abteilung, Standesamt* en bleef daar tot de bevrijding van Auschwitz werkzaam. Na de oorlog werd zij door medewerkers van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis gehoord als belangrijke informatiebron over de gang van zaken in Auschwitz.[195] Zij was immers op de hoogte van de werkprocessen in het kamp en met name hoe de administratie was ingericht. Het Informatiebureau stond voor de ontzagwekkende taak om voor alle vermisten de plaats en datum van overlijden vast te stellen en daarbij was kennis van de in Auschwitz gevolgde procedures van het grootste belang. Anders dan in Westerbork, waar de Hulpsecretarie formeel onderdeel vormde van de gemeente Westerbork, was het *Standesamt* in Auschwitz geheel ondergeschikt aan de Duitse kampleiding. Westerbork was een *Judendurchgangslager* en had geen taak om joden massaal te vermoorden. Het vergassen van joden (en hen op andere wijze vermoorden) was de *core business* van Auschwitz. De vernietigingsoperatie was streng geheim en als gevolg daarvan had de SS (*Politische Abteilung*) de totale controle over de administratieve processen.

---

194 Een voorbeeld daarvan is terug te vinden in de uitgebreide correspondentie tussen de vader van Siegfried Goudeket en de Lagerkommandatur van Buchenwald in dossier EU-persoonsdossier 17.307, IB-NRK.

195 Archief IB-NRK Westerbork (34) aanvraagnummer 544.

Vermoedelijk uit *efficiency*-overwegingen werd er op de administratie gebruikgemaakt van joodse dwangarbeiders en dat was ook meteen de zwakke schakel voor de geheimhouding. Debora Brandel was zeer goed op de hoogte van de administratieve uitvoering.[196] De namen van de joden die direct na aankomst werden vergast, werden niet geregistreerd. Aan de hand van haar getuigenis werd vastgesteld dat de selectiegrens voor mannen bij ca. 15 en 50 jaar lag en dat voor vrouwen de bovengrens bij 30 jaar lag. Voor het Informatiebureau was dit gegeven van belang om te kunnen inschatten wie er direct bij binnenkomst in het kamp werden en vergast en wie er nog enige tijd de werkkampen konden hebben overleefd. De joodse sterfgevallen werden tot 1 mei 1943 door het *Standesamt* geregistreerd, doorgaans met fictieve doodsoorzaken. Tewerkgestelde joden, die later te zwak bleken om te werken, werden vergast. Dit stond bekend als *Sonderbehandlung* en hun gegevens (de steek-kaarten uit de cartotheek en Häftlingspersonalbogen die bij binnenkomst in het kamp waren ingevuld) werden vernietigd. Met één consequentie was namelijk geen rekening gehouden. Het *Standesamt* in Auschwitz stuurde volgens de geldende regels kennisgevingen van overlijden naar de gemeentes in Polen en Duitsland, maar dit stopte nadat er vanuit diverse gemeentes verbaasd werd gereageerd op het grote aantal sterfgevallen uit een dergelijke kleine gemeente. Om de hoge aantallen sterfgevallen te camoufleren werden er codenummers ingevoerd.[197] De administratieve uniformiteit en continuïteit waren ondergeschikt aan de doelstellingen van de *Endlösung*: het op heimelijk en massaal vernietigen van joden en Sinti en Roma. Maar door gebrek aan kennis over de werking van de plaatselijke bureaucratie moest er achteraf *ad hoc* worde gereageerd om die geheimhouding te herstellen.

Prof Cohen

Joodsche Raad v.Amsterdam.
Afd.X.Soc.Z.
SL/ab.

De Sicherheitspolizei deelt ons mede dat

Markus Werkheim, geboren 4 April 1905 en
wonende Zwanenburgerstraat 63,
op 2 September 1942 te Auschwitz in Silezië is overleden.
Dit is het eerste sterfgeval dat ons van de
gedeporteerden naar Silezië is doorgegeven.

Amsterdam, 18 September 1942.

DE JOODSCHE RAAD
VOOR AMSTERDAM
Nieuwe Keizersgracht 58

Afb. 6.1. Het 'eerste officiële sterfgeval in Silezië' van 2 september 1942. De dood van Markus Werkheim werd op 18 september 1942 door de Joodsche Raad gemeld.[198]

196 Ibidem. Er zijn twee protocollen opgemaakt: op 22 maart 1946 door M. Rosenberg dat voornamelijk informatie bevat over de bij mevrouw Brandel bekende sterfgevallen en op 6 juni 1947, opgetekend door Dr. L. Landsberger dat gegevens bevat over de administratieve procedures in Auschwitz.

197 Ibidem, protocol Debora Brandel de dato 6 juni 1947, 1e pagina.

198 Archief IB-NRK, inventaris Westerbork, aanvraagnummer 2399.

6.2 *De doodstijdingen aan de Joodsche Raad*

Het overgrote deel van de sterfgevallen werd door de Duitse autoriteiten bewust niet geregistreerd. Maar een beperkt aantal van 698 sterfgevallen werd wel aan de Joodsche Raad in Amsterdam doorgegeven. De vele tienduizenden joden die sinds juli 1942 in de gaskamers van Auschwitz waren vermoord, bleven uiteraard onvermeld. Het eerste sterfgeval uit Polen dat aan Prof. David Cohen werd gemeld, dateerde van 18 september 1942 (afb. 6.1). Hoe raakten de 698 sterfgevallen die door de Duitse autoriteiten officieel tijdens de bezetting werden geregistreerd in Nederland bekend? De Joodsche Raad en dan met name Professor Cohen in persoon werd rechtstreeks op de hoogte gesteld. Vervolgens werden de berichten doorgezonden aan de Afdeling Sociale zorg van de Joodsche Raad, zodat men de nabestaanden kon steunen. Deze berichten, die in het archief van het Informatiebureau bewaard zijn gebleven, hebben alle de handmatige aantekening 'autoriteiten Buchenwalde/ Prof. Cohen'. Kennelijk werden de gegevens van overleden joodse gevangenen centraal in Buchenwald verzameld en vervolgens naar de Joodsche Raad voor Amsterdam gezonden. Het betreft overigens ook sterfgevallen in Nederland, met name in de kampen Westerbork, Amersfoort en Vught, in Duitse gevangenissen en kampen uit Polen: met name Auschwitz en omgeving. Bulletin B 264 deelde op 20 maart 1943 aan de referenten van de Lijnbaansgracht het volgende hierover mee:

> Inlichtingen omtrent overlijdensberichten van in Duitschland tewerkgestelden worden verstrekt en behandeld door de Joodsche Raad Afdeling Sociale Zorg, Houtmarkt 10. Overlijdensberichten worden echter door de kampen uitsluitend naar de Joodsche Raad in de woonplaats van de overledene gezonden. Men kan echter ook een overlijdensacte in Auschwitz aanvragen. Dit duurt dan wel enige weken, maar men heeft dan een schriftelijk bewijs waarmee iedere instantie genoegen neemt.[199]

Hier is sprake van een schijn van normaliteit, want slechts voor een zeer beperkt deel van de gedeporteerde slachtoffers kon op deze manier een overlijdensverklaring verkregen worden. En bovendien: de doodsoorzaken die door de SS-artsen Kremer en Meyer in de Kasernestrasse waren opgetekend ('*Akute Herzschwäche*') waren in de meeste gevallen fictief.[200]

De overlijdensverklaringen werden door de *Kommandatur* van Auschwitz uitsluitend aan de Joodsche Raad in de woonplaats van de overledenen gezonden: *niet* aan de burgerlijke stand van de gemeente. Nabestaanden dienden zelf een verklaring in Auschwitz op te vragen. De dood van Markus Werkheim is tijdens de oorlog niet vastgelegd in de officiële registers. Het was een doelbewuste tactiek om de informatievoorziening betreffende joodse overlijdensgevallen alleen te verstrekken aan de Joodsche Raad, een orgaan waarvoor slechts een zeer beperkte levensduur voorzien was. Het gevolg was dat de overlijdensregisters niet compleet waren en dat de bevolkingsboekhouding van de gemeentes waaruit de slachtoffers afkomstig waren niet klopte. Op 11 mei 1950 werd het overlijdensbericht van Markus Werkheim door de *Commissie tot aangifte van overlijden van vermiste personen uit de bezettingstijd* in de Staatscourant gepubliceerd. Hij was op 2 september 1942 in Auschwitz overleden.[201]

---

199 Collectie NIOD, inventarisnummer 182, Huispost Joodsche Raad, toegangsnummer 9[e]. Bulletin B264, 18 maart 1943.
200 Verklaring Debora Brandel, 6 juni 1947, 2[e] pagina. Archief IB-NRK Westerbork (34) aanvraagmummer 544.
201 Archief IB-NRK, persoonsdossier EU 118.840.

Tabel 6.1: de doodsberichten aan de Joodsche Raad van 18 september 1942 tot 17 juni 1943.[202]

Afkomstig van	Aantal overledenen	percentage
Sicherheitspolizei	220	32%
NIHS	109	16%
Joodse Rabbinaten provincie	57	8%
Jüdische Kultusverenigung Beuten (Silezië)	14	2%
Secretariaat Westerbork	286	41%
Joodsche Raad (*Expositur,* Oude Schans)	3	0%
Bevolkingsregister	6	1%
Familie	3	0%
	698	100,00%

De bewaarde doodsberichten in het archief van de Joodsche Raad geven een beeld van de beperkte informatiestromen over joodse overledenen. Behalve sterfgevallen in de kampen en gevangenissen werden er door de joodse organisaties als NIHS en provinciale rabbinaten ook 'reguliere' sterfgevallen opgegeven. In de meeste gevallen werd geen doodsoorzaak vermeld. In een enkel geval werd door de *Sicherheitspolizei* de doodsoorzaak 'Selbstmord' aangegeven.

Terwijl in Auschwitz zelf de administratie onder direct toezicht van de SS stond, werd in de Oppersilezische plaats Beuthen (Poolse naam Bytom) de registratie van overledenen gevoerd door de plaatselijke joodse geloofsgemeenschap. De doden uit het *Zwangsarbeitslager* Bobrek werden op de joodse begraafplaats ter aarde besteld. De doodsoorzaken werden vermeld, zoals: *avitaminose* (vitaminegebrek) en *allgemeiner physiologischer Schwäche*.[203] De meesten stierven volgens de overlevende Leo Linzer, die de administratie voerde, door een gebrekkige voedingstoestand. Linzer was een Duitse jood die als *Jüdischer Schutzhäftling* vanaf 1941 in Beuthen verantwoordelijk was voor het begraven van de doden uit het Z.A.L. Bobrek en Mechtal.[204] Na de bevrijding nam hij de administratie mee naar zijn Beierse woonplaats Amberg. Door gebrek aan materiaal was het niet mogelijk om voor herkenbare graven te zorgen en evenmin om de namen van de slachtoffers kenbaar te maken. Een met Bobrek vergelijkbare situatie bestond in St. Annaberg, dat ook onderdeel was van de administratie van Auschwitz en in Neukirch bij Breslau. Ook daar kregen de overledenen een graf.[205] Overlijdensgevallen werden door de *Lagerführer* geregistreerd. Sterfgevallen werden niet administratief verdoezeld. In totaal gaat het om een klein aantal gevallen: 30 dwangarbeiders in Bobrek. Het was kennelijk

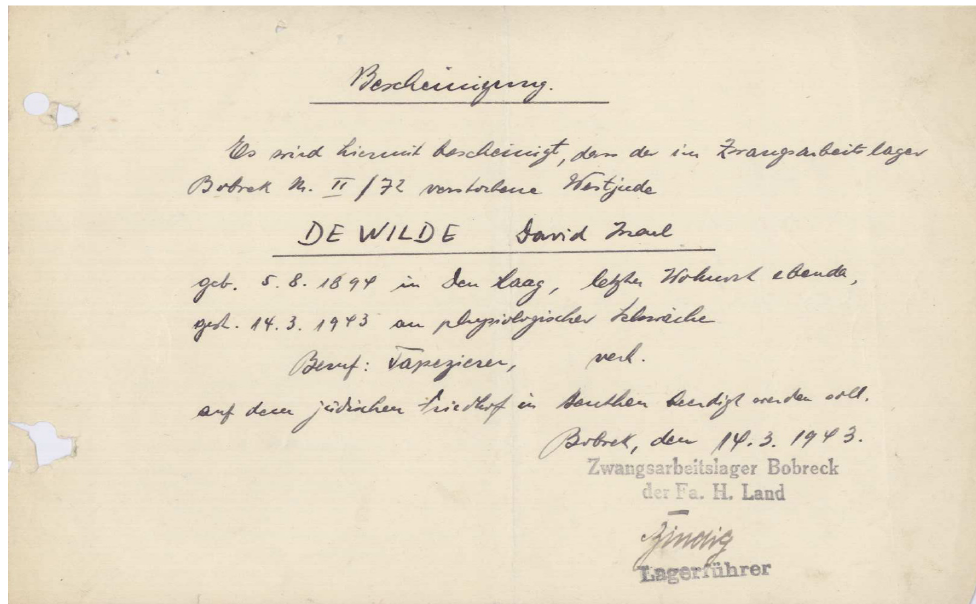
202 De tabel is samengesteld door de auteur, gebaseerd op de berichten afkomstig van de 'autoriteiten te Buchenwalde' gericht aan Prof. Cohen gedurende de periode 18 september 1942 tot 17 juni 1943. Vermoedelijk is deze collectie niet geheel compleet, maar er ontbreken slechts enkele exemplaren. Archief IB-NRK, Westerbork (34), aanvr. nummer 2399.

203 Archief IB-NRK, Kampen en gevangenissen, Auschwitz, aanvraagnummer 152. Het betreft een reeks afschriften van overlijdensaangiften bij de gemeente Amsberg. Een overlevende heeft de aangiftes na de oorlog verzorgd.

204 Brief d.d. 17 juni 1948 van Leo Linzer, 'Bayerisches Hilfswerk für die von den Nürnberger Gesetzen Betroffenen, Zweigstelle Amberg'. Ibidem, aanvraagnummer 155. Leo Linzer werd na de oorlog een pionier van het Oostbloktoerisme: 'Leo Linzer war der erste. Der Amberger Reisebürochef hat als erster Gruppenreisen nach Polen und in die Tschechoslowakei veranstaltet. Er ist in der Tat ein Pionier des Ostblocktourismus und einer der Schleusenmeister westdeutscher Reiselust. Er begann unmittelbar nach dem Krieg mit einem klapprigen amerikanischen Omnibus'. *Die Zeit*, nr. 47, 19 November 1971.

205 Ibidem, aanvraagnummers 2458 en 2459.

mogelijk dat op lokaal niveau andere procedures golden dan in het hoofdcomplex van Auschwitz. Vergeleken met de grote aantallen van personen die in de gaskamers verdwenen betreft het echter een klein aantal.

Bescheinigung.

Es wird hiermit bescheinigt, dass der im Zwangsarbeitslager Bobrek Nr. II/72 verstorbene Westjude

DE WILDE David Israel

geb. 5.8.1894 in Den Haag, letzter Wohnort ebenda, gest. 14.3.1943 an physiologischer Schwäche

Beruf: Tapezierer, verh.

auf dem jüdischen Friedhof in Beuthen beerdigt werden soll.

Bobrek, den 14.3.1943.

Zwangsarbeitslager Bobreck
der Fa. H. Land

Lagerführer

Afb. 6.2. *Bescheinigung* van het overlijden van de 'Westjude' David I. de Wilde in het Zwangsarbeitslager Bobrek.[206]

6.3 *Conclusie doodstijdingen*

De manier waarop de Duitse autoriteiten omgingen met de registratie en informatievoorziening over de vermoorde slachtoffers varieerde in de tijd en per plaats. Deze informatie werd primair gebruikt binnen het kader van het repressieve beleid. Het verstrekken van informatie over de doden in Buchenwald en Mauthausen had de intentie om de achterblijvende joden te intimideren. De Joodsche Raad in Amsterdam werd wel op de hoogte gesteld van een beperkt aantal sterfgevallen in Nederland en in Duitse en kampen. Hierdoor kreeg zij de indruk dat er sprake was van een normale situatie en dat de deportaties niet uitmondden in een massale moordpartij.

De administratieve organisatie van Auschwitz was complex, met verschillen tussen de uitvoering in Auschwitz en die in de kleinere omliggende kampen. De mensen die direct in Auschwitz werd vermoord, hebben geen administratieve sporen nagelaten, maar de geselecteerde dwangarbeiders zijn geregistreerd met kampnummer. De hoge sterfte onder dwangarbeiders is door het *Standesamt Auschwitz* tot mei 1943 geregistreerd. Dit hield op nadat er klachten uit de gemeentes kwamen die een afschrift van de overlijdensakte ontvingen. Er waren er plaatselijke afwijkingen van het vernietigingssysteem. Sommige dwangarbeiders hebben een graf gekregen. Het repressieve systeem was te wijdvertakt om een perfecte uniformiteit te kunnen waarborgen. Er werden in de *Arbeitskommandos* oplossingen bedacht voor plaatselijke problemen die afweken van de procedures die in het hoofdkamp golden. Totale controle op de administratieve uitvoering was in de praktijk niet mogelijk. Na de oorlog werd het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis geconfronteerd met deze voorgeschiedenis, toen van ieder individueel slachtoffer alsnog de plaats en datum van overlijden moest worden vastgesteld.

206 Ibidem.

7 Na de bevrijding: van de wilde fase naar orde

In het pas bevrijde Nederland was de administratieve chaos enorm. De gemeentelijke bevolkingsregistratie vertoonde door de oorlogsomstandigheden grote gaten. De landelijke overheid kreeg met moeite overzicht en greep op de situatie. Er was gebrek aan transportmiddelen en gebouwen, aan papier, schrijfmachines en linten, en aan personeel. In bevrijd gebied werd het bestuur uitgeoefend op grond van het Besluit op de Bijzonder Staat van Beleg door het Militair Gezag (MG). Dit besluit was het juridische raamwerk dat tussen 14 september 1944 en 4 maart 1946 het openbare leven regelde.[207] Maar ook het MG klaagde over een gebrek aan middelen en personeel.[208]

De autoriteiten stonden voor de taak om de administratieve continuïteit die tijdens de bezetting was ontstaan te repareren. Van vele Nederlanders en met name van joden was het lot onbekend. Zij bevonden zich deels in de pas bevrijde kampen in Duitsland en Polen maar voor een groot deel waren zij anoniem vermoord. Het was al snel duidelijk dat de administraties van kampen en gevangenissen de basis vormden voor het onderzoek naar het lot van al deze vermisten. Maar deze bevonden zich verspreid over het land. Wat betekende deze onoverzichtelijke situatie voor de informatievoorziening over oorlogsslachtoffers? Onder welke omstandigheden heeft de opsporing zich ontwikkeld en hoe zijn de administratieve bestanden zoals de Joodsche Raadcartotheek gebruikt voor de opsporing van slachtoffers? Wat is de uiteindelijke consequentie voor de volledigheid van de slachtofferbestanden?

7.1 *De institutionele beheerscontext: competentiestrijd*

De reguliere systemen van de overheid, met name de bevolkingsregistratie, dienden te worden gerepareerd en gereconstrueerd omdat zij grote hiaten vertoonden. Het particulier initiatief sprong in op de enorme behoefte naar informatie over gedeporteerden. Er waren vele grote en kleine bureaus die zich bezig hielden met het verzamelen en verschaffen van inlichtingen over oorlogsvermisten.[209]

In Vught was uit het initiatief van mej. Timmenga het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen (ABC) ontstaan. Door het MG kreeg dit bureau een officiële status. In Eindhoven was in september 1944 het Centraal Registratiebureau voor Joden (CRBJ) opgericht door S. Roet. In Utrecht waren de joodse juristen L. Landsberger en K. Selovsky actief in het Joods Recherchewerk.[210] Het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis (NRK) was met de grond gelijk gemaakt door het geallieerde bombardement op de Haagse wijk het Bezuidenhout. Het had de functie van algemeen opsporingsbureau sinds de oprichting bij Koninklijk Besluit in 1909, maar beschikte amper over gegevens. In Amsterdam was het Opsporingsbureau Joodsche Personen sinds mei 1945 actief, dat

---

207 Afwikkelingsbureau Militair Gezag (AMG), *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag gedurende de bijzondere staat van beleg* (Den Haag 1947), 1.

208 Martin Bossenbroek, *De Meelstreep* (Amsterdam 2001) 97.

209 O.a. het MG, het Regerings-commissariaat voor de Repatriering, het Afwikkelingsbureau Concentratiekamp Vught, later Afwikkelingsbureau Concentratiekampen (ABC), de Stichting 1940-1945, de Plaatselijke Advies Raad der Illegaliteit (PARI), diverse afdelingen van Volksherstel, het Bureau voor Opsporing van Ex-politieke Gevangenen te Apeldoorn, de Nederlandse Informatiedienst Arbeiders Duitsland (N.I.A.D.), het gemeentelijk Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork, de Joodsche Coördinatie Commissie, het Informatiewerk van de Nederlandse Israëlitische Gemeente te Utrecht (IW), Opsporingsbureau Joodsche Personen te Amsterdam, Centraal Informatiebureau te Eindhoven van het Nederlandsche Roode Kruis, het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis te Den Haag; Het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis. *Verslag over zijn werkzaamheden van 1939 tot en met 1947* (Den Haag 1948), 100.

210 Karolien Verbrugge, ‘De moeizame centralisering van de opsporingsbureaus voor joden’ in NIOD/ING, *Gids Oorlogsgetroffenen WO 2. Terugkeer, opvang, nasleep* (Amsterdam, Den Haag 2010) 37-53, alhier 38.

was opgericht door Volksherstel. Het werkte samen met de Afdeling Amsterdam van het NRK. De gemeente Westerbork had na de bevrijding het Gemeentelijk Inlichtingenbureau voor Joden ingesteld.

De institutionele context van de naoorlogse periode, de opsporing, is complex. Taken lagen niet vast en daar probeerde iedere speler gebruik van te maken. Zeker direct na de bevrijding heerste er een zekere anarchie. Er was geen zicht op de beschikbare bestanden uit de oorlog die informatie over gedeporteerden bevatten. Al snel brak er tussen de diverse partijen een bittere strijd los met als inzet de informatievoorziening over de gedeporteerde joden. De Ministeries van Justitie, Binnenlandse Zaken en Sociale Zaken trachtten ook greep op de situatie te krijgen. Het beleid van Binnenlandse Zaken werd vooral bepaald door de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters. Jacob Lentz was gestaakt in zijn functie en werd vervolgd in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. ijn functie werd waargenomen door N.L.J. van Buttingha Wichers.

De archieven van Lager Westerbork

De vraag was waar zich informatie bevond en wie er aanspraak op kon maken. In ieder geval beschikte men in Westerbork over belangrijke gegevensbestanden, die eerst verdeeld waren over twee instanties: het kamp en de gemeente. Bij de bevrijding op 12 april 1945 werd de administratie van het ‘voormalige Jodenkamp’ Westerbork overgedragen aan het Canadese Leger. Vervolgens droeg deze het over aan het MG en de nieuwe kampcommandant de 1e Luitenant J.G. Buyvoets stelde op 26 april 1945 een inlichtingenbureau in. Het kamp veranderde echter van functie en naam: het werd gebruikt om vermeende collaborateurs vast te zetten en werd omgedoopt in het Bewarings- en Verblijfskamp Westerbork.[211]

Hoewel er nog nauwelijks een overzicht was om welke bestanden het ging, verschilde men wel al snel van mening wat er met die bestanden moest gebeuren. Begin augustus 1945 kondigde de Chef Staf Militair Gezag (CSMG) aan dat de kampadministratie èn de administratie van het Inlichtingenbureau naar het Informatiebureau van het NRK in Den Haag zouden worden overgebracht. Dit vanwege het plan om alle registers van gedeporteerde joden in druk uit te brengen.[212] Hiermee konden de burgemeester en de kampcommandant zich niet verenigen. De kampcommandant koos niet de lijn van het Militair Gezag, maar stelde zich achter de burgemeester van Westerbork. Deze meende dat het vanwege de authenticiteit van belang was om de gegevens te kunnen controleren aan de hand van de bronnen van de burgerlijke stand en de bevolkingsboekhouding van de gemeente. Bovendien: ‘De historische overweging spreekt ook sterk in het besef, dat van de gemeente Westerbork uit veel voor de kampingezetenen gedaan is en aan dat kamp de naam der gemeente verbonden is.’[213] De burgemeester stelde dat de gespecialiseerde kennis van zijn ambtenaren moeilijk over te dragen was. Het Inlichtingenbureau te Westerbork beschikte, behalve over de gegevens van burgerlijke stand en bevolkingsboekhouding, over de volgende bestanden.

---

211 Digitale onderzoeksgids Oorlogsgetroffenen, http://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvormer/InliWbrk geraadpleegd op 17 juli 2010.

212 Archief Midden-Drenthe, dossier 80, Inlichtingenbureau, brief Staf M.G. Nr II A 5317/358, Sectie II AC, d.d. 7-8-1945, de Majoor Mr. R. Prins.

213 Deze bestanden waren ‘tijdelijk’ door de kampcommandant aan de gemeente overgedragen. Ibidem, brief de dato 27 augustus 1945 van de commandant J.G. Buyvoets aan de Militair commissaris van de Provincie Drenthe, de Luit.-Kolonel A.H. Stok.

1e. 41 registers, inhoudende de namen van gedeporteerde personen van Joodschen bloede;
2e. 4 doozen met kaarten, vermeldende de gegevens van gerepatrieerde en uitgewisselde personen van Joodschen bloede, enz.;
3e. 2 briefordners met correspondentie;
4e. 1 briefordner met gegevens omtrent onbekende kinderen;
5e. 67 lijsten met gegevens over gedeporteerde, uitgewisselde en gerepatrieerde personen van Joodschen bloede;
6e. 2 briefordners met 5 mappen, inhoudende meldingen van het bureau voor de statistiek (Statistisch bureau);
7e. 1 map met als S-gevallen (strafgevallen) ingekomen personen;
8e. de kartotheek van de Gemeente Westerbork, vermeldende gegevens omtrent op transport gestelde personen van Joodschen bloede;
9e. 1 voor-sorteerboek met correspondentie.
Indien het Informatiebureau v/h NRK van meening is, dat deze inlichtingen onder zijn autoriteit moeten worden bewerkt, is als meest voor de hand liggende oplossing dat voor de z.g. Westerborksche inlichtingen in de Gemeente Westerbork een bijkantoor wordt gevestigd.[214]

Inmiddels was men bezig met de uitvoering van het plan om de registers in druk uit te geven. Dat betekende dat er een nieuw kaartsysteem moest worden geproduceerd, waarop alle gegevens, na controle (collationeren), uit de diverse andere bronnen zouden worden verzameld. Een niet geringe klus. De gemeente Westerbork nam snel het initiatief en stelde medio september 1945 een *format* voor het nieuwe kaartsysteem voor.[215] Vervolgens nodigde de Chef Staf Militair Gezag de diverse partijen uit voor overleg in Den Haag. Hij signaleerde dat er tamelijk veel instanties waren die ambtshalve belangstelling hadden voor deze registers.[216] Al voordat dit overleg plaatsvond besloot de Minister van Binnenlandse Zaken dat de bestanden van Westerbork naar het Informatiebureau van het NRK in Den Haag moesten worden overgebracht. Dat was een schop tegen het zere been van de gemeente Westerbork en de burgemeester beklaagde zich:

> *Ik kan mij niet onttrekken aan den indruk, dat de directeur van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis zich waarschijnlijk niet klaar voor oogen stelt, dat het verstrekken van betrouwbare inlichtingen eerst mogelijk is, als de gegevens uit het archief van het Jodenkamp aan de hand van de Bevolkingsregisters nauwkeurig zijn gecollationeerd, een arbeid, die van tamelijk tijdroovenden aard is en in elk geval onder leiding van vakkundig geschoolde bevolkingsambtenaren dient te geschieden.*[217]

De Burgemeester sloot zijn brief af met de mededeling dat hij in afwachting van het resultaat van het overleg dat een week later plaats zou vinden, nog geen maatregelen nam om het 'Archief van het

214 Ibidem.
215 Ibidem. Brief de dato 12 september 1945 van de Burgemeester van Westerbork aan de Chef Staf van het Militair gezag.
216 Ibidem. Brief de dato 12 september 1945 van de C.S.M.G. aan de Burgemeester van Westerbork.
217 Ibidem. Brief de dato 19 september 1945 van de Burgemeester van Westerbork aan de Minister van Binnenlandsche Zaken.

Jodenkamp' voor transport klaar te maken.[218] Het was duidelijk dat hij niet zomaar afstand zou doen van dit unieke materiaal. Toch was dit niet het enige grote bestand over de gedeporteerde Joden. In het orgaan van het landelijk bureau Nederlandsch Volksherstel verscheen in november 1945 een artikel over de cartotheek van de voormalige Joodsche Raad, die door Volksherstel werd gebruikt om informatie te verstrekken over gedeporteerde joden. De verwondering van de Burgemeester is begrijpelijk. Hij besloot meteen Volksherstel aan te schrijven.

> *Uit eerder genoemd artikel krijg ik echter den indruk, dat het bureau van Nederlandsch Volksherstel te Amsterdam, dat thans is overgegaan naar het Nederlandsche Roode Kruis, de beschikking heeft over materiaal, waarin het 'Jodendom' nauwkeurig is geregistreerd en op dezelfde wijze inlichtingen verstrekt heeft als het bureau te Westerbork. Het zou mij bevreemden, wanneer het Nederlandsche Roode Kruis twee bureaux in stand zou houden, die hetzelfde werk verrichten.*[219]

De samenwerking tussen het Informatiebureau van het NRK in Den Haag en het Inlichtingenbureau voor joden te Westerbork verliep eind november 1945 niet optimaal, zo schreef Van de Vosse. Maar de afstemming binnen verwante organisaties was niet veel beter. Het is opmerkelijk dat de directeur van het Informatiebureau niet op de hoogte was van het bestaan van zo een belangrijke cartotheek, die werd beheerd door Afdeling Amsterdam van het Nederlandsche Roode Kruis. Uiteraard was Van de Vosse geïnteresseerd in het antwoord van Volksherstel en het tekent de interne cultuur dat hij niet zelf bij de Amsterdamse afdeling informeerde.[220]

In de aanloop tot de samenvoeging van het Inlichtingenbureau met het Informatiebureau NRK namen de onderlinge strubbelingen toe. Het Informatiebureau verweet het Inlichtingenbureau dat het onjuiste en onvolledige informatie verschafte en stelde dat het Inlichtingenbureau niet rechtstreeks aan aanvragers mocht reageren. De toon van het rapport van het Inlichtingenbureau was geïrriteerd en leek geen voorbode van een soepele samenwerking.[221] Op 2 september 1945 was het Informatiebureau NRK door het MG aangewezen als *National Tracing Bureau*. Vanaf eind 1945 functioneerde het Inlichtingenbureau te Westerbork onder de auspiciën van het NRK, in de praktijk onder het Informatiebureau NRK. Het ABC, voorheen te Vught was inmiddels te Den Haag gevestigd in de Burnierstraat. Het werkte sinds eind december 1945 onder het Hoofdbestuur van het NRK, volgens mej. Timmenga als een 'volkomen zelfstandig bureau'.[222] De formele scheiding leek een oplossing voor de gespannen verhoudingen, maar toch tekenden zich al snel breuklijnen af tussen de tot samenwerking veroordeelde partners. Daarentegen kwamen het Informatiebureau van het NRK in

---

218 Ibidem.

219 Ibidem. Brief de dato 9 november 1945 van de Burgemeester van Westerbork aan de directeur van Nederlandsch Volksherstel te Amsterdam.

220 Archief Midden-Drenthe, Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork, ongenummerd. Brief van J. v.d. Vosse aan de Burgemeester van Westerbork de dato 14 november 1945. Anno 2010 is er nog steeds een grote afstand tussen de Afdeling Amsterdam en het hoofdkantooor van het Nederlandse Rode Kruis in Den Haag. Herhaalde pogingen om inzage te krijgen in het historisch archief van de Afdeling Amsterdam zijn mislukt.

221 Ibidem. Inlichtingenbureau voor Joden. Rapport de dato 19 november 1945 over een deel der briefwisseling tussen het Informatiebureau van het NRK te 's-Gravenhage en het Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork.

222 Archief Midden-Drenthe, dossier 80. Het Informatiewezen in Nederland en het Nederlandsche Roode Kruis. Het rondschrijven van het ABC uit 1947 bevat zware kritiek op de rol van het Informatiebureau van het NRK.

Den Haag en het Inlichtingenbureau te Westerbork steeds meer op één lijn te liggen. Zij stelden zich samen op tegen het ABC, dat lang geen inzage wilde geven in haar lijsten.

Het bleek dat de lijsten kort na de bevrijding uit het kamp waren verdwenen onder medewerking van een gezagsdrager van het MG. Men dacht inderdaad originele archieven te vinden, doch joden zijn werkelijk zeer handig (sic!) en gaven de minst waardevolle papieren uit handen.(…) De heer Broek vindt dit ‘organiseren’ blijkbaar correct, immers met toestemming van het MG. (…) De verdwenen papieren behoorden toch tot het gemeentearchief. Inmiddels hebben burgemeester Wytema en ik de lijsten op het afwikkelingsbureau te `s-Gravenhage en ik heb de lijsten herkend als behorende tot de hulpsecretarie der gemeente Westerbork. Deze papieren roof had niet plaats kunnen vinden, ware het niet, dat het personeel der hulpsecretarie ondergedoken was geweest… [223]

Het wantrouwen was groot. De chef van het Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork betwijfelde de deskundigheid van het ABC. Zo ontstond een probleem voor het Hoofdbestuur NRK, onder wiens hoede het ABC functioneerde. Eind 1946 was de centralisatie bereikt door medewerking van het Ministerie van Sociale Zaken.[224] De institutionele geschiedenis van deze periode is grillig. De rol van personen was groot en leidde tot conflicten. In de zoektocht naar gegevens werd geen middel geschuwd. Het herkomstbeginsel speelde nauwelijks een rol. Zo raakte veel archiefmateriaal gefragmenteerd en vermengd met vreemde bestanden.

Er duikt een cartotheek op

Inmiddels kondigde zich het volgende probleem aan met de Joodsche Raadcartotheek, waarvan het bestaan tot voor kort niet bekend was bij het Informatiebureau in Den Haag en het Inlichtingenbureau te Westerbork. De directeur van het Informatiebureau wil deze cartotheek naar zijn kantoor in Den Haag halen. Maar wie was de bezitter? Voor de gemeente Amsterdam bestond er geen twijfel dat zij de rechtmatige eigenaar was.[225] Volksherstel meende eveneens aanspraken te kunnen maken:

Wij deelen u mede, dat onze Stichting bij beschikking van 3 juli 1945 overeenkomstig de bepalingen van het K.B. E 100 voor den Districtscommandant voor het Militair Gezag te Amsterdam is benoemd tot bestuurder, met de bevoegdheid van een beheerder, over de voormalige Joodsche Raad. Dientengevolge hebben wij het beheer over alle goederen, welke aan de Joodsche Raad toebehooren. [226]

Ook de directeur van de Stichting Oorlogspleegkinderen (OPK) meende dat hem de rechten toekwamen, omdat hij de cartotheek persoonlijk had gered. De Afdeling Amsterdam van het NRK handhaafde haar onafhankelijke koers en nam geen stelling in dit conflict. De Stichting OPK diende de

---

223 Archief Midden-Drenthe, dossier 80. Rapport omtrent de werkzaamheden, geschiedenis, ontwikkeling en toekomst van het Gemeentelijk Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork, ongedateerd, 3.

224 Het informatiebureau van het NRK, Verslag van haar Werkzaamheden 1939-1947, 101.

225 Archief IB-NRK, correspondentie Informatiebureau, 2355. Brief de dato 14 februari 1947 van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam; brief gemeentesecretarie de dato 4 februari 1947;

226 Ibidem, brief de dato 17 oktober 1945 van de Stichting Volksherstel Amsterdam aan het Nederlandsche Roode Kruis te Amsterdam.

kwestie eerst met Volksherstel op te lossen.[227] Eind mei 1946 deelde de Directeur OPK per brief aan de afdeling Amsterdam mee niet akkoord te gaan met overplaatsing van de cartotheek naar Den Haag. De meeste joden woonden in Amsterdam en ook het Bureau OPK raadpleegde het intensief en daarom moest de cartotheek voor Amsterdam behouden blijven.[228] Medio februari 1947 deelde de afdeling Amsterdam van het NRK aan Burgemeester en Wethouders van Amsterdam mee:

> *Ons bestuur is steeds van meening geweest, dat de kartotheek van den voormaligen Joodschen Raad, welke thans gebruikt wordt door het Bureau Opsporing Joodsche Personen van het Nederlandsche Roode Kruis, het eigendom der Gemeente Amsterdam is en onzerzijds wordt dan ook geen aanspraak gemaakt op deze kartotheek.* [229]

Het resultaat van deze commotie was, dat het Informatiebureau van het NRK tot 1 mei 1949 voor joodse aanvragen een filiaal te Amsterdam heeft aangehouden.

Op 6 januari 1946 vond in het gemeentehuis van Westerbork een belangrijke bijeenkomst plaats.[230] Aanwezig waren: J. van de Vosse (Informatiebureau van het NRK), Mej. A. Timmenga, Hoofd ABC te Den Haag, de heer Broek (ABC), de heer Mr. Dr. Wytema, waarnemend burgemeester van Westerbork en de heer Wiersema, waarnemend gemeentesecretaris van Westerbork en chef van het Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork. De vergadering had tot doel om werkafspraken tussen het ABC en het Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork vast te leggen. Er werd besloten dat het Inlichtingenbureau een nieuw kaartsysteem in duplo voor joodse gedeporteerden ging aanleggen, zodat beide organisaties er gebruik van konden maken. Bovendien zou men elkaar van de informatie op de hoogte houden en van de stand van het onderzoek. Maar er werd geen overeenstemming bereikt over de belangrijkste twistappel, welk bureau de verklaringen van vermoedelijk overlijden moest verstrekken. Het wantrouwen zou daarna alleen maar toenemen. Eind januari was er een nieuwe bijeenkomst in Den Haag. De heren Landesberger en Selovsky (deel uitmakend van het het ABC) wilden geen gegevens verstrekken, wel waren ze bereid gegevens te ontvangen. Er ontstond een heftig dispuut over de behandeling van de aanvragen.

> *Ook dacht het afwikkelingsbureau de aanvragen te beantwoorden. Dit was niet toegezegd. Over de beantwoording was niet gesproken. Westerbork wenscht deze te behouden. (Kennelijk was de bedoeling van de 'doorzending' de correspondentierelatie van Westerbork over te nemen en Westerbork van de 'markt' te dringen). De bespreking liep hopeloos vast. Beslissingen werden niet genomen.* [231]

De gemeente Westerbork besloot dan maar zelf het initiatief te nemen. Medio maart 1946 wordt het voorstel geformuleerd om een 'gecollationeerd kaartsysteem voor ex-gevangenen van Joodschen

[227] Ibidem. Brief de dato 23 oktober 1945 van de secretaris van het Afdelingsbestuur, Mr. R. Korthals Altes aan de Directeur Bureau voor Oorlogspleegkinderen.
[228] Ibidem. Brief de dato 27 mei 1946 van de Directeur bureau OPK aan het bestuur van de Afdeling Amsterdam van het Nederlandsche Roode Kruis.
[229] Ibidem, brief de dato 13 februari 1947.
[230] Ibidem. Overeenkomst (verslag) tussen het ABC en het Inlichtingenbureau.
[231] Ibidem. Verslag bespreking van 22 januari 1946 te 's-Gravenhage, Afwikkelingsbureau. Aanwezig waren Mej. Timmenga, de heer Broek, wnd. Burgemeester Wytema en de Chef Inlichtingenbureau te Westerbork.

bloede' aan te leggen. Het voorstel werd besproken door de leiding van het Bewarings- en Verblijfskamp Westerbork en de chef van het Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork. Voor de werkzaamheden konden geïnterneerde werkkrachten worden ingezet. De netto kosten per kaart konden op f. 0,10 worden gehouden. De kaarten werden getypt, gecollationeerd, alfabetisch-lexicografisch gesorteerd etc. Er zouden tussen de 220.000 en 260.000 kaarten worden geproduceerd. De kosten waren op ca. f. 50.000 begroot.[232] De Kampcommandant Buyvoets ging met het voorstel akkoord en deelde mee dat op maandag 25 maart 1946 met de werkzaamheden kon worden aangevangen.[233] Per brief van 22 maart 1946 gingen B&W van Westerbork met het voorstel akkoord.[234]

Begin april 1946 waren er al ca. 20.000 kaarten gedeeltelijk afgewerkt. De voortgang stokte omdat niet alle gegevens beschikbaar waren en meteen op de kaarten konden worden verwerkt. Er moest met deelbestanden worden gewerkt, wat een niet geringe logistieke organisatie vergde. Tijdens het werkbezoek van J. van de Vosse aan het Inlichtingenbureau op 5 april 1946 kwamen na alle organisatorische haken en ogen van het project al gauw de verhoudingen met het ABC aan de orde. De verhouding tussen het Informatiebureau van het NRK en het ABC was zwaar beschadigd en Van de Vosse meende dat het ABC 'langs de weg van samenwerking diende te worden geliquideerd'.[235]

Blokker bezocht het Informatiebureau van het NRK. Hij werd door chef S. Broekman rondgeleid en kreeg een gunstige indruk van de afdeling. De volgende dag besprak hij met Van de Vosse organisatorische en financiële kwesties. De sfeer was goed. Er werd afgesproken dat het Inlichtingenbureau een wekelijks overzicht van de werkzaamheden zou toezenden.[236]

De overdracht van functies naar het Informatiebureau van het NRK verliep toch redelijk gladjes. Personeel in Westerbork, dat nog geen nieuwe functie had gevonden, kreeg nog een extra maand salaris.[237] Het Centraal Registratiebureau voor Joden in Amsterdam werd op 6 april 1947 opgeheven.[238] De heren Selovsky en Landsberger, die voor het ABC al veel onderzoek in de kwestie Sobibor hadden verricht, gingen over naar het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis. Daar zouden zij zich met anderen wijden aan de publicatie van het rapport over Sobibor, dat de grondslag zou vormen voor de overlijdensverklaringen die werden verstrekt in Sobibor-gevallen.

De overdracht aan het Informatiebureau NRK van de activiteiten, bestanden en een deel van het personeel van het Afwikkelingsbureau voor Concentratiekampen in december 1946 verliep niet zonder problemen. Het archief van Kamp Vught kwam bij het Informatiebureau terecht, maar werd door mevrouw Timmenga naar het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RvO)[239] meegenomen.

---

232 Ibidem. Voorstel, agenda B & W de dato 22 maart 1946, nr. 7. Getekend H. Blokker.
233 Ibidem. Brief de dato 20 maart 1946 van de Kampcommandant de Res. Kapitein J.G. Buyvoets aan Burgemeester en Wethouders van de gemeente Westerbork.
234 Ibidem. Brief de dato 22 maart 1946 van Burgemeester en Wethouders van Westerbork.
235 Ibidem. Verslag van het bezoek van den Heer J. v.d. Vosse fgd. Directeur van het Informatiebureau van het Nederlandse Roode Kruis te 's-Gravenhage aan het Gemeentelijk Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork op Vrijdag 5 april 1946.
236 Ibidem. Verslag gedateerd 29 april 1946, getekend H. Blokker.
237 Ibidem. Brief de dato 6 februari 1947 van de Burgemeester van Westerbork aan het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis.
238 Ibidem. Brief/circulaire de dato 6 april 1947 van de Contact-Commissie der Joodsche Coördinatie Commissie in Nederland.
239 De in de naoorlogse tijd gebruikte afkorting voor het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie is RvO. Later werd dit het RIOD. Vanaf 1 januari 1999 werd de naam veranderd in Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) en sindsdien maakt het NIOD deel uit van het KNAW.

En dit gold voor meer belangrijke bestanden, zoals het bunkerboek van het S.D.-Lager. Het verslag van de overdracht, opgemaakt door het Informatiebureau NRK, bevat veel op- en aanmerkingen op de werkwijze en met name op de leiding van het ABC:

> *Op diverse brieven, welke de fgd. Directeur van het Informatiebureau tot Mej. Timmenga, werd nimmer antwoord ontvangen. Hieruit valt te concluderen, dat het zakelijke uit het oog werd verloren, en het persoonlijke een rol speelde. Dat hierdoor de belangen van de nagelaten betrekkingen ten zeerste werden geschaad, scheen bij Mej. Timmenga geen rol te spelen. Ware zij zelf ex-politiek gevangene geweest dan zou ze beter en fijner hebben kunnen aanvoelen het leed dat anderen is aangedaan en zou ze deze zaak niet op een dergelijke wijze op de spits gedreven hebben.* [240]

De afspraken over de overname van het personeel leverde een verrassing op. Drie medewerkers van het ABC werden niet door het RvO overgenomen en meldden zich bij het Informatiebureau van het NRK. Toen het voormalige hoofd van het ABC zich met een uitgebreid epistel tot politiek en media richtte en daarin al het oude zeer nog eens op een rijtje zette, was de relatie voorgoed verstoord.

Het Grote Cartotheek-project gaat ten onder

Hoe verging het de nieuwe overkoepelende cartotheek? De voortgang van de opbouw van het kaart-systeem werd door praktische problemen vertraagd. Men was afhankelijk van de medewerking van andere gemeenten en die hadden al problemen genoeg met het reconstrueren van hun eigen bevolkingsadministratie. Vooral medewerking van de gemeente Amsterdam was belangrijk, omdat daar de meeste gedeporteerde joden hadden gewoond. Blokker, chef van het Inlichtingenbureau, bezocht de chef van de Burgerlijke Stand van Amsterdam eind april 1946. Men moest de gegevens in Amsterdam collationeren, maar daar was gebrek aan deskundig personeel. Bovendien waren de Amsterdamse archiefkaarten grotendeels vernietigd. Men moest gebruikmaken van de gefilmde kopie van het systeem, maar er waren te weinig filmapparaten beschikbaar. Toch zegde Amsterdam zijn medewerking toe en er werd afgesproken zo snel mogelijk een proefzending op te sturen.[241]

De voortgang was afhankelijk van de beschikbaarheid van politieke gevangenen. In de loop van het voorjaar van 1946 werd het effect merkbaar van het beleid om de 'lichte gevallen' van collaboratie vrij te laten. Duizenden politieke gevangenen werden uit de kampen ontslagen.[242] Er ontstond een acuut tekort aan arbeidskrachten wat de werkzaamheden vertraagde. Blokker, chef Gemeentelijk Inlichtingenbureau en de inspirator van het project, meende dat de vertraging ook te wijten was aan papiertekort, de slechte verhouding met het ABC en gebrek aan kantoorruimte en personeel te

---

240 Archief NRK-IB. Stukken betreffende de overdracht van het archief van het Afwikkelingsbureau Concentratie-kampen, 1946, aanvraagnummer 201. Bemerkingen op het overdrachtbericht d.d. 18 december 1946 van het voormalige hoofd van het Afwikkelingsbureau concentratiekampen aan de Directeur-Generaal van het Nederlandsche Roode Kruis te 's-Gravenhage.

241 Ibidem. Rapport van het bezoek van H. Blokker aan de Chef van den Burgelijke Stand en Bevolkingsregister der Gemeente Amsterdam, de heer Septer, op dinsdag 23 april 1946.

242 Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam 2002) 201.

Westerbork.[243] Een vertragende factor waarover hij wijselijk zweeg was het feit dat vijf ambtenaren van de Hulpsecretarie in de zomer van 1946 werden geschorst wegens onprofessioneel gedrag. Het onderzoeksrapport van de gemeentesecretaris stelde opmerkelijke feiten vast:

> *Dat de vijf verhoorde ambtenaren allen hebben medegedaan aan het in kantoortijd opstellen en typen van bovenbedoelde briefjes en 'gedichten' met pornographischen inhoud en aan de zedelijk ongeoorloofde handelingen onderling bedreven. Allen hebben dit bekend. (…)*
> *Teneinde te voorkomen dat de gang van zaken op het bureau totaal in de war zal loopen en om de toekomst van de betrokken ambtenaren niet geheel te vernietigen, heeft het gemeentebestuur gemeend hen nog éénmaal de kans te geven om door hard werken deze toekomst te redden.* [244]

De scabreuze kwestie werd in vertrouwelijkheid afgehandeld. Zelfs het rancuneuze ABC kreeg ergeen lucht van. Maar de toekomst van het project 'het nieuwe kaartsysteem' zou kort blijken

Afb. 7.1. Een in de cartotheek van het Informatiebureau hergebruikt kaartje dat is ontstaan in het kader van het project 'Grote Cartotheek'. Merk op: de 'afgehakte' rechterzijde van de kaart.

te zijn. Na een telefoontje van de directeur van het Informatiebureau NRK Van de Vosse werd het werk aan dit kaartsysteem, waarin de authentieke gegevens van alle joden die zich op 10 mei 1940 in Nederland bevonden, zou worden vastgelegd, in de zomer van 1946 voortijdig gestopt. Of er wellicht een verband was met de bij de gemeente Westerbork geconstateerde personele moeilijkheden is niet duidelijk. Vermoedelijk speelde met name financiële overwegingen een grote rol. De heer Blokker, die als gevolg van de problemen op het Inlichtingenbureau een rang was gedegradeerd in functie,[245] geloofde echter nog steeds in het project.

---

243 Rapport naar aanleiding van de telefonische order van den heer Directeur van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis aan het Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork tot het voorlopig stopzetten van het werk aan het 'Nieuwe Kaartsysteem'.

244 Archief Midden-Drenthe. Dossier 80, Inlichtingenbureau. Onderzoeksrapport de dato 29 juni 1946 van de Secretaris van de gemeente Westerbork.

245 Ibidem.

Maar zij, die menen, om der wille van een door te voeren bezuiniging (…) het stopzetten te mogen bewerken, mogen bedenken, dat zij hiermede hun naam in de geschiedenis van het mensdom zullen vereeuwigen. Doch niet als degenen, die een gezond bezuinigen bewerkstelligden, maar als degenen, die het opstellen van een wetenschappelijk, nuchter en historisch juist rapport over de geschiedenis der joodse Nederlanders in de jaren 1940-1945 voorgoed onmogelijk hebben gemaakt. [246]

Evenmin werd het boek met de gegevens van alle joodse slachtoffers gepubliceerd. Toch was het een vooruitstrevend idee, dat in 1995 door een andere instantie (de Oorlogsgravenstichting) zou worden gerealiseerd met de uitgave van *In Memoriam*. Het 'Grote Cartotheek'-project had wel geresulteerd in 70.000 kaartjes in duplo. Deze zijn later met de snijmachine in tweeën gedeeld en toegevoegd aan de Centrale Europese Cartotheek van het Informatiebureau van het NRK.

7.2 *Centralisering, orde en (on)volledigheid*

Al snel werd duidelijk dat de juridische consequenties van vermissingen voor de nabestaanden groot waren. Verzekeraars eisten doorbetaling van premies zolang de verzekeringnemer niet officieel dood was verklaard. Weduwen konden niet hertrouwen. Men kon geen aanspraak maken op weduwen- of wezenrente zolang de Raad van Arbeid geen officieel bericht van overlijden had ontvangen. Erfeniskwesties konden niet worden afgehandeld. Definitieve verklaringen van overlijden konden pas worden verstrekt als er onderzoeken waren verricht naar de lotgevallen van de mensen die in de transporten waren afgevoerd. Tot dan konden enkel voorlopige verklaringen worden verstrekt die geen rechtsgeldigheid hadden en de juridische problematiek niet oplosten.

In een aantal gemeenten was men ertoe overgegaan om vermisten als overleden in te schrijven, als repatrianten hierover verklaringen afgaven. Er was echter geen algemene lijn die gevolgd werd en feitelijk had iedere gemeente een eigen beleid. Het Gemeentelijk Inlichtingenbureau voor Joden had grote behoefte aan gegevens over elders reeds ingeschreven overlijdensgegevens. Eind december 1945 stuurde de burgemeester van Westerbork een verzoek aan de Minister van Justitie:

(Om te) bevorderen, door een aanschrijving aan de Ambtenaren van den Burgerlijken Stand in Nederland, dat zij van alle inschrijvingen in de registers van den Burgerlijken Stand krachtens art. 62 van het Burgerlijk Wetboek en van de aanvullingen van de overlijdensregisters krachtens art. 70 van het Burgerlijk Wetboek ten aanzien van gedeporteerde joden een mededeling of een afschrift zenden aan mij.[247]

Op die manier zou het Inlichtingenbureau van Westerbork gaandeweg komen te beschikken over de sterftegegevens van gedeporteerde joden uit alle andere gemeenten. Toch zou dit nog maar een zeer beperkt deel zijn, namelijk alleen die gevallen die konden worden gestaafd met een getuigenverklaring van een repatriant. Ten opzichte van de tienduizenden vermisten was dit slechts een druppel op de gloeiende plaat. Ook het kleine aantal overlijdensberichten dat de Joodsche Raad had bereikt was een zeer beperkt deel van het totaal aantal omgekomen personen.

---

[246] Ibidem.

[247] Archief Midden-Drenthe, Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork, ongenummerd. Brief de dato 29 december 1945 van de Burgemeester van Westerbork aan de Minister van Justitie.

Er ontstonden al gauw formele problemen. De wet (artikel 50, eerste lid, (oud) Burgerlijk Wetboek) schreef dwingend voor dat overlijdensakten dienden te worden opgemaakt door de ambtenaar van de burgerlijke stand in de gemeente van overlijden. Aan die voorwaarde kon voor de joodse vermisten vrijwel nergens worden voldaan en voor vrijwel alle niet-joodse vermisten was dit een praktisch onmogelijke vereiste. Toen de weduwe van Henri Abraham Asscher de ambtenaar van de Burgerlijke Stand van de gemeente Apeldoorn verzocht het overlijden van haar echtgenoot in te schrijven, stelde deze zich formeel op en weigerde. Het enige wat de weduwe restte was de gang naar de rechter. De rechtbank stelde de gemeente in het gelijk, de weduwe ging in hoger beroep. Het Gerechtshof in Arnhem stelde de weduwe in het gelijk en beval de gemeente:

> dat de registers van den burgerlijken stand van de gemeente Apeldoorn zullen worden aangevuld met de overlijdensakte van Henri Abraham Asscher en Hendrika Duizend, overleden op 16 april 1945 in Duitschland op het baanvak ‘Hagenow-Wittenberge’.[248]

Beiden waren overleden tijdens de reis van de ‘verlorene Zug’ die op 10 april 1945 uit Bergen-Belsen vertrok en op 23 april 1945 door het Russische leger bij de plaats Tröbitz was bevrijd. Onderweg werden de doden langs de rails begraven. Dit werd in de trein geregistreerd op een lijst. De weduwe was zelf getuige geweest van het overlijden van haar echtgenoot en het andere familielid.[249] Dat beiden dood waren stond vast. Maar de gemeente ging in cassatie en de Hoge Raad der Nederlanden (HR) toetste de kwestie ‘in het belang der wet’. Zij stelde dat de rechtbank niet meer bevoegdheden had dan de wetgever voor de ambtenaar van Burgerlijke Stand had vastgelegd.

> Dat (…) artikel 50, eerste lid, Burgerlijk Wetboek, slechts den ambtenaar van den Burgerlijken Stand der gemeente waar het overlijden plaats had, de bevoegdheid geeft tot het opmaken van een akte van overlijden, zoodat slechts in de door dezen ambtenaar gehouden registers inschrijving van zoodanig akte moet plaats vinden.[250]

Met die uitspraak was niet alleen de weg naar de rechter voor nabestaanden van joodse vermisten geblokkeerd, maar voor de nabestaanden van alle vermisten. De Hoge Raad meende dat de toenmalige wet geen uitkomst bood voor de door oorlogsomstandigheden ontstane situatie voor vermisten en adviseerde de wetgever om een nieuwe wet uit te vaardigen. Op 2 juni 1949 werd de Wet ‘Voorzieningen betreffende het opmaken van akten van vermisten’ van kracht (Staatsblad No. J 375). Deze wet opende de mogelijkheid om voor iedereen overlijdensakten op te maken die tussen 10 mei 1940 en 1 juni 1945 in Nederland woonachtig was, sindsdien vermist was geraakt en waarvan naar redelijkheid mocht worden aangenomen dat zij waren overleden.[251] Vooruitlopend op deze wetgeving was door de Minister van Justitie een circulaire aan de Procureurs-Generaal gezonden met de aanwijzing dat het Openbaar Ministerie verzoeken tot aanvulling van de overlijdensregisters bij gemeenten kon

---

248 Uitspraak HR, nr. 2163, gedateerd 17 februari 1947.
249 Archief IB-NRK, persoonsdossier Henri Abraham Asscher, EU 34.187.
250 Uitspraak HR, nr. 2163, gedateerd 17 februari 1947.
251 J. Kampers en L.W.J. Evers *Inleiding tot de burgerlijke stand* (14e druk, Alphen a/d Rijn 2008) 284.

indienen als er genoeg bewijsmateriaal bij het Informatiebureau van het NRK aanwezig was.[252] Voor de weduwe van bood dit overigens geen uitkomst, zij moest wachten tot het dossier van haar echtgenoot in 1950 was behandeld volgens de nieuwe wet.

Nadat de centralisatie van de opsporing begin 1947 zijn beslag had gekregen, moest het opsporingswerk gestalte krijgen. Er werd op twee manieren informatie verzameld. Het Ministerie van Sociale Zaken had de Missie tot Opsporing van vermiste personen uit den bezettingstijd (MtO) in het leven geroepen. Deze beschikte over Officiers Civiele Dienst (OCD) die getuigen opspoorden en ondervroegen over de bij hen bekende informatie. Deze getuigen konden naaste familieleden zijn of kennissen. Maar met name werden de repatrianten ondervraagd die in dezelfde kampen als de vermisten vast hadden gezeten. Het was vaak een tijdrovende klus om deze op te sporen. Het resultaat van deze verhoren werd vastgelegd in proces-verbalen, die werden toegevoegd aan de opsporingsdossiers van het Informatiebureau van het NRK. Niet alleen de joodse vermissingen werden zo onderzocht, maar die van alle andere vermisten: politieke gevangenen, maar ook SS-ers die aan het Oostfront vermist waren geraakt.

De MtO werkte nauw samen met het Informatiebureau NRK. De centralisatie had in 1947 geleid tot de oprichting van de afdeling C, die de centrale cartotheek beheerde evenals documentatie en archief. Afdeling E richtte zich op de vermiste ex-politieke gevangenen, Afdeling H op de vermiste gedwongen en vrijwillig in Duitsland tewerkgestelde personen. Afdeling J was belast met de vermiste joden. De centralisatie had ook een aanzienlijke vermindering van het personeelsbestand tot gevolg: van 346 medewerkers in het begin van 1947 tot 174 aan het einde van het jaar.[253] In 1946 verschaften de filialen te Amsterdam en Westerbork respectievelijk 9.911 en 636 mondelinge inlichtingen (totaal 10.547). In 1947 werden er in totaal 14.676 inlichtingen door de Afdeling J afgegeven.[254]

De deportatietransporten moesten gereconstrueerd worden door de aanwezige versies van deportatielijsten te analyseren en te combineren met de gegevens van repatrianten. Gedurende zeven jaar werden de 93 transporten uit Westerbork in de periode 15 juli 1942 tot en met 3 september 1944 en het transport uit Vught van 15 november 1943 geanalyseerd. Zo konden de lotgevallen worden gereconstrueerd van vrijwel alle vermisten van deze transporten. Hierover werd tussen 1948 en 1954 een reeks rapporten gepubliceerd door het Hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis.[255] In de rapporten werden getuigenverklaringen gecombineerd met statistische analyses van de transport samenstellingen qua geslacht en leeftijd. De eerste studie betrof het vernietigingskamp Sobibor. Behandeld werden verder de deportaties naar Auschwitz van 15 juli 1942 tot en met 24 augustus 1942. Dan de Cosel-periode van 28 augustus 1942 tot en met 12 december 1942, toen er in de plaats Cosel selecties plaatsvonden voor de werkkampen. Dit had tot consequentie dat moest worden uitgezocht hoe lang men kon hebben overleefd in de werkkampen. Dit was een bewerkelijk onderzoek. De deportatietransporten in 1943 en 1944 werden apart behandeld en in een deel de evacuatietransporten (dodenmarsen) uit Auschwitz van 1945. Ook dit was een bewerkelijk onderzoek.[256] Met de

---

252 Coen J.F. Stuldreher, 'De Nederlandse Staat en de opsporing van de gedeporteerde Joden', in: *Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989* (Amsterdam 1989) 67-76, alhier: 68.
253 Het Informatiebureau van het NRK, *Verslag van haar Werkzaamheden 1939-1947*, 102-103.
254 *Ibidem*, 231.
255 Stuldreher, 'De Nederlandse Staat en de opsporing van de gedeporteerde joden', 71.
256 Ibidem, 71-72.

publicatie van deze werken was het analytische raamwerk voltooid en was men klaar voor de enorme klus van het verstrekken van verklaringen van overlijden.

De centralisering leidde tot een meer overzichtelijke situatie voor de opsporing, want de belangrijkste bestanden waren in handen gekomen van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis. Het filiaal van het Informatiebureau in Amsterdam met de Joodsche Raadcartotheek werd per 1 mei 1949 opgeheven en overgebracht naar Den Haag.[257] Cartotheek en andere archiefbescheiden zoals de behandelde loketaanvragen gingen deel uitmaken van de collecties van het Informatiebureau. Door de beslissing van het Ministerie van Sociale Zaken om één instantie als nationaal opsporingsbureau te erkennen, ging het Informatiebureau de verklaringen van overlijden opstellen. Dit was een bevestiging van de praktijk die al sinds 1945 was ontstaan. Per geval werden de cartotheken en de deportatielijsten (de documentaire opsporing) geraadpleegd. Tevens werd nagekeken of een repatriant mededeling had gedaan over het overlijden van betrokkene. Vaak was al in de opvangkampen door het Militair Gezag aantekening gemaakt van verklaringen die de teruggekeerden gaven over het lot van medegevangenen.

De centralisering leidde tot een groei van de bestanden bij het Informatiebureau. In het *Verslag van haar Werkzaamheden 1939-1947* wordt een overzicht van de voornaamste cartotheken van het Informatiebureau van het NRK gegeven, dit is exclusief de groeiende, overkoepelende cartotheek van de afdeling C (zie bijlagen).

7.3 *De (on)volledigheid van de huidige slachtofferbestanden*

De bestanden met slachtofferinformatie hebben een zeer woelige geschiedenis, die zich zowel tijdens als na de oorlog kenmerkt door grote discontinuïteit op alle denkbare vlakken. Dat heeft gevolg gehad voor de volledigheid van deze bestanden. Die vraag is met name van belang nu men het individuele slachtoffer in het kader van de herinnering zoveel mogelijk wil reconstrueren met behulp van bewaard gebleven documenten en foto's. Hier volgen enkele korte notities.

De centralisering van het opsporingswerk in het kader van de 'Wet, houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten' leidde tot een nieuwe aanpak, die gericht was op het repareren van de enorme hiaten die in de gemeentelijke bevolkingsregisters waren geslagen. Ondanks het grote belang dat aan het opsporingswerk werd gehecht moest er ieder jaar met kortingen op de budgetten rekening worden gehouden. Dit betekende dat bepaalde brede onderzoeken geen doorgang konden vinden. Dit gold met name voor het onderzoek naar de Nederlandse joden die getracht hadden via België en Frankrijk te ontkomen, daar waren gearresteerd en op transport waren gesteld naar kampen in Duitsland en Polen. Dit onderzoek, dat had moeten leiden tot een publicatie van het Hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis, werd gestaakt. Het had tot gevolg dat alleen in die gevallen dat er een verzoek werd ingediend door een nabestaande of officiële instantie, de plaats en datum van overlijden werd vastgesteld.

Voordat de Commissie tot Aangifte overging tot publicatie van de overlijdensgegevens, werd eerst de bevolkingsadministratie van de laatste woonplaats aangeschreven. Sommige gemeentes hadden in de periode net na de bevrijding een coulant beleid gevolgd en overlijdensaangiftes geac-

[257] Karolien Verbrugge, De centralisatie van de opsporingsbureaus voor joden, in: ING/NIOD, *Oorlogsgetroffenen WO II. Terugkeer, opvang, nasleep* (Den Haag Amsterdam 2009) 35-44, alhier 43.

cepteerd die voldeden aan de formlele eisen. Indien het overlijden al was geregistreerd voorafgaande aan het Hoge Raad Arrest van 17 februari 1947, dan werd het betreffende geval niet gepubliceerd in de Staatscourant omdat aanvulling van het overlijdensregister dan niet nodig was.

Een moeilijke kwestie betreft de categorie onderduikers, die tijdens de onderduik zijn overleden. Deze werden vaak anoniem begraven. In een aantal gevallen heeft men na de bevrijding de administratieve situatie rechtgetrokken door alsnog aangifte van overlijden te doen. Als dat gebeurd is in de periode vóór 17 februari 1947 zal betrokkene niet in het slachtofferbestand voorkomen. Een zeer moeilijke kwestie wordt gevormd door onderduikers, die door het verzet zijn geliquideerd. Deze kwesties zijn door het zwijgen van de betrokkenen doorgaans niet opgelost. In een enkel geval heeft een betrokkene jaren later contact opgenomen met de Commissie tot Aangifte en werd de geliquideerde persoon alsnog doodverklaard. Betreffende suïcides is weinig bekend, maar volgens Presser hield de Amsterdams politie exact bij wie er zelfmoord gepleegd hadden.[258]

Een andere categorie betreft de minderjarige, alleenstaande vluchtelingenkinderen die voor de oorlog naar Nederland kwamen met de zgn. Kindertransporten. Actueel onderzoek, dat zich specifiek richt op deze groep slachtoffers, heeft ten doel de gegevens over hun lotgevallen te completeren en te publiceren. Geassocieerd NIOD-onderzoeker Mirjam Keesing richt zich op de alleenstaande Duitse en Oostenrijkse vluchtelingenkinderen die in 1938 en 1939 naar Nederland kwamen.[259] Op grond van de gegevens in het Rode Kruisarchief kon het lot van ca. 300 kinderen worden opgehelderd.

7.4 *Conclusie*

De naschokken van de bezetting waren zeer heftig. Er kan met recht worden gesteld dat er na de bevrijding een felle strijd losbrak over de vraag aan wie de lijsten, cartotheken en andere documenten toebehoorden, die informatie over oorlogsslachtoffers bevatten. De wederzijdse verwijten waren zowel persoonlijk als inhoudelijk van aard. Vaak was niet duidelijk waar zich het materiaal bevond. Van organisatorische en administratieprocedurele continuïteit was geen sprake. Er tekende zich een scheiding af tussen de betrokken partijen: enerzijds het particuliere Afwikkelingsbureau Concentratiekampen en anderzijds het Inlichtingenbureau voor Joden te Westerbork en het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis. De laatste trok aan het langste eind. Naar aanleiding van het arrest van de Hoge Raad uit 1947 moest de opsporing en met name de vaststelling van plaats en datum van overlijden van de vermisten opnieuw worden herzien. Uiteindelijk werd het een zaak van drie partijen:

1. het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis, waar zich de administratieve gegevens en kamparchieven bevonden;
2. de Commissie tot Opsporing van vermiste personen van het Ministerie van Sociale Zaken, dat getuigen bezocht en van hun verklaringen proces-verbaal opmaakte;
3. de Commissie tot Aangifte van Overlijden van het Ministerie van Justitie, die de conclusies van het Informatiebureau toetste en publiceerde in de Staatscourant, waarna de Afdelingen Bevolking van de gemeentes de overlijdensgevallen konden registreren.

---

[258] Iedere morgen moest om 8.45 uur een lijst met joodse zelfmoorden aanwezig zijn op kamer 128 van het Hoofdbureau van Politie te Amsterdam. J. Presser, *De Ondergang, deel I*, 259.

[259] Het onderzoek wordt begeleid door Prof. Dr. E.E. Gans en zal resulteren in een boek en een website. Website: www.niod.nl/gastonderzoek, geraadpleegd op 1 juli 2010;

De gevolgen van deze administratieve discontinuïteit zijn tot op de dag van vandaag in de archieven en slachtofferbestanden terug te vinden. De reparatie van die bestanden als gevolg van het streven naar volledigheid is nog aan de orde van de dag. Onderzoek naar de ontstaanscontext van die bestanden is van groot belang, omdat dat aangeeft hoe volledig deze zijn.

8 Slotbeschouwing: repressie, opsporing en herinnering

De organisatorische continuïteit van de Joodsche Raad werd door maatregelen van de bezetter voortdurend ondergraven. Het is geen toeval dat de Duitse Jodenvervolgers in Nederland kozen voor een werkwijze die gebaseerd was op mondelinge bevelen. De Joodsche Raad kan worden gezien als een *Zwangsorganisation* waarin de vervolgden hun eigen uitroeiing hielpen organiseren. De Duitse autoriteiten kozen voor een informeel model, zodat zij niet gebonden waren aan regels. De bezetter streefde door middel van chantage, misleiding en bedrog naar organisatorische discontinuïteit van de Joodsche Raad. Daardoor wordt de institutionele geschiedenis van de Joodsche Raad gekenmerkt door vaagheid, instabiliteit en fragmentatie en die eigenschappen vinden we terug in de bewaarde administratie. De Joodsche Raadcartotheek is een samenstelsel van kaartsystemen.

De Joodsche Raad was geen autonome organisatie. De leiding ontleende haar gezag aan een externe autoriteit: de Duitse bezetter (*headship*-model). De functie van de Joodsche Raad was voor de *Zentralstelle* een geheel andere dan voor Asscher en Cohen. De *Zentralstelle* gebruikte de Raad als een instrument om de deportaties te faciliteren. De voorzitters zagen het als hun taak om een kleine kern van ‘onmisbaren’ te behoeden voor het noodlot: om ‘erger te voorkomen. Zij trachtten dit de bereiken door middel van hun persoonlijke contacten met vertegenwoordigers van de bezetter. Deze bekleedden binnen de hiërarchie van het repressieve apparaat relatief lage functies en de invloed van de voorzitters op het repressieve beleid was daardoor marginaal.

Sperres werden toegekend via een deels informeel proces waarin persoonlijke contacten een belangrijke rol speelden. Voorwaarden van toekenning werden vaak niet openbaar gemaakt. Op de Joodsche Raadkaartjes treffen we veel gedetailleerde procedurele en persoonsinformatie aan. Medewerkers van de Joodsche Raad, zoals Blüth, Sluzker en Ottenstein hadden als nevenactiviteit van hun officiële functie informele systemen ontwikkeld om *Sperre*-aanvragen te behandelen. De zwaartepunten lagen eerst in Amsterdam (de voorlichtingsbureaus en *Centrale Voorlichting*) en verschoven na het begin van de deportaties naar Westerbork (de *Antragstelle*). Efficiënte communicatie met Westerbork was van levensbelang voor de Joodsche Raad, maar alle communicatiemiddelen werden door de bezetter beheerst en door deze regelmatig afgesneden. Het *primaire* administratieve proces, de administratieve voorbereiding van de deportaties, vond plaats in de *Zentralkartei* in Westerbok en was zeer efficiënt ingericht. De gegevens in de *Zentralkartei* stonden niet ter beschikking aan de Joodsche Raad. Over het lot van de vervolgden verkeerden de afdelingen van de Joodsche Raad in voortdurende onzekerheid en die onzekerheid wordt weerspiegeld in de notities op Joodsche Raadwerkkaarten.

De Joodsche Raad was een *tijdelijk project* dat in het kader van de *Endlösung* ten onder diende te gaan met al haar leden. Het was de bedoeling dat het bewijsmateriaal van deze grootschalige moordpartij uiteindelijk zou worden vernietigd, maar dat doel is niet volledig bereikt. Een deel van de uitvoeringspraktijk kon worden gereconstrueerd met behulp van overlevenden en gedeeltes van de administratie die waren behouden. Dat is echter vooral vanuit het perspectief van opsporing

gebeurd: het vaststellen van plaats en datum van overlijden van de vermisten. In de 21e eeuw heeft de collectieve herinnering van oorlogsslachtoffers nieuwe vormen aangenomen. Op internetsites staat het individuele slachtoffer centraal. Dit leidt tot andere vragen van het op publiek en van onderzoekers, die meer gericht zijn op het hoe en waarom. Die vragen kunnen alleen goed worden beantwoord als de context van de uitvoering bekend is, als samenhangen zijn gereconstrueerd.

De papieren resten van het *dynamische* vervolgingsnetwerk worden bewaard als *statische* archieven: lijsten, ambtelijke notities en huispost van de Joodsche Raad. Die context is over de archieven van het Informatiebureau, het Nationaal Archief, het archief Midden-Drenthe, de collecties van het NIOD, en andere instellingen gefragmenteerd. Door het netwerk te reconstrueren kunnen informatiestromen, patronen en verhoudingen worden getraceerd en de veranderingen daarin. Een lijst kan contextinformatie bevatten over gegevens op kaartjes en omgekeerd. Als de connectie is gelegd tussen een formulier in de ene collectie/archiefdeel en de gegevens op een Joodsche Raad-kaart, wordt duidelijk hoe, met welk doel en via welk netwerk de gegevens op de kaartjes zijn terechtgekomen. Netwerkstructuur is contextinformatie *an sich*.

De geschiedschrijving over de Jodenvervolging heeft zich vooral gericht op de voorbereiding en uitvoering van de deportaties. Er is amper aandacht voor de gevolgen voor de gemeentelijke bevolkingsadministratie. Hier zijn de voorbereiding, uitvoering en de administratieve gevolgen van de Jodenvervolging tijdens de bezetting en de wijze waarop de administratieve discontinuïteit na de bevrijding is gerepareerd onderzocht. Geconstateerd is dat het een complex van in elkaar overlopende, simultane, tegengestelde en onzekere processen was. Slachtofferbestanden zijn daardoor niet volledig.

De beperkingen van een modelmatige benadering

Context laat zich moeilijk vatten in een modelmatige structuur. Doorgaans wordt aangenomen dat er een duidelijke scheiding bestaat tussen het ontstaan van een archief (de *dynamische* fase) en het beheer (de *statische* fase) van het archief. De Joodsche Raadcartotheek en alle oorlogsbestanden die in het kader van de opsporing bij elkaar zijn gebracht, onttrekken zich aan deze klassieke indeling. Het Informatiebureau heeft gedurende ruim 60 jaar verbanden gelegd tussen de collecties en de informatie over individuele slachtoffers voortdurend aangevuld en gecorrigeerd. Feitelijk is het archief van het Informatiebureau een papieren *records continuüm* met een ingewikkelde netwerkstructuur.

De digitale toekomst van het oorlogsarchief wordt bepaald door het 'nieuwe' herinneren: het zoveel mogelijk informatie van individuele slachtoffers verzamelen, aan elkaar koppelen en aan het publiek ter beschikking stellen. Dit vereist een gedetailleerde werkwijze, vergelijkbaar met die waarop de gegevens in het kader van de naoorlogse opsporing werden verzameld en geïnterpreteerd. Het verschil is alleen dat men zich nu niet beperkt tot de plaats en datum van overlijden. De vragen zijn breder: hoe en waarom is men op die plaats en datum overleden? Alle op de documenten genoteerde gegevens zijn van belang. Alleen met goede contextinformatie kan worden geïnterpreteerd of een vermeld nummer verwijst naar een *Sperre*, een rekest, een kampnummer, een persoonsbewijs of een dossier. In die details lag het (nood)lot van mensen besloten.

Ontstaan, gebruik en beheer zijn met elkaar vervlochten en vormen een complex van papieren patronen. Het ontstaan van de Joodsche Raad binnen de context van repressie verliep volgens een informeel, slecht gedocumenteerd proces. Na de oorlog zijn de kaartsystemen van de Joodsche Raadorganen samengevoegd en opnieuw geordend. Vervolgens heeft men informatie over deportatie, overlijden en onderduik aan de kaarten toegevoegd. Het is een niet geringe klus om de chronologie van de achterliggende administratieve processen te ontwarren. Men moet de documenten op een fijnmazig niveau analyseren en interpreteren. Een geconstateerde systematiek is slechts van toepassing op een beperkte periode, omdat de werkwijze voortdurend en schijnbaar grillig veranderde. De documenten weerspiegelen deze veranderingen zowel qua opmaak als in de heterogeniteit van de genoteerde gegevens. Door de voortdurend wijzigende personele bezetting van het uitvoerende apparaat is er een brede variatie aan gebruikte afkortingen en (on-)leesbare handschriften.

Discontinuïteit leidt tot heterogeniteit qua vorm en inhoud, die uiterst moeilijk in modellen en structuren is te vatten. En dat heeft consequenties voor de digitalisering van dergelijke bestanden.

Consequenties voor digitalisering

Datgene wat moeilijk is te modelleren wordt doorgaans niet of slecht gedigitaliseerd. Digitaliseren houdt vanwege beperkte budgetten in feite ook altijd selectie in. Er moeten keuzes gemaakt worden. Welke bestanden worden doorgaans wel gedigitaliseerd? Bestanden met de 'meeste' informatie die geschikt worden geacht voor bulkverwerking: lijsten en cartotheken. Dat is een impliciet selectiecriterium, dat niet *inhoudelijk* maar *praktisch* of *financieel* is. Digitale bronnen geven dus per definitie een beperkt en vervormd beeld van archieven weer.

In het voorgaande is het belang van contextinformatie voor een juiste interpretatie van gegevens op de lange termijn gedemonstreerd. Het in kaart brengen van de context is een tijdrovende onderneming, die veel verder gaat dan het maken van een lijst met afkortingen en verwijzing naar relevante literatuur. Maar zonder contextinformatie is digitale duurzaamheid niet gegarandeerd.

Digitale representatie van bestanden die deel zijn van een complex bureaucratisch systeem leidt tot een tweedimensionale weergave die geen recht doet aan de realiteit. Het is alsof er een schaakmatch wordt weergeven in de notatie van een dampartij. Tweedimensionaal beschouwd zijn schaakstukken wit of zwart en rond als damstukken. Vanuit een driediemensionaal perspectief en in de dynamische tijd gezien verschillen de vorm en de eigenschappen van dam- en schaakstukken aanzienlijk van elkaar. De huidige digitale archiefsystemen produceren feitelijk niets meer dan een doorzoekbare plaatsingslijst. Het zijn doeltreffende hulpmiddelen die echter niet de mogelijkheid bieden om semantische kennis over het dynamische bureaucratische netwerk, dat de oorsprong vormt van het archief, vast te leggen.

Wat zijn de consequenties voor de praktijk van digitalisering? Indien er meerdere versies van een deportatielijst zijn, moeten al deze versies worden gedigitaliseerd. Als wordt besloten om slechts één versie te digitaliseren, dan moet de beslissing genomen worden op grond van een analyse van alle beschikbare versies. Wordt besloten om een cartotheek te digitaliseren, dan moet ook een grondige analyse plaatsvinden van de herkomst van de informatie in die cartotheek. De gegevensanalyse en de besluitvorming die tot keuze voor digitalisering van een bepaald bestand hebben geleid, dienen

onlosmakelijk deel uit te maken van de metadata van dat bestand. In feite sluit dit aan op de klassieke taak van de archivaris: het selecteren en verantwoording daarover afleggen. Het zal een toekomstige onderzoeker altijd duidelijk moeten worden *uit de metadata* hoe compleet het beeld is, dat digitale media hem voorschotelen.

Mogelijke consequenties voor onderzoek en methodologie van de geschiedschrijving

De emotionele discussie over de Joodsche Raad heeft zich vooral gericht op de rol van de voorzitters, de bestuurlijke 'elite'. Er is nauwelijks onderzoek gedaan naar het functioneren van het uitvoerende apparaat van de Raad. Ook in de discussie over het al dan niet werkzaam zijn van *Sperres*, is nauwelijks gebruikgemaakt van het beschikbare archiefmateriaal, zoals de Joodsche Raadcartotheek. Voor een deel is dat niet te wijten aan de onderzoekers, omdat het archief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis tot voor enkele jaren weinig of geen medewerking verleende aan historisch onderzoek. Dat is inmiddels veranderd.[260] Voor een ander deel is er bij (aankomende) academische historici koudwatervrees voor archiefonderzoek, dat tijdrovend is en niet gegarandeerd tot een positief resultaat leidt. Het zou een zeer waardevolle bijdrage aan de discussie over de Joodsche Raad zijn, als het vizier werd gericht op de uitvoering: de dienstverlening en ondersteuning ten behoeve van de individuele hulpvrager. De bronnen bieden die mogelijkheid. En als het zwart-witte beeld van de NSB in de geschiedschrijving wordt bijgesteld, dan mag ook het zwart-witte beeld over de Joodsche raad wel eens worden bijgesteld.

Ten slotte de methodologie. Een aantal onderzoekers heeft gesignaleerd dat er een overeenkomst bestaat tussen totalitaire regimes en koloniale rijken, ze kenmerken zich beide door een honger naar gegevens over hun onderdanen. Hoe meer informatie, hoe meer macht de systemen over hun onderdanen konden uitoefenen.[261] Vooral in de archiefwetenschap hebben onderzoekers zich de laatste jaren met nieuwe benaderingen gericht op het functioneren van koloniale bureaucratieën en de resten daarvan in de archieven. De Amerikaanse antropologe Ann Laura Stoler analyseert koloniale archieven minutieus en ziet het archief als de neerslag van een dynamisch proces.[262] Een dergelijke aanpak zou ook op de archieven van de Holocaust kunnen worden toegepast: we hebben gezien hoe deze archieven een gevolg zijn van dynamische en discontinue processen. En een dergelijke vernieuwende aanpak heeft consequenties voor structuur en inrichting van de gebruikte digitale archiefsystemen.

Maar ook de geschiedschrijving van de Holocaust heeft zijn perspectief verbreed. Een voorbeeld daarvan is het recent door Ido de Haan gepubliceerde artikel, waarin wordt gepleit voor nieuwe Europese kaders voor de historiografie van de Holocaust: imperialisme, kolonialisme en genocide,

[260] Inmiddels zijn er twee doctoraalscripties van studenten van het Centrum voor Holocaust en Genocide Studies (inmiddels gefuseerd met het NIOD) in Amsterdam voltooid, die voor een belangrijk deel zijn gebaseerd op de gegevens van de Joodsche Raadcartotheek.

[261] Eric Ketelaar, 'Recordkeeping and societal power', in: Sue Mckemmish, Michael Piggott, Barbara Reed and Frank Upward (eds.) *Archives: Recordkeeping in society* (Wagga Wagga 2006) 277-298, alhier 282-283.

[262] Zie voor het uitgebreide methodologische statement: Ann Laura Stoler, *Along the archival grain. Epestemic anxieties and colonial common sense* (Princeton and Oxford 2009) 21.

waarbij met name de eerste twee van belang zijn.[263] Het imperiale perspectief richt zich op de tactieken die door de nazi's werden gebruikt om de lokale elite te laten meewerken aan de uitvoering van hun beleid.[264] Het koloniale perspectief kan verklaren waarom de Jodenvervolging in Nederland op dezelfde leest geschoeid was als die in Oostenrijk en Polen. In het vergelijkende literatuuronderzoek van Griffioen en Zeller is met die factor geen rekening gehouden. Men kan verwachten dat de imperiale en koloniale mentaliteit ook in de structuur en inhoud van de archieven terug te vinden is. Onderzoekers die dit perspectief hanteren, profiteren van nieuwe benaderingen voor het archiefonderzoek, zoals die onder andere door Stoler in de praktijk is gebracht voor koloniale bureaucratieën. Kolonialisme en imperialisme zijn nieuwe interpretatiekaders voor de Holocaustgeschiedschrijving. Zij kunnen worden gestoeld op onderzoeks- en interpretatiemethoden die reeds zijn toegepast op de archieven van koloniale en imperiale bureaucratieën en in dat kader al hebben geleid tot vernieuwende historische en archiefwetenschappelijke inzichten. Reconstructie van de context is een noodzakelijke voorwaarde om de slachtoffers van de oorlog die Hitler heeft gewonnen op een juiste manier te kunnen blijven herinneren.

Requiescant.

---

263 Ido de Haan, 'Imperialism, Colonialism and Genocide. The Dutch case for an International History of the Holocaust', *BMGN – The Low Countries Historical Review*, vol. 125, 2-3, (Den Haag 2010) 301-327.

264 *Ibidem*, 315.

9 Naschrift

In het najaar van 2009 bezocht ik met onze archivaris Marieke Bos de voormalig secretaresse van de Joodsche Raad Mirjam Bolle in haar appartement in Jeruzalem. Haar gepubliceerde dagboekbrieven bevatten een schat aan *inside-information* over het reilen en zeilen van de Joodsche Raad.[265] Mevrouw Bolle bleek een zeer krasse en kwieke dame met een uiterst scherpe geest en een kristalhelder geheugen. Tijdens het gesprek, dat zo'n 1,5 uur duurde, kwam vooral de bredere context aan de orde: hoe was het om te moeten werken in die extreme omstandigheden en hoe andere medewerkers hadden gefunctioneerd. Het is een bijzondere ervaring als iemand een lijst met namen van Joodsche Raadmedewerkers leest en dan zegt: 'Ja, die heb ik allemaal gekend.' Toch is het niet verwonderlijk dat na ruim 60 jaar de detailinformatie over stempeltjes, afkortingen e.d. die op de kaartjes zijn vermeld, verloren is gegaan. Mevrouw Bolle was niet bij dat deel van het administratieve proces betrokken geweest. Het gevolg is dat dergelijke detailinformatie met behulp van andere middelen moet worden gereconstrueerd. 'Alles wat ik weet staat in het boek', stelde mevrouw Bolle resoluut aan het eind van het gesprek. 'Meer weet ik niet, dus daar zul je het mee moeten doen'. Maar het bezoek was zinvol: een unieke gelegenheid om dicht bij de Joodsche Raad en haar medewerkers te komen. Het leverde contextinformatie in de meest brede zin op.

Behalve Mirjam Bolle wil ik nog de volgende personen danken voor hun kritiek, adviezen en gevraagde en ongevraagde meningen. Mijn huidige en ook voormalige collega's op de afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis: Marieke Bos, Marie-Christine Engels en Marja Potters (archivarissen); Marnix Croes, Regina Grüter, Peter Kruit, Victor Laurentius en Michiel Schwartzenberg (historici). Voorts uit ik hier graag mijn waardering voor Ada Koreneef, mijn collega die over een enorme detailkennis van het archief beschikt. Verder Ruud Weissmann, die als geassocieerd onderzoek van het NIOD bezig is met een promotieonderzoek. Ik ben hem zeer erkentelijk voor het ruimhartig delen van zijn inzichten als registeraccountant en de vele inhoudelijke discussies over wat sommige historici als 'onbelangrijke details' zouden betitelen. Dank, zeker niet in de laatste plaats, aan mijn echtgenote Angelique voor het kritisch doorlezen van het manuscript.

[265] Mirjam Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen* (Amsterdam 2006).

Geraadpleegde literatuur

Uwe Dietrich Adam, ‘Persecution of the Jews, Bureaucracy and Authority in the Totalitarian State’, in: *Leo Baeck Institute Yearbook XXIII, Antisemitism and Philosemitism* (Londen etc.) 139-150.

Hannah Ahrend, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (London New York 1994).

Zygmunt Baumann, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge 2007).

K. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam* (Amsterdam 1946).

J.C.H. Blom, ‘De vervolging van de joden in Nederland in internationaal perspectief’, in: *De Gids* (1987).

Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).

Philo Bregstein*, Over Jacques Presser* (Amsterdam 2006).

Terry Cook, ‘Archival Science and Postmodernism: New Formulations for Old Concepts’, *Archival Science*, vol. 1, no. 1 (Leiden 2000).

Marnix Croes, ‘The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival’ in: *Holocaust and Genocide Studies* - Volume 20, Number 3, Winter 2006.

Marnix Croes en Peter Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam 2004).

Geraldien von Freitag Drabbe Künzel*, Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008).

Saul Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung. Das Dritte Reich und die Juden 1939–1945,* aus dem Englischen von Martin Pfeiffer (München 2006).

D. Giltay Veth, en A.J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien* (Den Haag 1976).

Pim Griffioen en Ron Zeller, *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland, 1940-1945 : overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2009). Summary: http://dare.uva.nl/document/116425 [8-2-2010]. Deze dissertatie is nog niet in druk verschenen.

Pim Griffioen en Ron Zeller, 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse', *Achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1997).

P. Griffioen en R. Zeller, ‘Anti-Jewish Policy and Organization of the Deportations in France and the Netherlands, 1940-1944: A comparative Study’ in: *Holocaust and Genocide Studies 2006* (20) 3, 437-473.

R. Grüter, *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (Amsterdam 1997).

Abel J. Herzberg*, Kroniek der Jodenvervolging*, (Amsterdam 1956).

Chris van der Heijden*, Joodse NSB´ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem* (Utrecht 2006).

Raoul Hilberg, *De vernietiging van de Europese joden* (Laren 2009).

Raoul Hilberg, *Sources of Holocaust Research. An analasys* (Chicago 2001).

Johannes Houwink ten Cate, ‘Het jongere deel’. Demografische en sociale kenmerken van het Jodendom in Nederland, in*: Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1989) 9-66.

Johannes Houwink ten Cate, ‘Die moralische Debatte über den Amsterdamer Judenrat’, in: Norbert Fasse et al*, Nationalsozialistische Herrschaft und Bestatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster/New York/Berlin/München 2001) 211-216.

Julius P. Jaeckle, *Karteigestaltung und Karteiverwaltung. Karteien zweckmäßig einrichten, verwalten und auswerten* (Stuttgart 1940).

C. Jeurgens, ‘Een brug tussen twee werelden’, inaugurele rede mei 2005, Universiteit Leiden.

Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1 (Den Haag 1969).

Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 5* (Den Haag 1974).

Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 6*, Eerste helft, (Den Haag 1976).

J. Kampers, *Inleiding tot de Burgerlijke Stand*, (Zwolle 2007).

Fred E. Katz, ‘Implementation of the Holocaust: The Behavior of Nazi Officials’, in: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 24, No. 3, July 1982, 510-52.

Eric Ketelaar, ´Recordkeeping and societal power´, in: Sue Mckemmish et al eds., *Archives: Recordkeeping in society* (Wagga 2006) 277-297.

Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, (Amsterdam 1998).

J.L. Lentz (Rijksinspecteur van de Bevolkingsregisters), *De Bevolkingsboekhouding* (Voorburg 1936).

R. Marres, *Frederik Weinreb, verzetsman en groot schrijver* (Soesterberg 2002).

Sue McKemmish, ‘Placing Records Continuum and Practice’, *Archival Science* 1 (2001), 333-359.

Guus Meershoek, ‘Zonder de wolven te prikkelen. Ambtelijke dienstverlening bij de arbeidsinzet en de vervolging van de Joden’ in: Flap en Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001).

Joggli Meihuizen, *Smalle Marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010).

Dan Michman, 'De oprichting van de Joodsche Raad voor Amsterdam vanuit een vergelijkend perspectief', in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45: derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, onder red. van N.D.J. Barnouw e.a., (Zutphen, 1992) 74-100.

Mathias Middelberg, *Judenrecht, Judenpolitik und der Jurist Hans Calmeyer in den besetzten Niederlanden 1940-1945 (*Göttingen 2005).

Bob Moore, S*lachtoffers en overlevenden: de nazi-vervolging van de Joden in Nederland* (Amsterdam, 1998).

Frank van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Rotterdam 2008).

Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998).

Rainer Schröder, ‚Der Gewerbliche Kampf’ in: Ulrich Falk & Heinz Mohnhaupt (eds.), *Das Bürgerliche Gesetz und seine Richter. Zur Reaktion der Rechtssprechung auf die Kodifikation des Deutschen Privatrechts* (1896-1914).

Cornelia Schmitz-Berning, *Vokabular des National-Sozialismus* (Berlijn 1998).

Ivo Schöffer, 'Weinreb, Fryderyk (Friedrich) (1910-1988)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/weinreb [13-03-2008].

Raymund Schütz, ‘Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolging en de naoorlogse zuivering’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123e jaargang, deel I, (2010) 65-77.

Erik Somers, *Voorzitter van de Joodsche Raad. De herinneringen van David Cohen 1941-1943* (Amsterdam 2010).

Ann Laura Stoler, *Along the archival grain. Epistemic anxieties and colonial common sense* (Princeton and Oxford 2009).

Coen Stuldreher, ‘De Nederlandse staat en de opsporing van de gedeporteerde Joden’, in: *Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Amsterdam 1989).

Coen Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007).

Milja van Tielhof*, Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (Amsterdam 2004).

United States Department of State / Foreign relations of the United States diplomatic papers, 1938. The British Commonwealth, Europe, Near East, and Africa Volume II (1938).

Karolien Verbrugge, 'De moeizame centralisering van de opsporingsbureaus voor joden' in NIOD/ING, *Gids Oorlogsgetroffenen WO 2. Terugkeer, opvang, nasleep* (Amsterdam, Den Haag 2010) 37-53.

F. Weinreb, *Collaboratie en verzet 1940-1945, een poging tot ontmythologisering*, 1-3 (Amsterdam 1969).

Han Wielek, *De oorlog die Hitler won (*Amsterdam 1947).

Bettina Zeugin en Thomas Sandkühler, 'Die Schweiz und die Deutsche Lösegelderpressungen in den bestezten Niederlanden', in: *Veröffentlichungen der unabhängingen Expertencommssion Schweiz – Zweiter Weltkrieg* band 24 (Bern 1999).

Geraadpleegde archieven:

Archief van het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis, afdeling Oorlogsnazorg, Verenigings-kantoor Nederlandse Rode Kruis, Den Haag. Dit archief is in bewerking, zodat de gebruikte inventaris- en aanvraagnummers uiteindelijk zullen veranderen. Bovendien zal het archief worden opgenomen in de collectie van het NIOD. Geraadpleegd zijn: de Joodsche Raadcartotheek, het archief Westerbork, de opsporings-dossiers van vermiste personen, huispost Joodsche Raad.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
Collectie Gevangenissen en Kampen, deelcollectie Westerbork, inventaris 250i, Judendurchgangslager.
Joodsche Raad voor Amsterdam, Huispost Joodsche Raad, inventarisnummer 180.

Archief Midden-Drenthe
Dossier 55, burgerlijke stand; dossier 80, Inlichtingenbureau; dossier 525 Centraal Vluchtelingenkamp.

9.1 *Bijlage 1. Afkortingenlijst*

Afkortingen zijn van cruciaal belang om documenten te kunnen interpreteren. Door de haastige manier van werken en het grote verloop van personeel werd er veel van afkortingen gebruikgemaakt en gingen bepaalde afkortingen een eigen leven leiden. In veel gevallen kunnen afkortingen meerdere betekenissen hebben. De juiste betekenis kan dan alleen worden vastgesteld aan de hand van de specifieke context.

a.A.	aus Amersfoort (lijst)
abger.	abgereist (vertrokken, m.a.w. gedeporteerd).
A.B.	Apeldoornsche Bosch (Psych. Inrichting), vermeld rechtsboven op Joodsche Raadkaart; doorgaans getypt.
A.B.C.	Afwikkelingsbureau Concentratiekampen.
A.C.D./A.K.D.	Arbeitscontroledienst.
afd.	afdeling.
Ak.	Arbeitskommando (handgeschreven, ballpoint).
A.L.	Alte Lager(insasse) soms: Alte Kampinsasse.
A.O.	Afstammingsonderzoek.
Asd.	Amsterdam.
Au Be	Ausnahme-Bescheinigung (handgeschreven, midden bovenaan, in vakje)
A.V.	Antrag Vorbereitung /ook: Algemene Voorlichting (op werkkaart, Antragstelle).
a.V.	aus Vught (lijst).
Antr.	Antrag.
B	Barneveld (rode B, handschrift, rechtsboven).
B. + nummer	Barak (handgeschreven, rechtsboven op Joodsche Raadkaart).
Bar. + Nummer	Barak (handgeschreven, rechtsboven op Joodsche Raadkaart).
BB + datum	(nach) Bergen-Belsen, diagonaal op Joodsche Raadkaart, rode potlood).
BdS	Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD.
Bev. R(eg).	Bevolkingsregister (potlood/ballpoint op Joodsche Raadkaart).
bezw.	beziehungsweise.
B(uitens.) J.Z.	Buitenschoolse Jeugdzorg (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
B.R.	bevolkingsregistratie.
C.B.J.B.	Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
Cal(l)m.	Calmeyer (vermeld op werkkaart, Antragstelle).
C.C.	Centrale Commissie (afd. JR), (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.C.C.	Centrale Culturele Commissie (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.A.A.	Centrale Assurantie Administratie (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.A.A.J.R.	Centrale Assurantie Administratie van de Joodsche Raad (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.C.J.O.	Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.D.K.	Centraal Distributiekantoor (persoonskaart gemeente).
C.d.P.	Café de Paris, Beethovenstraat, Amsterdam (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.B.C.G.B	Centraal Bureau Commissie voor Geldelijk Beheer (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.F.A.	Commissie Financiële Aangelegenheden (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.F.S.	Commissie voor Financiële Steun (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.G.B.	Commissie voor Geldelijk Beheer (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.I.K.	(Vereniging) het Centraal Israëlitisch Krankzinnigengesticht in Nederland (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart, soms ook bij gegevens Antragstelle, zie JR-kaart Jacques Lobstein).
C.I.Z.	Centraal Israëlitisch Ziekenhuis (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.K.	Centrale Keuken (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
CKp	Centraal Vluchtelingenkamp (op persoonskaart, genoteerd achter Westerbork)
C.P.	Centrale Postafdeling (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
C.V.	Centrale Voorlichtingsdienst (Lijnbaansgracht 366), (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
D.	Duitsland.
D.B.	Dienstbereich (Lager Westerbork).
Dikal	Darf in kein anderes Lager, mag hoofdkamp niet verlaten.
D.S.K.	Distributie Stam Kaart.
D.S.K.	Devisenschutzkommando.
Dtl.	Duitsland.
EK	Eiserne Kreuz. Onderscheiding voor heldhaftig gedrag tijdens de Eerste Wereldoorlog, zie ook: FK (Frontkämpfer).
entl.	entlassen.
Est.	Estafette.
Ev.	Evangelisch (protestants gedoopt).
evtl.	eventuell.
Expo	Expositur, afdeling Joodsche Raad.

FK	Frontkämpfer. Zie ook: EK.
FK	Fliegende Kolonne.
G.A.B.	Gewestelijk Arbeidsbureau
G.B.J.I.	Gemeentelijk Bureau voor Joodse Inkwartiering.
G1/ G I	Mischling Ersten Grades.
geh.	gehuwd.
G.H.	Gemengd Huwelijk.
g.s.	geen sleutel, vermelding in verband met sleutellijsten en het leeghalen van de woning.
H	Häftling.
HAV	Hulp Aan Vertrekkenden.
HBS	Hogere Burgerschool.
IB xxxxx	Informatiebureau nummer: interne index op CADSU aanvragen (naoorlogs).
int.	interniert; Joden met een geallieerde nationaliteit werden tot nader order geïnterneerd.
J.C.B.	Joodse Centrale voor Beroepsopleiding (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
J.C.C.	Joodsche Coördinatie Commissie.
J.G. 1	Joods Geloof eerste graad (twee grootouders geregistreerd als lid van de Joodse geloofsgemeenschap).
J.I.	Joodsche Invalide, Weesperplein 1/Nwe Achtergracht 100.
JLokZ	Joodsch Lokaal Zaak (Sperre).
J.R.	Joodsche Raad.
J.R. v. A.	Joodsche Raad voor Amsterdam.
J.R. A.D.	Joodsche Raad Algemene dienst (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
J.V.v.V.V	Joodsche Vereniging voor Verpleging en Verzorging (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
J.W.	Joodsch Weekblad.
K.H.	Krankenhaus (vermelding datum binnenkomst).
K.L.	Konzentrations Lager (de afkorting KZ is naoorlogs).
Kp.no.	Kampnummer (linksboven op persoonskaart Hulpsecretarie). Betreft de oude kampbewoners.
K.S.	Kriminalsekretär. Functie bij de Sicherheitsdienst.
L.A. xxxx	De afkorting L.A., gevolgd door een nummer, verwijst naar de naoorlogse collectie afgehandelde loketaanvragen.
Laka	Lager Kantine (ook wel Casino).
Lawa	Lager Warenhaus.
Leg. Nr.	Legitimatienummer (Joodsche Raadpas).
Leg Z	Legitimatiebewijs Joodsch Lokaal Zaak. (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
Lfd. Nr.	Laufende Nummer (kolom op deportatielijst).
Lok Z	Joodsch lokaal/Zaak (Sperre), (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
L.W. + datum	Lager Westerbork. Bij de ondertekening van begeleidende brieven, notities.
M.A.	Mit Aufruf/Antrag.
M.E.	Misch-Ehe. Gemengd gehuwd.
Mech.	Mechelen
M.O.B.	Medisch Opvoedkundig Bureau (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
M.H.	Mischlingenheim (Rapenburg 96, Amsterdam).
MtO	Missie tot Opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd (afdeling van het Ministerie van Sociale Zaken).
Mulo	Middelbaar Uitgebreid Lager Onderwijs.
N: nummer	nieuw nummer (oproep), zie O nummer.
naar D.	naar Duitschland (deportatie).
naar R.	naar Ravensbrück
N.A.	Niet aanwezig (m.a.w.: betrokkene is reeds gedeporteerd).
n.A.	nach Amersfoort (lijst).
N.A.F.	Nederlands Arbeidersfront.
nat.	nationaliteit.
N.K.	Nieuwe Keizersgracht (zetel voorzitters).
N.Kgrt	Nieuwe Keizersgracht (zetel voorzitters).
N.R.	Nicht registriert.
N.E.E.P.	N.V. Noord-Europeesche Erts- en Pyriet Maatschappij. Bedrijf van Joodsche immigranten dat vluchtelingen bijstond en later Sperres verzorgde. Zie archief NIOD.
N.I.	Nederlands Israëlitsch (geloofsgemeenschap).
N.I.Z.	Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
N.I.H.S.	Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge.
N.I.G.	Nederlands Israëlitische Gemeente.
N.I.M	Nederlands Israëlitisch Meisjesweeshuis.
N.N.J.	(Beirat voor) Niet Nederlandse Joden.
n.V.	nach Vught (lijst).
O: nummer	oud nummer (oproep), zie N: nummer.
O	Onderduik (linksboven op Joodsche Raadkaart), naoorlogs toegevoegd.

O.A.	Ohne Aufruf.
O.D.	Ordedienst.
onbek.	onbekend.
O.P.K.	(Bureau) Oorlogspleegkinderen, naoorlogs. Betreft ‘opgedoken’ kinderen.
Oph. D.	Ophaaldienst (onderdeel van HAV), (vermeld bij functie op Joodsche Raadkaart).
opr. no.	oproepnummer.
Ort	Orthodox. Religieuze oriëntatie.
Ostuf	Obersturmbannführer (kampcommandant Lager Westerbork).
ovl.	overleden
P	Per post.
P.B.	Persoonsbewijs.
P.I.G.	Portugees Israëlitische Gemeente.
P.I.Z.	Portugees Israëlitisch Ziekenhuis.
P.K.	Persoonskaart.
Pos.	Positief, lid van Joodse religieuze gemeenschap (bij ‘bijzonderheden’).
R	Repatriant/representant (rode stempel op JR kaart)/naoorlogs.
R.A.F.	Rückstellung Aus der Fünten. Persoonlijke vrijstelling door Aus der Fünten.
R.K.	Rode Kruis (i.v.m. Palestina-verklaring, emigratie). Er is via het Rode Kruis contact geweest met de Jewish Agency in Palestina.
Rwk	Rijkswerkkamp
Schbg.	Hollandsche/Joodsche Schouwburg.
Sb.	Sachbearbeiter. Behandelaar van het dossier.
S.B.	Sonderbehandlung. Bijzondere behandeling, vaak eufemisme voor doden en laten verdwijnen.
S.D.	Sicherheitsdienst.
S.H./S.h.	Schutzhaft. Administratieve hechtenis zonder vorm van proces.
S.H.Lag	Schutzhaftlager (concentratiekamp).
Sipo	Sicherheitspolizei.
S-transport	Straftransport. Categorie van deportatielijst met gearresteerde joden.
S. Tr. + datum	Straftransport. Categorie van deportatielijst met gearresteerde joden.
S.S.	Schutzstaffel.
S.Sh/S.S.H.	Sammelschutzhaft. Apart vermelde categorie op de deportatielijst met gearresteerde half-Joden en gemengd gehuwden.
S.P.B.	Sociaal Psychiatrisch Bureau. Vermeld bij functie.
SR ‘J’	Sonderreferat Juden. In augustus 1941 door Sipo-SD (Harster) opgericht bureau binnen de BdS om de anti-joodse politiek te bepalen en Seyss-Inquart te passeren.
St	Stammliste (vermelding op de lijst: ST/St).
Stamml.	Stammliste.
Stl./Statenl.	statenloos. In november 1941 verloren Duitse joden hun nationaliteit.
Stubaf	Sturmbannführer.
T	telefonisch (indien vermeld bij proceduregegevens Antragstelle).
T + datum	transport, deportatie.
Tr. + datum	transport, deportatie.
Transp.	transport, deportatie.
Trp.	transport, deportatie.
T.D.	Technische Dienst (Nieuwe Keizersgracht 58).
Tel.	Telegraaf. In Hooghalen bevond zich een postkantoor met telegrafeerinrichting.
Th.	bestemming getto Theresienstadt.
van Ap.	uit Apeldoornsche Bosch
V	Kamp Vught/Konzentrationslager Herzogenbusch (Rood potlood, rechtsboven op JR-kaart)
verst.	verstorben (lijst)
Vit.	Vittel (uitwisseling)
V-lijst	Veteranen-lijst (Palestina-veteranen).
Vrkp	Vreemdelingenkamp
(Afd.) X	Afdeling X, Sociale Zaken (Nieuwe Keizersgracht 58).
W. overl.	overleden in Westerbork
Wbk	Westerbork.
wed.	weduwe.
Z	Zurückstellung.
ZAL.	Zwangsarbeitslager.
z.B.	zum Beispiel.
zkh.	ziekenhuis.
z.o.z.	zie omme zijde.
Zentr.St.Nr.	Zentralstellenummer.

9.2 *Bijlage 2. Joodsche Raadfunctionarissen in Amsterdam en Westerbork*

De lijst is gereconstrueerd aan de hand van vermelding van namen van functionarissen op de kaartjes, bijvoorbeeld “Kindler/B”. De vermelde zijn namen opgezocht in de cartotheek. De lijst is niet compleet en kan dus aangevuld te worden.

1. Abeles, Otto, geboren 1 mei 1879 Amsterdam
   functie: Adviseur Mr E. Spier en Mr Diamand. Lijnbaansgracht 366
   Spier & Diamand: Centrale Voorlichtingsdienst JR sinds april 1942
   Legitimatie JR 1354
   Naar Bergen Belsen 19 mei 1944; overleden in Tröbitz op 25 mei 1945.

2. Albersheim, Curt, geboren 7 juni 1896 te Emmerich
   functie: chef afd. X Lijnbaansgracht sinds 12 februari 1942
   Legitimatie: JR 1174 referent
   Gedeporteerd 16 november 1943, overleden op 31 maart 1944 in Auschwitz.

3. Barmes, David, geboren 14 mei 1914 te Amsterdam
   chef afd. Sociale Zaken Nieuwe Keizersgracht 58 sinds november 1941
   Legitimatie: JR 735 Hoofd Sociale Zaken
   Advocaat en Procureur
   Ondergedoken, overleefd

4. Bloch, Israel, geboren 30 januari 1896 Amsterdam
   functie: Voorlichting nw Keizersgr. 58, tijdelijk Lijnbaansgracht
   Legitimatie JR 1473
   Naar Theresienstadt op 4 september 1944, aldaar in 1945 bevrijd.

5. Blüth, Curt, geboren 4 november 1891
   chef afdeling IV Westerbork en afd IVa HAV
   en bestuurslid Oude Schans 74, 1933
   Legitimatie JR 722 che afd IV Lager Westerbork en IV A HAV bestuurslid Oude Schans 74
   Bevrijd in Westerbork april 1945.

6. Boas, Salomon, geboren 19 april 1913 te Amsterdam
   functie: adviseur Voorlichting Lijnbaansgracht sinds 17 februari 1942
   legitimatie JR 1195
   voormalig advocaat/procureur
   Op 4 september 1944 gedeporteerd naar Theresienstadt, aldaar bevrijd in 1945.

7. Büchenbacher, Albert, geboren 18 juli 1902 Amsterdam
   functie Voorlichting Lijnbaansgracht sinds 1 november 1941
   Leider afdeling “soc.aang.pers” (Sociale Aangelegenheden Personeel)
   Legitimatie JR 433
   Op 4 september 1944 naar Theresienstadt (Prof van Damlijst), aldaar bevrijd.

8. Duizend, Hartog, geboren 17 juli 1910
   functie referent Alg. Secr. JR Nwe Kgr. 27.10.41
   JR 5 ref. Alg. Secr.
   Naar Bergen-Belsen 1-2-1944, aldaar bevrijd.

9. Duizend, Jacob, geboren 21 april 1883 Amsterdam
   functie: referent, alg.secr.kartotheek sed. 1.8.42
   leg JR B 220
   Op 19 mei 1944 naar Bergen-Belsen, overleden te Sachsenhausen op 31 december 1944.

10. Eckmann, Hans Israel, geboren 12 mei 1900
    functie: medewerker contactafdeling Westerbork en verbindingsman

bij de Duitse autoriteiten sinds 19-1-1942
Legitimatie no 833
Bevrijd in Westerbork (1945)

11. Eisner, Hermann Israel, geboren 16 oktober 1897 te Gleiwitz
functie: chef v.d. Jur. Afdeling Voorl. O. Schans 14.8.1939 (?)
JR leg 100 Chef Jur Afd. voorl O. Schans
heeft overleefd (Arische echtgenote).

12. Goldstein, Isaak, geboren 18 april 1894 te Viernheim
functie: referent Emigratiebüro
Jr Leg A 1688
Heeft overleefd, onderduik

13. Grünebaum, Mr. Abraham, geboren 27 augustus 1882 te Amsterdam
functie Voorlichting Lijnbaansgracht sinds 1 september 1942
Legitimatie JR (geen nummer) Adviseur Voorlichting
Naar Bergen-Belsen op 1 feruari 1944, daar op 7 april 1944 overleden.

14. Heilbut, Hans Berthold, geboren 9 december 1903 te Hamburg
afd. chef J.R. Jan van Eijckstraat 15, Expo
Legitimatie JR 496 Afd. chef
Op 4 september 1944 naar Theresienstadt, op 19 oktober 1944 naar Auschwitz. Direct na aankomst in Auschwitz op 21 oktober 1944 vermoord.

15. Jongh, Theodor Maximilian de, geboren op 10 juli 1905 te Amsterdam
functie: Lid notariële commissie JR Lijnbaansgracht 366
Legitimatie JR No 2115 Lid der Notarieele commissie, Candidaat-Notaris
Overleefd als krijgsgevangene in Oflag XXIc.

16. Kan, Marinus Leonardus, geboren op 10 augustus 1891 in Amsterdam
advocaat en procureur
functie: adviseur Voorlichting Lijnbaansgracht sinds november 1941
JR 1654, lid hoofdbestuur JCB
Op 1 november 1944 naar Bergen-Belsen. Overleden te Bergen-Belsen op 10 april 1945.

17. Kauffmann, Walter, geboren 30 mei 1909 te Hannover
functie: secretaris kampafdeling Westerbork en HAV/Oude Schans
Legitimatie JR. 1244
Op 4 september 1944 naar Theresienstadt, op 29 september 1944 naar Auschwitz, overleden medio januari 1945 in Bergen-Belsen.

18. Keizer, Meijer Jozef, geboren 15 oktober 1911 te Venlo
functie: leider van alle werkzaamheden verband houdende met
tewerkstelling & evacuatie en Expositur
vanaf 1 april 1942, Hartogstraat 1, Den Haag
Leg JR 1352
Deportatie 4 september 1944 naar Theresienstadt, aldaar in 1945 overleefd.

19. Kindler, Dr. Heinrich I., geboren 9 november 1892 te Czernowitz (Roemenië)
Functie: Leider Voorlichtingsbureau Lijnbaansgracht 366
(sinds 9 februari 1942)
J.R: Legitimatie 1182
Op 4 september 1944 naar Theresienstadt, vervolgens op 16 oktober 1944 naar Auschwitz en daar direct na aankomst vermoord.

20. Knap, Max, geboren 25-11-1913 te Amsterdam
Functie: referent Voorlichting, Lijnbaansgracht (sinds 3 maart 1942)
JR Legitimatie 1277
Hij was gemengd gehuwd en is niet gedeporteerd.

21. Kroonenberg, Adriaan Carel, geboren 8 januari 1905
functie Controleur-Registratie Lijnbaansgracht 366-Westerbork sinds 12 juli 1942
Legitimatie JR 1710
In september 1943 ondergedoken en na bevrijding weer opgedoken.

22. Kunke, Max, geboren 31 januari 1898
functie adviseur Voorlichting Lijnbaansgracht 366, sinds 25 juli 1942
JR a 368 Adv, gesperrt wegens functie.
Op 13 juli 1943 naar Sobibor gedeporteerd en daar direct na aankomst op 16 juli 1943 vermoord.

23. Leeuwen, Mathieu Carl Henri, geboren 15 januari 1900 te Oss
Referent Voorl. Bureau Lijnbaansgracht sinds 21 juli 1942
Legitimatie JR 1768 adviseur
Gedeporteerd op 20 juli 1943 naar Sobibor en daar direct na aankomst op 23 juli 1943 vermoord.

24. Levy, Leonhard Alexander (Israel), geboren 14 juli 1898 te Hamburg
functie: referent H.a.V. Lijnbaansgracht, sinds 2 december 1941
legitimatie JR 752 Referent
Op 11 januari 1944 naar Bergen Belsen, overleden te Maastricht na repatriatie.

25. Levy, Rudolf, geboren 15 oktober 1902 te Berlijn (Turks)
functie: referent Lijnbaansgracht 366
leg. JR 1183 Referent, adv. & procureur
Op 11 januari 1944 naar Bergen-Belsen (Benadon-Lager), overleefd.

26. Margot Kevy-Heinen, geboren op 14 april 1911 in Keulen
functie: referente Voorlichting Afrikaanderplein sinds 1 mei 1942
J.R. 1688, secretaresse.
Gedeporteerd op 7 september 1943 naar Auschwitz, overleden uiterlijk 30 november 1943 in Auschwitz.

27. Lilienthal, Lebrecht Friedrich Isr., geboren 4 juli 1906 te Düsseldorf
functie: referent bij Expo J. van Eijckstraat 15 25-7-1942
leg JR 2708 Referent, administrateur
Gedeporteerd op 6 juli 1943 naar Sobibor en daar op 9 juli 1943 vermoord.

28. Löwenstein, Ernst, geboren 7 april 1881 te Jerer
Functie: controleur Lijnbaansgracht sinds 1-12-1941
Legitimatie JR 863 Contr, oud advocaat en notaris
gemengd gehuwd, niet in Wbk, niet gedeporteerd.

29. Löwenstein, Kurt, geboren 10 juni 1904 te Wuppertal-Eberfeld
Functie: juridisch adviseur JR (sinds december 1941)
JR leg nummer A 1457
voormalig advocaat
Gedeporteerd op 20 juli 1943, overleden 19 augustus 1943 Auschwitz.

30. Löwenstein, Siegmund, geboren 28 augustus 1880 te Bochum
functie: afdeling statistiek
Comfina (Financiële Commissie) Vening Meineszkade 10-11, sinds 16 januari 1942
Legitimatie JR B 334 stat afd.
Deportatie 14 september 1943 Theresienstadt, overleden op 18 oktober 1944 in Auschwitz.

31. Mainz, Helmuth (Israel), geboren 15 maart 1900
functie: adviseur Voorlichtingsdienst JR Lijnbaansgracht 366, sinds 20 juli 1942
werkzaam afd. Emigratie Lijnbaansgracht, legitimatie JR 3114
deportatie 11-1-1944 Bergen Belsen, uitgewisseld naar Palestina op 29 juni 1944.

32. Moerel, Albert Adolf, geboren 9 juni 1897 Breda
Electrotechnisch ingenieur
Functie: referent Voorlichting Lijnbaansgracht 366 sinds 12 januari 1942
Legitimatie JR 865 Referent
Gedeporteerd op 13 juli 1943 naar Sobibor en daar op 16 juli 1943 vermoord.

33. Polak, Gerard, geboren op 8 april 1912 Amsterdam
functie: Adviseur voorlichting Lijnbaansgracht November 38 (?)
Advocaat & Procureur, reclametekenaar
Legitimatie JR 2119
Uit Westerbork ontslagen op 6 september 1943, overleefd.

34. Pick, Fritz Israel, geboren 27 mei 1887 Lissa (Warthegau)
coupeur, bontwerker
functie chef secretariaat Westerbork sinds 26 agustus 1941
Op 11 januari 1944 naar Bergen-Belsen, op 29 juni 1944 naar Palestina uitgewisseld.

35. Polak, Friedrich Karl, geboren 24-8-1904 te Adelebsen
Adviseur Voorlichting Lijnbaansgracht sinds 17 juli 1942
Leg JR 2975 Adv, Vroeger Advocaat & procureur
Weinreblijst, Groene Z
Gedeporteerd naar Auschwitz op 8 februari 1944, overleden uiterlijk 30 juni 1944 (Midden-Europa)

36. Röttgen, Alfred, geboren op 13 maart 1916 in Krefeld
Referent Expositur J. van Eyckstraat 15
JR 189 Referent
Ondergedoken, overleefd.

37. Sluzker, Edwin Israel, geboren 18 maart 1907 te Kolomea
Verbindingsman Duitsche Instantie-Expositur, Jan van Eyckstraat 15
JR 194
Ondergedoken, overleefd.

38. Springer, Bernard, geboren 29 juni 1911 te Amsterdam
eerst administrateur groentedistributie, vanaf 29 april 1943 naar Expositur
gedeporteerd 16 november 1943 (Auschwitz)
Overleden: 31 maart 1944, Polen

39. Stargardter, Franz, geboren. 24 april 1887 te Culm,
Functie: Referent voorlichting Euterpestraat (sinds 5-12-1941)
JR legitimatie 772
Gedeporteerd 1 februari 1944 Bergen Belsen, overleden 29 maart 1945 te Bergen Belsen

40. Thalmann, Ernst (Israel)
geboren 29 maart 1892 te Ichenhausen
Chef Voorlichtingsdienst Lekstraat 150 sinds 12 februari 1942
legitimatie JR 1189 chef voorl. dienst. Lekstraat.
Gedeporteerd op 21 april 1943 naar Theresienstadt. Vervolgens op 28 oktober 1944 naar Auschwitz en daar op 30 oktober 1944 vermoord.

41. Theeboom, Izaak, geboren 1 april 1904 Amsterdam
Functie: adv. Voorlichting Lijnbaansgracht sinds 16-7-1942
legitimatie JR 1769 adv Centr. Voorl.
Op 6 juli 1943 gedeporteerd naar Sobibor, vermoord op 9 juli 1943.

42. Vries, Isaac Salomon de, geboren 16 juli 1906 te Haarlem
Functie: adv. Voorlichting. Chef
legitimatie JR 1340 Afd Voorlichting
Vroeger advocaat & procureur
Op 15 maart 1944 naar Bergen-Belsen, bevrijd in Tröbit (1945).

43. Wolff, Machiel, geboren 9 maart 1904
Inspecteur Comm. geldelijk beheer sinds 1 juli 1941
Leg JR 242, Voormalig advocaat & Procureur
Op 24 augustus 1943 gedeporteerd naar Auschwitz, op 27 augustus 1943 vermoord.

<u>Joodsche Raadfunctionarissen in Kamp Westerbork</u>

1. Barmat, geboren 12 juni 1911 in Amsterdam
dir. levensver. mij./ dr. rechtswetenschappen
functie: inspecteur Westerbork sinds 8 juli 1940
overleefd.

2. Dreese, Isaac, geboren 15 juli 1899 Amsterdam
functie: controleur/inspecteur te Westerbork
legitimatie JR 1285, voormalig bankemployé
Gedeporteerd 14 september 43 naar Auschwitz, overleden op 12 oktober 1943 te Auschwitz.

3. Eisemann, Ernst, geboren 4 september 1893, Meckerheim, Baden (D)
functie: inspecteur Joodsche Raad te Westerbork sinds 3 september 1942.
gedeporteerd op 25 mei 1943 naar Sobibor
vermoord op 28 mei 1943 te Sobibor.

4. Frankel, Karl Joseph (Israel), geboren 23 april 1902 te Kaiserslautern
functie: medewerker Joodsche Raad afd. voorl. Westerbork
legitimatie JR D 0887, (sperre 40.000 lijst)
voormalig advocaat & procureur
Gedeporteerd 14 september 43 naar Auschwitz, overleden op 8 januari 1944 in Auschwitz.

5. Hanauer, Hans Heinz, geboren 4 februari 1912 te Gronau
functie: Leider afd. AV en verb. man bij de Duitse autoriteiten te Westerbork
JR leg 494, voorm. directeur NV
In 1945 bevrijd in Westerbork.

6. Hellendall, Alfred, geboren 12 augustus 1910 Maastricht
Functie Inspecteur Westerbork sinds 30 juli 1942
JR Legitimatie 790
“is niet meer in dienst” datum onbekend, vermoedelijk ondergedoken en heeft overleefd.

7. Heynemann, Walter (I), geboren 9 augustus 1901 te Göttingen
fabrikant
Functie: inspecteur en belast met bijzondere opdrachten Westerbork
sinds 28.1.1942, Leg 1103.
Bevrijd in Westerbork.

8. Konijn, Abraham Benjamin, geboren 30 mei 1910
functie: Inspecteur J.R. te Westerbork
Legitimatie JR 1711
Op 6 september 1943 uit Westerbork ontslagen. Heeft overleefd.

9. Kwieser, Henri, geboren 1 januari 1903 te Amsterdam
functie: inspecteur JR Westerbork, medewerker controle afdeling
wijkvoorzitter wijkvereniging 19.1.1942
Leg JR 853 Medewerker afd. Westerbork
Deportatie 25 februari 1944 naar Theresienstadt, op 28 september 1944 naar Auschwitz,
direct na aankomst op 20 september 1944 vermoord.

16. Löwenstein, Alfred, geboren 1 mei 1889 Bartenstein
Functie: Inspecteur Westerbork
J.R. Afdeling Westerbork 80
Ondergedoken, overleefd.

11. Maarssen, Barend Jozua geboren op 9 januari 1909 te Rotterdam
gemeenteambtenaar Rotterdam
Inspecteur registratie Westerbork
Leg JR 754 JR
Op 4 september 1944 naar Theresienstadt, dan op 29 september 1944 naar Auschwitz
Overleden in Auschwitz in November 1944

12. Noa, Dr. Werner Albrecht, geboren 10 maart 1908 te ?
Medewerker Joodsche Raad te Westerbork.
overleefd.

13. Ornstein, Mr Gustaaf Frederik, geboren 6 januari 1913 Utrecht
functie: Inspecteur JR afdeling Westerbork
leg JR 1811 Inspecteur Westerbork
Op 11 februari 1943 vanuit Drancy naar Auschwitz gedeporteerd, op 14 februari 1943 in Auschwitz vermoord.

14. Pappenheim, Hellmuth Louis, geboren 5 maart 1901 Trier
functie: inspecteur JR Westerbork
JR leg 1105 inspecteur, voormalig bankemployé
Ondergedoken, overleefd.

15. Rosenbaum, Ernst, geboren op 29 mei 1904 in witten (D).
Joodsche Raad afd. Westerbork (geen nadere info).
op 25 februari 1944 naar Theresienstadt, in Dachau overleden op 25 december 1944.

16. Rothschild, Isidor, geboren 19 oktober 1903 in Amsterdam
functie: inspecteur JR Westerbork sinds januari 1942
JR 874, voorlichting, inspecteur.
Ontslagen uit Westerbork op 6 september 1943, ondergedoken, overleefd.

17. Stern, Richard Israel, geboren: 27 juli 1910 te Berlijn
Functie: inspecteur registratie JR. Westerbork sinds 18 januari 1942
Leg JR 879 medew. afd. controle
Niet gedeporteerd wegens gemengd huwelijk.

18. van Volen, Abraham, geboren 27 mei 1911 te Amsterdam
functie: medewerker afdeling controle Westerbork
JR leg 775, bedrijfseconoom
Deportatie 18 januari 1944 naar Theresienstadt, 28 september 1944 naar Auschwitz.
Overleden in Dachau op 24 februari 1945.

9.3 *Bijlage 3: Regels voor het personeel van de Joodsche Raad.*

Amsterdam, 23 maart 1942

Regelen betreffende het Personeel van den
Joodsche Raad voor Amsterdam[266]

Bij de behandeling van aangelegenheden, het personeel betreffende, zullen de navolgende regelen worden in acht genomen.
Wij verzoeken u hiervan goede nota te nemen:

1. De Personeelscommissie behartigt alle aangelegenheden, het Personeel betreffende.

Aanstelling als geëmployeerde van den Joodschen Raad, alsmede wijzigingen in functie of salaris, geschieden namens de Voorzitters schriftelijk door den voorzitter van de Personeelscommissie, na overleg met deze commissie. slechts zij, die de zg. grijze kaart bezitten, kunnen voor een aanstelling in aanmerking komen resp. in dienst blijven.

Bij het in dienst treden wordt den geëmployeerde een exemplaar van deze regelen ter hand gesteld.

Iedere aanstelling geschiedt op proef. De proeftijd duurt, tenzij anders is afgesproken, een maand en ken met een gelijken termijn worden verlengd. Indien dit niet is geschied, gaat de dienstbetrekking over in één voor onbepaalden tijd, tenzij schriftelijk iets anders is medegedeeld.

Zij, die na afloop van den proeftijd in dienst blijven, ontvangen een legitimatie-kaart, waarin naam, geboorteplaats, geboortedatum en functie staan vermeld.

2. De salarissen worden in den regel uitbetaald op den laatsten dag van de maand, tenzij anders wordt bepaald.

Op het salaris kan in redelijke termijnen worden gekort, hetgeen de geëmployeerden terzake van de heffing van den Raad en om welke andere reden ook aan den Joodschen Raad verschuldigd zijn.

Toeslagen of vergoedingen worden uitgekeerd bij de eerste loonuitbetaling, welke plaatsvindt, nadat zij zijn vastgesteld.

3. Ontslag kan namens de Voorzitters alleen door den Voorzitter der Personeelscommissie schriftelijk worden verleend, - de desbetreffende afdeelingschef en de desbetreffende geëmployeerde, laatstgenoemde indien hij dit wenscht, gehoord - met een opzeggingstermijn van een maand (of van een week, indien het salaris per week wordt uitbetaald). Indien de geëmployeerde ontslag wil nemen, gelden dezelfde termijnen.

Zij, die op proef zijn aangesteld, kunnen worden ontslagen zonder opzeggingstermijn.

Indien een mannelijke en een vrouwelijke geëmployeerde van den Joodschen Raad met elkander in het huwelijk treden, moet één van beiden ontslag nemen of anders zal ontslag van één hunner volgen, tenzij uitdrukkelijk door den Voorzitter der Personeelscommissie - de Commissie zelf gehoord - dispensatie is verleend.

Ontslagen geëmployeerden zijn verplicht, terstond na hun ontslag alle onder hen berustende bescheiden van den Joodschen Raad, alsmede hun legitimatiekaart, terug te geven.

Indien de daartoe bevoegde afdeelingschef dit noodig oordeelt, kan hij een geëmployeerde, die zich ernstig misdraagt, schorsen om hen den den toegang tot de gebouwen van den Joodschen Raad terstond [te] ontzeggen. De geschorste zal onverwijld door den Voorzitter der Personeelscommissie worden gehoord. Deze laatste beslist zoo spoedig mogelijk, in elk geval binnen twee weken, of ontslag (onmiddellijk of met een opzeggingstermijn) moet volgen. Is binnen twee weken geen ontslag gevolgd, dan vervalt de schorsing.

4. De aanvang en het einde van den dagelijkschen werktijd, alsmede de duur van de middag-pauze, worden namens de Voorzitters door den Voorzitter der Personeelscommissie na overleg met die Commissie bepaald. In den regel zal op alle werkdagen, behalve des Zaterdags, worden gewerkt en 's Zondags van 9 uur 's ochtends tot één uur 's middags. voorzover de wettelijke bepalingen dit toelaten. De werktijden zullen op alle kantoren en afdeelingen dezelfde zijn, voorzover de Voorzitter der Personeelscommissie niet voor bepaalde geëmployeerden of groepen van geëmployeerden anders heeft bepaald.

Op den Sjabbath en op officieel erkende Joodsche feestdagen, gedurende welke volgens de godsdienstige voorschriften niet mag worden gewerkt, zullen de bureaux van den Joodschen Raad

[266] Transcriptie. Het origineel bevindt zich in het archief IB-NRK, Voorlichtingsbureau Afrikanerplein, aanvraagnummer 16.

gesloten zijn en noch door de geëmployeerden, noch door het publiek mogen worden betreden. De bureaux zullen worden gesloten uiterlijk een half uur voor den aanvang van den Sjabbath of van de hier bedoelde feestdagen. De chefs der afdelingen zullen ervoor zorgen, dat de geëmployeerden binnen redelijke grenzen in de gelegenheid worden gesteld, hun godsdienstige verplichtingen te vervullen.

Het kan ook noodig zijn, dat tijdelijk een zg. ploegenstelsel wordt ingevoerd. In dat geval gelden de hier gegeven regels niet, behalve voor zoover mogelij die betreffende Sjabath en feestdagen.

5. Overwerk, d.w.z. werk, verricht buiten de in de vorige alinea bedoelde kantooruren, wordt niet vergoed, als het in aansluiting aan de kantooruren geschiedt en minder dan een uur bedraagt. Bedraagt het meer dan een uur, dan wordt het volledig vergoed.

Overwerk wordt vergoed met 50 cts. per uur. als het wordt verricht na 10 uur 's avonds of vóór 7 uur 's ochtends, dan wel gedurende den Zaterdag of Zondagmiddag na één uur, dan word 75 cts. per uur vergoed.

Overwerk, verricht, teneinde verzuim tijdens de kantooruren in te halen, wordt niet vergoed.

Aan geëmployeerden, wier maandelijksch salaris meer dan f. 165,-- bedraagt, wordt geen overwerkvergoeding betaald.

6. Iedere geëmployeerde kan eenmaal per jaar vacantie krijgen, als de omstandigheden dit toelaten, en er tijdig (in het algemeen 6 weken tevoren) om is vezocht. De duur der vacantie wordt na overleg met den chef der afdeeling vlg. door den Voorzitter der Personeelscommissie naar billijkheid te stellen regelen vastgesteld. In het algemeen wordt gedurende een aansluitend tijdvak van 12 werkdagen vacantie gegeven. Een vacantie kan, met toestemming van den desbetreffenden chef, ook in gedeelten worden genomen. In den regel zal men geen vacantie kunnen krijgen, als men nog geen jaar in dienst is.

7. Ingeval van ziekte zal worden uitgekeerd gedurende de eerste maand 100% en gedurende de 5 daaropvolgende maanden , zolang de ongesteldheid duurt, 80% van het salaris. De geëmployeerde, die ziek wordt, moet, om aanspraak te kunnen maken op de evengenoemde vergoeding, onverwijld, doch uiterlijk denzelfden morgen. resp. middag, van zijn ziekte kennis geven aan zijn chef. De Joodsche Raad doet naar de ziekte een onderzoek instellen.

8. Onkosten, door den geëmployeerde terzake van zijn werk gemaakt, kunnen slechts worden vergoed, voorzoover zij zijn verneld op een nauwkeurig gespecificeerde declaratie, die door den desbetreffenden chef is gecontroleerd en geparafeerd.

9. Iedere geëmployeerde, van welken rang ook, moet zich steeds bewust zijn van zijn groote verantwoordelijkheid in dienst der Joodsche gemeenschap. Hij moet vóór alles de meest volstrekte geheimhouding betrachten, voorts aan stukken, welke hij onder zijn berusting krijgt, de grootst mogelijke zorg besteden en deze uitsluitend bewaren op de plaatsen, hem door zijn chefs daartoe aangewezen. In de bureaux van den Joodschen Raad mogen geen politieke gesprekken worden gevoerd. De geëmployeerde mag geen derden tot de kantoren en andere werkruimten toelaten zonder uitdrukkelijke toestemming van zijn chefs. Behoudens in gevallen van dringende noodzaak mag de geëmployeerde, zonder toestemming van den desbetreffenden chef, geen telefoongesprekken voeren voor privé-doeleinden. Voorschriften met het oog op de luchtbescherming (verduistering!), brandgevaar (event. verbod om te rooken) en de hygiëne, moeten door ieder stipt worden nagekomen. Er wordt met nadruk op gewezen, dat overtreding deze voorschriften kan leiden tot schorsing en onmiddellijk ontslag!

Bezwaren van geëmployeerden, van welken aard ook, kunnen slechts worden kenbaar gemaakt langs hiërarchischen weg (dus bij de desbetreffenden chef) en worden zoo noodig door den Voorzitter der Personeelscommissie, na overleg met die Commissie, beslist.

In alle gevallen, waarin deze regelen niet voorzien, beslist de Voorzitter der Personeelscommissie, de Commissie gehoord.

De Voorzitter van den Joodschen Raad voor
Amsterdam
A. Asscher Prof. Dr. D. Cohen

9.4 *Bijlage 4. Initialen van de behandelende functionarissen*

Dit is een onvolledige lijst, die nog voor aanvulling in aanmerking komt. Dit is een reconstructie op grond van de aanname dat de afkortingen inderdaad initialen van functionarissen zijn.

AH	Hellendall, Alfred (inspecteur Westerbork)
Bb	Büchenbacher, Albert
Bl	Bloch, Israel
Br	?
dJ	De Jongh, Theodor Maximilian
Deu	?-
EN	?
He	(Heidemann?)
HS	?
IGr	mw. I. Grünberg
K	Konijn, Abraham Benjamin
Kl	Kindler, Dr. Heinrich I.
Kei	Keizer, Meyer Jozef
KS	Dr. K. Singer
LB	L. Blitz
Sal	?
Sg	Franz Stargardter
vV	Abraham van Volen

9.5 *Bijlage 5. Overzicht nummerreeksen Sperres*

Ieder stempel in de persoonskaart had een uniek nummer. Uit dit nummer kan worden afgeleid op welke grond de *Sperre* was verleend.

SPERRE-nrs	Categorie
10.000-…	*Fremdstaatler*
20.000-…	Protestants gedoopte Joden (1.156 personen)
30.000-…	A*bstammungsjuden* (Calmeyer-gevallen) (1.671 personen)
40.000-....	*Protektions- und Angebotsjuden* (*Blaue Reiter*, Frederiks-lijsten, van Dam-lijsten of Barnevelders), 448 personen
60.000-…	*Rüstungsjuden* (werkzaam in bont, confectie, diamant, oud-metaal etc) 6.746 personen
80.000-…	Joodsche Raadsperres, 17.498 personen
100.000-…	gemengd gehuwden 5.080 personen
120.000-	*Stammliste* ca 1700 personen

9.6 *Bijlage 6. De cartotheken van het Informatiebureau in 1947*

1. De cartotheek van de voormalige Joodsche Raad, 120.000 kaarten. [267]
De huidige cartotheek (2010) bevat ca. 160.000 kaarten. Er zijn kaarten toegevoegd van voormalig Volksherstel, het filiaal van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis (Amsterdam), het voormalig Centraal Registratiebureau voor Joden (dat was opgericht te Eindhoven in 1944 en verhuisde eind 1945 naar Amsterdam, zie onder 2).

2. De cartotheek van het voormalig Registratiebureau voor Joden te Amsterdam: 30.000 kaarten. [268]
Dit aantal van 30.000 brengt het totaal met de 120.000 kaarten van de Joodsche Raad aardig in de richting van de huidige 160.000.

3. De cartotheek van de Hulpsecretarie te Westerbork, 40.000 kaarten. [269] Dit zijn de gemeente-persoonskaarten die vanaf begin 1943 door de Hulpsecretarie zijn aangemaakt (zgn. witte nood-kaarten). Deze zijn voor Nederlandse joden doorgaans getypt. Bij de gevluchte Duitse joden treft men handgeschreven kaarten (potlood) met bijzonder veel achtergrondinformatie uit het land van herkomst.

4. Een verzameling persoonsbewijs-kaarten, 35.000 kaarten.[270] In het huidige archief bevinden zich slechts ca. 1500 kaarten. Vermoedelijk zijn deze persoonsbewijzen overgedragen aan het Ministerie van Sociale Zaken. De foto's op de kaarten waren van belang voor de Missie tot Opsporing. Begin jaren zeventig zou deze collectie zijn vernietigd.

5. De cartotheek van het voormalig Afwikkelingsbureau Concentratiekampen: 25.000 kaarten.[271]
Deze cartotheek bevat informatie van vooral teruggekeerden, of van familieleden van vermisten: met name plaats, datum en reden arrestatie. Verwijzingen naar andere cartotheken van het ABC, met name de Vught-cartotheek. Verder is het een toegang op de formulieren met transport- en kamp-gegevens van teruggekeerde ex-politieke gevangenen (O.R. of Opgave Representanten). Maar ook is er een beperkt aantal kaarten met gegevens van joden. Deze cartotheek is na 1947 uitgebreid door het Informatiebureau en bevat inmiddels ca. 80.000 kaarten.

6. Een op het Informatiebureau opgebouwde cartotheek. [272] Dit is vermoedelijk het gedoemde 'Nieuwe Kaartsysteem', het project dat in Westerbork was begonnen maar op last van het Informatiebureau werd gestaakt. Deze cartotheek is later samengevoegd met de cartotheek van Afdeling C.

---

267 Het Informatiebureau van het NRK, *Verslag van haar Werkzaamheden 1939-1947*, 181.
268 *Ibidem.*
269 *Ibidem.*
270 *Ibidem.*
271 *Ibidem.*
272 *Ibidem.*

9.7 *Bijlage 7. Verslag bezoek Mirjam Bolle.*

Verslag van het bezoek aan mevrouw Mirjam Bolle-Levie, Jeruzalem, donderdag 19 november 2009 aanwezig: mevrouw Bolle, Raymund Schütz (behandelaar Oorlogsnazorg), Marieke Bos (Archivaris Oorlogsnazorg). Verslaglegger: Raymund Schütz.

Doel van het bezoek: Mevrouw Mirjam Bolle is in 1917 geboren in Amsterdam en woont sinds 1947 in Jeruzalem. In Amsterdam werkte ze als secretaresse voor het Comité van Joodse Vluchtelingen en later voor de Joodsche Raad, Asscher en Cohen.

Over het boek
Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet
Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen.
Mirjam Bolle

Alles wat mevrouw Bolle wist heeft zij destijds opgeschreven. En: “als het er staat, zoals ik het heb opgeschreven, zo was het”. Ook als mensen nu bepaalde feiten in twijfel stellen, is zij er zeer op gebrand om via alle haar ter beschikbaar staande middelen (ook internet!) de juistheid van de feiten in het boek aan te tonen. Er komt een uitgave van het boek via Yad Vashem. Mevrouw Bolle maakte een zeer kwieke en mentaal scherpe indruk.

De Joodsche Raad
Asscher was een moedige man, die niet bang was voor de Duitsers. Sluzker had veel invloed. Als Duitse jood kon hij goed overweg met de Nazi’s van de Zentralstelle. De verschillende visies op zijn invloed hebben te maken met het feit dat functionarissen van de Joodsche Raad van het ene op het andere moment hun invloed konden verliezen. In het begin was de JR goed georganiseerd en wist men min of meer waar men aan toe was. Maar later werd de gehele organisatie voortdurend door elkaar geschud, medewerkers werden gedeporteerd en er was sprake van toenemende chaos. Er waren gescheiden secretariaten voor Vught en Westerbork. De heer Blüth bemoeide zich voornamelijk met Vught.

Stempels
De stempels voor vrijstelling van de arbeidsinzet in Duitsland (Sperres) werden door de Zentralstelle in de persoonsbewijzen geplaatst. Men moest zich daar melden.

De cartotheek
Mevrouw Bolle heeft niet inhoudelijk met de aanmaak van de kaartjes te maken gehad. Ze werkte samen met een accountant en moest kaarten tellen om lijsten samen te stellen. Details, zoals de betekenis van het K-stempel zijn haar niet bekend.

Gegevens deportatie
Het was doorgaans bekend of iemand was gedeporteerd en op welke datum. Vaak ook via het informele circuit, maar ook via de Joodsche Raad, de *registratur* in Westerbork.

Het Rode Kruis tijdens en na de oorlog
Mevrouw Bolle gebruikte de Rode Kruis-berichten om te communiceren met haar man in Palestina. Veel mensen maakten hiervan gebruik, ook toen men in Westerbork was, was dit de enige mogelijkheid om met de buitenwereld te communiceren, waarvan op grote schaal gebruik werd gemaakt.

Na de oorlog
Mevrouw Bolle heeft na de oorlog één keer met het Rode Kruis in Nederland te maken gehad. Zij weet niet precies waarvoor, maar kenschetste de behandeling die zij kreeg als ‘onverschillig’.

Conclusie
De informatie van mevrouw Bolle is voornamelijk van belang voor de context. De details heeft zij, voor zover bij haar bekend, al in de brieven genoemd. Zij was niet betrokken bij de vorming van de cartotheek, maar heeft eens keer onder moeilijke omstandigheden met het materiaal gewerkt. Hoewel op detailvragen geen antwoord is verkregen, was het toch een zeer zinvol en verhelderend gesprek.

Raymund Schütz

9.8 *Bijlage 8. Mevr. Wijsmuller en de Enquêtecommissie 1940-1945*

Na de oorlog werd mevrouw G. Wijsmuller-Meijer, die zich tijdens de oorlog had ingezet voor het lot van joodse gevangenen, door de Parlementaire Enquêtecommissie 1940-1945 gehoord over de manier waarop overheid en niet-overheidsorganisaties zoals de illegaliteit, de kerk en het Rode Kruis zich het lot van de gevangenen aantrokken.[273] Voor het verlenen van hulp aan individuele personen in kampen heeft men de gegevens van deze personen nodig, en die gegevens waren wat betreft de gedeporteerde joden al tijdens de oorlog beschikbaar, zo blijkt uit het betoog van mevrouw Wijsmuller. In de periode begin 1944 tot september 1944 kon zij, op eigen initiatief, in beperkte mate pakketten naar Westerbork verzenden. De namen van de ontvangers waren bekend door de beschikbaarheid van lijsten en de cartotheek. Hier is een deel van het verslag weergegeven.

De Voorzitter:	in die zelfde tijd viel ook, naar ik meen, het zenden van pakketten naar Theresienstadt?
Mw. W-M:	Ja, en naar Bergen-Belsen.
De Voorzitter:	Moest u daarvoor namen weten?
Mw. W-M:	Ja, die wisten wij.
De Voorzitter:	Hoe?
Mw. W-M:	Omdat we alle lijsten hadden, dus ook van ieder, die in de barakken zat. Wij wisten of iemand van Drenthe naar Bergen-Belsen ging of naar Theresienstadt.
De Voorzitter:	Dus u wist aan wie u het stuurde?
Mw. W-M:	ja.
De Voorzitter:	Hebt u met die namenlijst ook nog wat anders gedaan of ze alleen gebruikt voor pakketten?
Mw. W-M:	Er was een hele cartotheek voor.
De Voorzitter:	Waar?
Mw. W-M.:	In de Jan van Eyckstraat. [adres Expositur, RS]
De heer Stokvis:	Dat was de Joodsche Raad.
De Voorzitter:	Zijn er namen uit gelicht voor andere doeleinden als waarvoor u het deed?
Mw. W-M:	Ik geloof het niet.
De Voorzitter:	Zou dat gemakkelijk zijn gegaan, als men het wilde?
Mw. W-M:	Heel gemakkelijk.
De Voorzitter:	Men had dus gemakkelijk lijsten kunnen opzetten in Nederland van joden, die naar Duitsland waren gebracht?
Mw. W-M:	Ja. Ik kreeg van de Joodsche Raad op: “die en die zit daar, wilt u daar een pakket heen sturen?” Toen is het een poosje zo geweest: wij moesten afzenders er op zetten en wij zetten er dan allerlei gefingeerde namen op.
De Voorzitter:	Hebt u ook de namen van de ontvangers daarbij moeten overleggen? Er stond ook op, dat opgegeven moesten worden geboortedatum en enkele andere bijzonderheden. Waarheen kwamen de briefkaarten met ontvangstbevestiging voor de pakketten, die onder gefingeerde namen waren afgezonden?
Mw. W-M:	Ze kwamen bij de Joodsche Raad, waar die mensen bekend waren.
De Voorzitter:	Is hier ook weer een plichtsverzaking van het Rode Kruis mee gemoeid?
Mw. W-M:	Ik wil hier liever niet op antwoorden.
De Voorzitter:	Daarvoor zitten wij hier.
Mw. W-M:	Als wij het hebben kunnen doen door de Kerk en de illegaliteit, had het Rode Kruis het ook kunnen doen.
De Voorzitter:	Daarmede ben ik het niet eens.
Mw. W-M:	Ik heb dat op mij genomen en de Kerk heeft het gedaan voor de gedoopte joden en wij hebben het voortgezet voor alle anderen.
De Voorzitter:	Het is de vraag of het Rode Kruis het ook had kunnen doen.
Mw. W-M:	In ieder geval had het Rode Kruis het kunnen steunen.
De Voorzitter:	Dat is wel waar; het Rode Kruis had het geld kunnen geven.[274]

109 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, Buitenlandse vertegenwoordiging (verhoren hulpverlening aan Nederlanders) 226-228.

274 Ibidem, 228.